

ВОЛОДИМИР КИСЕЛЬОВ

ВЕСЕЛИЙ
РОМАН

ВОЛОДИМИР КИСЕЛЬОВ

**ВЕСЕЛИЙ
РОМАН**

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК • КИЇВ • 1971

У цій книзі розповідається про веселі, а подекуди й сумні пригоди молодого сучасного хлопця Романа Пуза.

Дія відбувається в наші дні. Роман і його друзі — радянські хлопці, які щиро переконані, що живуть у щасливий і добрий час, які здатні боротися, а коли треба — й загинути за це щастя, за радість своїх близьких і співвітчизників.

У2
К44

7-3-3
94-71М

Щоб відповісти «так», треба засукати рукави й працювати, обливаючись потом, черпати життя повними пригорщами, занурюватись у нього цілком. Відповісти «ні» легко, навіть якщо ти маєш умерти. Треба тільки непорушно сидіти й чекати. Чекати, щоб залишитись жити, й навіть чекати, щоб тебе вбили.

Жан Ануй, «Антигона»

Так мені вчора й не пощастило дізнатися, в чому сенс життя.

Ми летіли, як привиди, по нічному Хрещатику. Як марсіяни. В білих шоломах. У чорних шкіряних куртках. Під неземний джаз, в якому шаленів сторукий ударник.

На вулиці — ані душі. Лише на розі перед готелем «Москва» стояв міліціонер. Він злякався й подув у свій сюрчок.

— Як ви це робите, хлопці?

— Космічний політ, батеньку,— відповів Микола.

Міліціонер на вигляд був не старший за Миколу. Сержант із маленькими світлими вусиками.

— А для чого це ви?..

— Змагання виграли. Крос... Хочеш спробувати?

— Хіба можна? — збентежився міліціонер.

— Начальство спить і бачить сни про доблесть і про славу,— проспівав Віля.— Іншої такої нагоди не буде.

— Ну, добре,— нерішуче сказав міліціонер.— Тільки разок. Ви що, випили?

— Мотоциклісти не п'ють,— відрубав Микола, намагаючись дихати вбік і трохи стишивши транзистор.— Понеслись.

Я нахилився, зіперся руками на коліна, й коли сержант розбігся й одштовхнувся від моїх плечей, я злегка піддав угору, і він пролетів уперед, пробіг, втримуючи рівновагу, й наштовхнувся на Вілю.

— Нумо! — закричав Віля.

А я вже біг за міліціонером і летів у повітрі в пекельному ритмі скаженого ударника.

— Годі, хлопці,— сказав міліціонер. Він захекався.— Вам куди?

— До виставки.

— Здорово це ви,— сказав міліціонер.— Тільки як доберетеся? До самої виставки стрибатимете?

Віля показав свої суцільні зуби.

— Долетимо.

Міліціонер зупинив вантажну машину.

— Куди їдете?

— У холодильник,— відповів літній похмурий водій.

— По дорозі,— вирішив міліціонер.— Не підвезете хлопців?

— Хай сідають,— неохоче погодився водій.

• Ми опинилися в кузові.

— Від холодильника вам ближче буде,— махнув рукою міліціонер.— До побачення, хлопці.

— Щасливо залишатися, товаришу сержанте! — не надто дружно гаркнули ми у відповідь, міліціонер підніс палець до рота — «не галасуйте!» — й машина рушила.

Ми стояли в кузові, тримаючись руками за кабінку, і час від часу торкалися один одного плечима. Уперше в житті я побував сьогодні на п'єдесталі пошани.

Ні, це не були міжнародні змагання. І не республіканські. І навіть не міські. Це були змагання нашого мотоклубу. «Міжсобойчик», як висловлюється Віля. І все ж нам було дуже приємно, що ми посіли перші місця. Микола запропонував відзначити цю подію. Просто з фінішу ми рушили в літній ресторан над Дніпром, а коли ресторан зачинили, виявилось, що Віля захопив із собою пляшку терпкого болгарського «Мелника», і, неквапно попиваючи по черзі з шийки, ми ще довго сиділи на дніпровському схилі, де пахло гарячими травами, й теревенили про всяку всячину.

— Що таке сенс життя? — мовив Микола.— Таке запитання саме по собі не має сенсу. Природа — не бог і, коли створювала людину, не могла свідомо ставити перед собою якусь мету. І тому сенс життя — в житті.

— У будь-якому? — дошкульно запитав Віля, якого прозивають «талмудистом», але який охоче відгукується й на кличку «начотчик». Та й взагалі він не Віля, а Ігор. Вілею його чомусь звать близькі друзі та ще дома.

— Ну... не в будь-якому.

— Отож-бо й воно! — сказав Віля й посмикав свою новеньку борідку. Він навів цитату з якогось давнього грека, котрий писав, що істина, прекрасне й добро — це і є те, заради чого люди працюють, а інколи й жертвують собою.

— Істина, добро, прекрасне,— повторив Микола.— А ті, хто виготовляє бактеріологічну зброю?.. Або... В пресі з'явилося повідомлення, що елемент номер дев'яносто вісім за таблицею Менделєєва має критичну масу всього кілька грамів.

— То й що?

— Нічого. Якщо це правда, можна буде виготовляти атомні бомби завбільшки з горіх...

— А може, атомні двигуни завбільшки з горіх? — заперечив Віля.

Я підтримав Миколу, а Віля знову вшкварив цитатою з якогось свого давнього філософа, й розмова врешті-решт перейшла на одну з найбільших загадок життя й природи, на двотактні двигуни, де неможливо розрахувати, як взаємодіють блукаючі хвилі у випускній системі, й конструкторам доводиться діяти за методом «спроб і помилок».

Промчатись по нічному Хрещатику «чехардою» запропонував Микола. Він зняв із плеча й поклав у кишеню свій транзистор. І ця музика, і ця незвичайно пустельна вулиця, і цей політ — усе це разом склалося в якесь особливе, лоскотне й бадьорливе відчуття холодку в грудях.

Коли я зустрічаюся на вулиці з колишніми своїми однокласниками, вони мені кажуть:

— Привіт робітничому класові!

А я відповідаю:

— Привіт бюрократам!

Але поміркувати: я не «робітничий клас», а вони не «бюрократи».

Коли я склав останній іспит на атестат зрілості й повернувся додому, тато відчинив холодильник, поставив на кухонний стіл чвертку «Московської» й сказав:

— Ось що.. випиймо по чарочці та побалакаймо про життя.

Це він тому так розхрабрився, що мама поїхала до Феді. У Феді народилась ще одна дитина. Четверта.

Хлопчик. У нього вже були Льоша, Мишко й Миколка. Четвертого, якщо буде хлопчик, Федя обіцяв назвати, як мене, Ромасем.

Тато налив нам по чарочці, ми випили, закусили холодними помідорами й сайрою просто з бляшанки, потім знову випили, тато здивовано відзначив, що я не скривився, й несхвально пробурмотів:

— Отакої... Тоді вже й закурюю.

Нишком я палив сигарети, і зараз у мене в кишені лежала пачка «Шипки», але я закурив разом із татом його «Біломор».

— Що ж ти далі збираєшся робити? — спитав тато.

Про це віддавна йшлося в нашій родині. Мама вважала, що я маю йти до військового училища. Армія мені поскручує роги. Федя вирішив, що мені треба вступати до медичного інституту, бо в нього там зв'язки. Мій друг по мотоклубу Микола запевняв, що, коли навчатимусь я в автодорожному, мене там на руках носитимуть.

А я вагався.

— Ти Докошенка знаєш? — запитав тато.

— Знаю.

Докошенко — це наш сусіда, мешкає поверхом вище. Молодий інженер. На одному заводі з татом працює.

— Але того, який він інженер, ти не знаєш, — вів далі тато. — А він — путній інженер. Перспективний. Майстром працює. В ділі тямить. А скільки він одержує, знаєш?

Я не знав, скільки одержує Докошенко.

— Дев'яносто вісім. А скільки я одержую?

Це я знав. Тато отримував майже втричі більше.

— Такечки. І моя така рада — йди до нас на завод. Обдивишся, попрацюєш. А вчитися можна заочно.

У моїй уяві постав магазин спорттоварів, збиті з дошок ящики, що приховують новенькі червоні мотоцикли «Ява-350». І продавець разом зі мною висмикує ломиком цвяхи з ящика.

Я виводжу мотоцикл на вулицю.

— Гаразд, — відповів я йому. — Я й сам думав.

— Мотоцикл купиш, — сказав тато.

Я подивився на нього сердито. Мені не подобається, коли вгадують мої думки.

Кажуть, ніби наш час — час високих швидкостей. Тільки хто їх відчуває? В реактивному літаку зовсім не

помічаєш руху. Сидиш у кріслі, а під тобою повільно сунуть хмари. В проміжках між хмарами земля прозирає. Я летів на ТУ з Києва до Москви.

Поїзд? Квартира на колесах. Нема навіть того ритмічного стукоту на стиках рейок, що так мені подобався, коли я їздив на поїзді в дитинстві. Тепер укладають безстикові рейки, а на вагони ставлять якісь нові підшипники та амортизатори.

Автомашина? Я обкатавав Федину «Волгу». Через обмежник більше шістдесяти при обкатці не набереш. Так ось, при шістдесяти кілометрах на годину здається, буцім твоя автомашина повзе, як черепаха. Ваговози переганяють.

Тільки мотоцикл. Тільки мотоцикл дає людині справжнє відчуття швидкості. Ти близько до землі, і шлях летить під тобою, і вітер б'є в обличчя, і джміль, немов куля, врізається в прозорий щиток. Мотоцикл — ось єдина змога відчутти справжню швидкість кінця двадцятого сторіччя.

Коли я з кимось знайомлюсь, то намагаюсь не називати свого прізвища. Для знайомства з дівчатами я навіть вимудрував таку формулу: «Роман, син Олексіїв». Звучить незрозуміло й архаїчно. Річ у тім, що наші предки, запорозькі козаки, залишили нам кумедне прізвище — Пузо. Роман Пузо. З таким прізвищем не можна вступати ні до театрального, ні до художнього інституту. Артист Роман Пузо. Художник Роман Пузо. Луснеш зо сміху.

У Ленінграді в мене рідний дядько. Він людина відома. У День Військово-Морського флоту його завжди в газетах згадують. Віце-адмірал Михайло Іванович Пазов. Так ось, у нього прізвище не Пузо, а Пазов. Це він ще замолоду так переінакшив.

Мого старшого брата Федю звать на французький кшталт: професор Пузоб.

Однак коли я прийшов на завод, прізвище Пузо нікого не здивувало, ні в кого не викликало посмішки. Ще й навпаки — на мене дивилися з повагою. На заводі воно давно відоме. Це прізвище мого тата, авторитетного слюсаря-наладчика.

Отож наша родина така: тато робітник, а дядько — віце-адмірал. Я робітник, токар, а мій старший брат

Федя — професор, доктор медичних наук. Щоправда, ми стараємося не користуватися його послугами. Якщо вже хтось занедужав — запрошуємо дільничного лікаря. З Федею завжди якась нісенітниця виходить. Захворіла недавно в наших сусідів стара — Марія Панасівна. Попросила: «Гукніть Федю». Гукнули. Він оглянув її, протер окуляри й каже:

— Застудились ви, Маріє Панасівно. Треба буде етазол приймати. Я зараз випишу.

Клава, невістка Марії Панасівни, продавщиця з нашого гастронома, одразу втрутилась:

— У мами від етазолу кропив'янка по всьому тілі. Може, краще сульфадімезін?

— Можна й сульфадімезін, — погодився Федя. — І банки не завадило б.

— Від банок у мене серце болить, — сказала стара. — А гірчичники можна?

— Звичайно, звичайно, — підхопив Федя. — Зараз я напишу, хай зроблять.

Нема в нього тої авторитетності, з якою розмовляють звичайні дільничні лікарі. Може, правда, коли поважне якесь захворювання, він не погоджується з тим, що йому підказують. Може, в таких випадках він говорить щось певне.

Один дядько в мене, як я вже казав, адмірал і мешкає в Ленінграді. А другий, материн брат, Степан Гнатович Князюк, — ливарник. Дочка його, моя двоюрідна сестра Леся, — кравчиня, в ательє працює. Це вона мені пошила джинси, котрими я пишаюсь. Не ті піжонські джинси, що тепер усі носять, а справжні, з цупкого брезенту. Якщо їх поставити, вони й без людини стоятимуть. Такі й потрібні мотоциклістові — ні вітер, ні дощ їм не страшні. А блискучі кнопки повсюди мені понаставляв годинникар, що працює в майстерні поблизу нашого будинку.

Металу він далєбі не пошкодував.

Чорну шкіряну курточку з дев'ятьма замками-блискавками й білими плетеними шкіряними погончиками Федя мені привіз із Австралії. Білий шолом і пластмасовий щиток-забороло мені видали в клубі. Рукавиці-краги я придбав у магазині спорттоварів. Це все не піжонство. Я одного разу йшов по шосе без рукавичок. І не така вже була велика швидкість — кілометрів 70—

80. По мізинцю впік стрічний хрущ. Я гадав, що без пальця лишусь. Присягаюсь.

А мотоцикл я собі купив уже через місяць, після того, як вступив на завод. На виплат. Ми всі купуємо мотоцикли на виплат. Машина — звір. «Ява-350». Ми з Вілею добряче з нею помарудились. Поставили гоночне кермо з катушковим регулятором газу. Порух руки — й дросель повністю відкритий. Це в нас така мода — яку б гарадайка ти не придбав, а кермо ставимо гоночне, вісімдесят п'ять сантиметрів завширшки. Зовсім інший вигляд. І вручну одполірували камеру згоряння й канали. З місяця бере дев'яносто кілометрів.

У нас у Києві був чеський інженер із заводу «Ява». Коли він оглянув наші машини, тільки язиком прицмокнув і головою похитав.

— Прецизійна робота. Ювелірна техніка. Можна на міжнародній виставці показувати.

Звичайно, вони на заводі при масовому випуску не можуть так одполірувати кожну деталь.

Я люблю свою машину. І маю до неї довіру.

— Навіщо тобі стільки яєць? — спитав я в Миколи.

— Тітка сказала купити.

Він жив із тіткою.

— А як ми їх доведемо?

— Нічого, доведемо.

Він вирішив купити сотню яєць. Варто було подивитися на те, як він це робив. Микола — звичайно мовчазний хлопець з якоюсь особливою, ніби трохи винуватою усмішкою. Та однаково всі продавщиці до нього всміхаються. Завжди. Одразу. Щось таке в ньому є. Побачиш його бодай раз — і розумієш: оце надійний хлопець.

— А вони не зіпсуються? — раптом спитав Микола. — За місяць?

— З'ясуємо зараз.

Я запевнив продавщицю — гарненьку блондинку з тілом дорослої жінки й ясними дитячими очима, що Микола збудував дома інкубатор і збирається виводити курчат, і розпитував у неї, чи можна вивести курчат із гастрономівських яєць. А вона не знала й бігала консультуватися до завідувача відділу, який теж не знав. Врешті я сказав, що ми перевіримо це експериментальним шля-

хом, а яйця, з яких курчата не вилупляться, повернемо в гастроном.

Казна-що! Коли хто-небудь затримує продавця базіканням, інші покупці завжди нервуються і лаються. Коли робимо це ми з Миколою, раптом виявляється, що ніхто й нікуди не поспішає, всі втручаються в розмову — забава та й годі.

І продавщиця була задоволена. Ну, в цьому особливого секрету нема. Просто треба так із нею розмовляти, щоб вона відчувала, що ти цікавишся нею як людиною. Але тут усе має бути без облуди. Треба насправді цікавитись. Продавщиця, ймовірно, відчуває свій прилавок, як бар'єр між собою й покупцями. Так ось, весь секрет у тому, щоб вона не відчувала цього бар'єра.

Яйця ми купували в гастрономі, що на Хрещатику, поблизу майдану Ленінського комсомолу. Ми вийшли з магазину, Микола ніс у руці коробку з ретельно вкладеними яйцями, а я — чотири пиріжки з м'ясом, загорнуті в папір, крізь який відразу просякла олія; й раптом ми побачили, що нам назустріч іде вона.

І я, і Микола, і всі наші хлопці добре знаємо, що означає вона. Це важко тільки іншим пояснити... Вона — це дівчина, з якою ти хотів би негайно познайомитися, заради якої залишив би будь-яку компанію. Ця дівчина може бути навіть не надто вродлива, і кепсько вбрана, і може йти по вулиці з батьком або з чоловіком, та однаково ми одразу чомусь відчуваємо, що це вона.

У дівчини, що йшла нам назустріч, фігура якось особливо вбирала очі, власне, не фігура, а ноги, ну, такі, як бувають у манекенів, що їх виставляють у вітринах; але це не було гидко, як трапляється, коли дивишся на манекен у вітрині, а навпаки, здавалося дуже привабливим. І ніжна й чиста шкіра на рожевому обличчі, й волосся її з двома кучериками на чолі було перехоплене червоною газовою хусточкою, згорнутою у вервечку. І легкі туфлі без закаблуків під гаслом «ні кроку назад». І щось таке в ній було. Одне слово — переповісти це годі.

Ми водночас їй усміхнулись. Вона ледь-ледь усміхнулася нам у відповідь і пройшла мимо. Ми подивилися їй вслід, але вона не озирнулася. Тоді ми побігли до своїх мотоциклів. Вони стояли на бічній вулиці за рогом. Микола закріпив коробку з яйцями на багажнику. Мотоцикли рвонули з місця. По Костьольній ми вилетіли на

площу Калініна, поставили мотоцикли і знову пішли назустріч дівчині.

— Добрий день,— сказав я.— Давно не бачились.

Дівчина засміялась і пройшла мимо. Вона вирішила, що ми її обігли з другого боку.

Ми повернулися на площу Калініна, розвернулися з такою швидкістю, що встигли побачити номери власних мотоциклів, і полетіли на вулицю Свердлова.

— Добрий день.— Я знову привітався з таким виглядом, ніби бачу її уперше.— Ви тут часом не стрічали двох таких хлопців, як ми? Це, знаєте, наші брати. У нашій родині шестеро близнюків.

Цього разу дівчина була щиро здивована.

— Як це вам удається? — спитала вона, й мені здалося, що голос її якось дивно пасує до її зовнішності — він був глибокий і співучий.

— Машина часу,— відповів Микола.— У наших руках машина часу. Тільки-но ми побували в далекому комуністичному майбутньому, потім повернулися до древнього Єгипту, і всюди ми стрічалися з вами.

— Є у вас бажання побачити це диво сучасної техніки? — втрутився я.

Слово честі, ми не вмовляли. Але розмовляли так, ніби заздалегідь провели репетицію цієї сцени.

— Є,— одразу відповіла дівчина.

— І варто вам вимовити чарівне заклинання «хто не бреше, той не знає, звідки правдонька святая», як наша машина перенесе вас у будь-який географічний пункт земної кулі,— заявив я, підхопивши дівчину під руку. Микола підчепив її з другого боку, і ми побігли до мотоциклів.

— Куди вам? — спитав Микола, підсаджуючи дівчину на сідло.

Я не почув відповіді, бо мотоцикл Миколи мало з-під нього не висгрибнув. Я тільки встиг крикнути навздогін:

— Яечня!

Сто яець! По вісімдесят копійок десяток! Порадує Микола свою тітоньку.

Неділя. Якщо лежати нерухомо, зовсім не боляче. Але тільки я ворухнуся, нога так ние, що хоч вий. Добре, що це трапилось у суботу. Одлежуся сьогодні, а завтра піду

на завод. Щиколотка розпухла, з'явився синець. Як говорили в нашому класі — гематома. Шкільний лікар, стара й поважна Розалія Бенедиктівна, ніколи не казала, що Ромці в колотнечі вліпили під око, а завжди висловлювалася науково — утворили «гематому». За цим словом можна впізнати кожного випускника нашої школи.

Болить нога. Але добре, що так минулося. Все могло скластися набагато гірше.

Я довго мізкував, що скажу мамі. І нічого ліпшого не вигадав, як те, що я впав зі сходів. Як не дивно, вона повірила й сказала, щоб я «дихнув» на неї.

— Що це ви, мамо, зовсім як регулювальник водієві, котрий проїхав на червоне світло,— ображено скривився я у відповідь.

— Чому це я за всеняке життя,— запитала мама,— ніколи зі сходів не падала?

Я так само ніколи не падав зі сходів. Але ж, коли подумати, можливий такий випадок?

Насправді я полетів. І тепер розумію, що це таке — стан невагомості. В кабіні космічного корабля.

Коло мосту Патона є поворот ліворуч. Хвалити бога, я зменшив швидкість, бо назустріч ішли машини. На повороті в мене було кілометрів із тридцять. А може, й сорок. Не більше. Я подивився ліворуч, щоб вписатись у поворот. І раптом мотоцикл просто вийшов із-під мене. Кермо вирвало з рук. Мене понесло в повітрі. Вгору й ліворуч. Мені здавалося, що я летів неймовірно повільно. Мов уві сні. І на шосе я гепнувся якось легко й плавно. Навіть не забився. Тільки ногу звихнув. І дивом не потрапив під колеса величезного мінського самоскида. Давно не чув, щоб так лаялись, як цей водій. Уміє чоловік висловити свої думки. А мотоцикл лежав на боці, й колеса його швидко обертались.

Якась сволота вилила на шосе мастило. Як я цього не помітив? Колеса раптом позбулися зчеплення й почали обертатись немов у порожнечі. Тому я й полетів. Минулося. Все могло скластися набагато гірше.

Мама прала. З ванної долинав її голос. Вона співала. Я цю пісню чув, може, тисячу разів, але тепер чомусь уперше якось особливо відчув її.

Понад лугом зелененьким,
Понад лугом зелененьким
Брала вдова льон дрібненький.

Вона брала, вибирала,
Вона брала, вибирала,
Тонкий голос подавала.

І яскраво, чітко, немов у кіно, я побачив цю луку й жінку, яка, нахилиючись, вибирає дрібні, кволі стебла льону. Вона співає тонким голосом, схожим на голос моєї мами. Це особливий, високий голос жінки, котра в дівочтві співала на вечорницях.

Там Василько сіно косить,
Там Василько сіно косить,
Тонкий голос переносить.

Коса джик-джик. І трава лягає рівними покосами, а Василько... а що Василько? Що це таке — «тонкий голос переносить»? Так не можна висловитись у звичайній розмові. Так можна сказати тільки в пісні. Либонь, переживає, коли чує цей голос. І голос цей немов серце йому крає? А може, «тонкий голос переносить» має зовсім інше значення? Він підхоплює пісню, нібито переносить її до себе на луг?

Кинув косу додолоньку,
Кинув косу додолоньку,
А сам пішов додомоньку.
Сів до столу, похилився,
Сів до столу, похилився,
Тяжко-важко зажурився.

Кинув косу на землю, і вона заглибилась жалом у коротку щітку скошеної трави, а сам, не озираючись, пішов додому. Сів до столу, поклав голову на руки й зажурився.

Прийшла мати та й до хати,
Прийшла мати та й до хати,
Стала Василя питати.

Прийшла мама й почала розпитувати Василя, чому він такий сумний. Так самісінько вчипила б і моя мама.

Ой Василю, що думаєш,
Ой Василю, що думаєш,
Чом не п'єш і не гуляєш?

А чому Василь має пити й гуляти? Мабуть, була неділя, як сьогодні. А в неділю завжди пили й гуляли.

Дозволь, мати, вдову брати,
Дозволь, мати, вдову брати,
Тоді й буду п'ять-гуляти.

Побратися з удовою?.. Але ж тоді... виходить, вона не була стара, як моя мама. Вона була молода. Як дружина нашого сусіди Алексеєва. Може, в неї була дитина. Хлопчик, як у Алексеєва. Або ще зовсім не було дітей, і вона була ще молодша. Як Олена, котру Микола повіз на мотоциклі, з нею він збирається тепер одружитись. Дивно. Я ніколи про це не думав. І чоловік у неї помер молодим. Впав із мотоцикла?.. Чи тоді ще не було мотоциклів?.. Тяжко захворів?..

Не дозволю вдову брати,
Не дозволю вдову брати.
Вдова вміє чарувати.

Мама заперечує проти того, щоб син побрався з молодістю вдовою. Вдова вміє чарувати. Але в якому розумінні — чарувати? Як відьма? Чи просто бути дуже чарівною?

Вчарувала мужа свого,
Вчарувала мужа свого,
Причарує й сина мого.

Мама замовкла. Але я згадав, що далі були ще такі слова:

А я чарів не боюся,
А я чарів не боюся,
Та й на вдові ожениюся.

Він одружиться із вдовою. Але в пісні не розповідалося про те, як вони житимуть. З його мамою. Не хотів би я побратися з дівчиною, котра не сподобається моїй мамі. Це було б не життя. Мама нас би з'їла.

Що там казати — всі в нас бояться мами. І я, і тато, й Федя. Татові я з самого дитинства кажу «ти», а їй — «ви».

Ні, з нашою мамою не до жартів. Ось і зараз вона з'явилася з ванної з засуканими рукавами, з розпашілим, мокрим обличчям, подивилася на мене так, немовби я вчинив щось неймовірно погане, й дошкульно запитала:
— Так ти ніколи й не встанеш?

— Уже година, як встаю, — поквапився я всміхнутися, щоб мама не помітила, як болить ця моя бісова нога.

— Піди в гастроном купи хліба. Українського, чорного. Чи вже мені ходити хліб купувати?

— Зараз піду.

Клята нога. Так її рознесло, що вона не влазила у кед. Я зашкутильгав по кімнаті, розшукуючи босоніжки.

— Дивись, Ромко,— сказала мама,— ще собі щось повиламуеш, не бачити тобі мотоцикла, як власних вух. Без дзеркала,— додала вона, щоб у мене не залишалось ніяких ілюзій.

Намагаючись не шкутильгати, я вийшов у передпокій і повернув у наш суміщений санвузол.

Дурна це все-таки штука. Не знаю, чи багато заощаджують будівельники, вміщуючи клозет і ванну в одній кімнаті, але мешканцям ця економія ні до чого.

У вхідні двері подзвонили. Хтось чужий. Свої в нас дзвонять коротко двічі. Мама пішла відчинити. Хтось увійшов. Але не привітався, а натомість сказав запально й схвильовано:

— Циганочко Галю,
Й досі я живий...
Циганочко чорна,
Ти поворожи.

Голос був молодий, чистий, але я подумав, що належить він людині вже літній.

— Я чорнявим не ворожу,— сказала мама так, як відповідають на пароль.

— А я білявий,— як відгук, почувся чужий голос.

— Тоді — заходь. Сідай. Дай руку. Не цю. Ліву. Вона ближче до серця.

Я не знав, що мені робити. Годилося б вийти з нашого «суміщеного», але все, що я чув, було таке незрозуміле, що я трохи прочинив двері й прислухався.

— Ти, звичайно, не віриш у хіромантію. Не віриш, що за лініями на руці можна дізнатися не тільки про минуле, а й про майбутнє людини,— говорила мама якось завчено й таємниче.— Хіромантія — наука старовинна й наука таємна. І небагато таких, що вміють напроорокувати долю. І щоб повірив ти в знаки, відбиті на твоїй руці, розповім спочатку про минуле. Ось від середнього твого пальця тягнеться лінія долі. У нас вона рисою Сатурна зветься. Покручена вона в тебе. Рисою серця й

голови глибоко перетнута. Пройшов ти через великі небезпеки й жахи, загинули твої друзі перед твоїми очима, майбутнє тебе лякає, й нікому ти не віриш...

Я нишком вийшов у передпокій. Я ніколи не чув, як розмовляють професіональні ворожки. Але гадаю, що саме так, як говорила зараз моя мама.

— Як тебе звать? — спитала вона, ніби співала.

— Олег.

— А прізвище?

— Іванов.

— І нікому ти не віриш, а тому брешеш. Подивись, як посічена тут риса Сатурна. І це свідчить, що ти не Олег, а Сергій. І не Іванов, а Штейн. Але треба вірити людям. Бачиш, риса життя. Тягнеться вона в тебе далеко. І риса серця, ось вона, ясна вона в тебе й рівна. І означає це, що покохаєш ти гарну жінку й народить вона тобі сина.

— Двох, Галю, двох. І вже двох онуків...

Я почув звук поцілунку. А потім чоловічий голос казав далі:

— Ну, драстуй. Я знав, що так і буде. Що на старий пароль ти відповіси, як тоді. І зустрінеш мене тим самим старим ворожінням... Ти не ображена на мене? — тихо, ласкаво спитав голос.

— Ні, — не одразу відповіла мама.

— Тобі приємно, що я приїхав?

— Так, — не зразу сказала мама.

— Твої всі здорові? Син?

— Сини. Здорові.

— А чоловік?

— І чоловік.

— Що він робить? Хто він тепер?

— Слюсар. На верстатобудівному.

— А ти?

— Домогосподарка.

— Ти так і лишилась безпартійною?

— Так.

— А нагороди?

— Ні.

— Ну, Галочко... — здивувався голос. — Та я не про це. Я так багато хотів тобі розповісти... Всю дорогу в літаку я думав про те, що скажу... Я на кілька днів... Я хотів сказати... Хотів подякувати...

Підслухувати далі було просто незручно. Я кахикнув і завовтузився в передпокої.

— Уже купив? — здивувалася мама.

Я промовчав.

— Сергій Аркадійович,— подав мені руку літній кременний чоловік із сивим легким волоссям. Показний дядечко, хоч на ньому нічого такого, що б надто впадало у вічі. Костюм — сірий, сорочка — біла, краватка — темна, все це навіть не надто випрасуване, не доперва від кравця, проте все дібране зі знанням справи, з любов'ю. Все дороге й нове.

— Роман,— відказав я.

Якщо б мама раптом зробила кульбіт у повітрі, я здивувався б не більше. «Невже й справді,— думав я,— у кожної людини є, як висловлюється Віля, свій кістяк у шафі? Або тека з написом: «Цілком таємно»? І що було в цій теці у мамі?»

Людство простує прямими шляхами. Це все побрехеньки, що воно обирає манівці. В природі людини, так би мовити, прямувати. Незважаючи на всі перепони.

Недалеко від нашого будинку — невеличкий садок із молодими деревами. Там ростуть тополі й бузок, а на клумбах — троянди. Цей садок сплановано так, що всі доріжки в ньому суворо симетричні й складають квадрат з алеями, які й ведуть до центру від середини кожної з його сторін. А навскіс по діагоналі протоптано стежку. Нею люди йдуть до тролейбусної зупинки.

Які перешкоди ставили в нашому садку! Поперек стежки робили барикади з садових лав. Між деревами протягали сталеві линви й навіть колючий дріт. І щоразу перехожі розкидали барикади.

Я підрахував: якщо йти не по алеї, а стежкою, це дасть виграш у часі в кращому разі п'ять-шість секунд. А для того, щоб зруйнувати барикаду з лав навіть ушістьох, треба дві-три хвилини.

Я все збираюсь піти подивитись, які люди з такою дивною впертістю ставлять перешкоди. І що це за люди, які з не меншою впертістю їх руйнують.

І нащо людям таким способом шлях скорочувати? Виграш у часі? Якихось п'ять-шість секунд. Що ці

секунди для людей, здатних годину простояти на вулиці зі знайомими!

Очевидячки, це щось таке на кшталт інстинкту. Я й по собі це знаю. Ну хіба важко проїхати на мотоциклі зайвий квартал? Тим часом, якщо висить «цеглина», я злюся. І коли поблизу нема автоінспектора, намагаюся проскочити під цим суворим знаком, хоч це може спричинитися до великих неприємностей. Тьху, щоб не наврочити, досі миналося.

Ні, люди прагнуть прямих шляхів, тільки, либонь, самі не завжди це усвідомлюють.

Сьогодні в обідню перерву скликали нас на лекцію. Просто в цеху. «Праця — життєва потреба». Читав якийсь професор Соловйов, — ще молодий, дебелий, великий, рудий, весь у ластовинні, яке в нього у вигляді таких коричнюватих плям було розкидане на обличчі, на шиї, на руках. Голос у цього професора такий, що він міг би й без мегафона регулювати рух у день футбольного матчу.

— Стимули до праці в комуністичному будівництві, — говорив професор Соловйов, — це внутрішні спонукання, що виникають внаслідок відбиття людських потреб. Від стимулів до праці слід відрізнити стимулювання й мотиви праці. Якщо стимул являє собою внутрішню спонукку до трудової діяльності, то стимулювання є зовнішнє спонукання, неодмінно пов'язане із заохоченням і відповідальністю за доручену справу.

Особиста матеріальна зацікавленість в умовах соціалізму визначається двома обставинами: по-перше, тим, що соціалістичний рівень розвитку виробничих сил спричиняє необхідність розподіляти продукти споживання за працею, бо засіб розподілу істотним чином залежить від кількості продуктів, що розподіляються, по-друге, тим, що праця ще не є для трудящих першою життєвою потребою. Вона залишається, переважно, засобом до існування.

Комуністична формація, яка зараз розвивається, висуває дедалі нові й нові вимоги перед трудящими, ставить перед ними нові цілі.

А закінчив він так:

— Кожен із нас усвідомлює просте і ясне завдання, яке стоїть перед ним, — добитись щастя для всього людства.

Можна було б, звичайно, пропустити це повз вуха. Проте мені було незручно за нього й гидко. Адже не усвідомлює кожен із нас такого завдання. І лектор його не усвідомлює. Бо якби він хоч раз подумав, що збирається добиватися щастя для всього людства, він би не горлав про це, а тихцем, наодинці з собою, радів, який він гарний, і злякався б — як важко, а то й неможливо це виконати.

А так слова його нічого не варті. Ми звикли і вже, либонь, не реагуємо на них. Хоч, мабуть, люди, коли навіть бачать перед собою зовсім не такі величезні завдання, а просто прагнуть заробити, одержати нову квартиру, поїхати влітку на південь або влаштувати дитину в дитячий садок, фактично всією своєю працею якимось сприяють тому, щоб людству жилося краще.

Та де воно, це щасливе людство? Щасливе людство, очевидно, повинно складатися з щасливих людей. У мене багато знайомих, яким добре живеться. Тим часом з усіх, кого я знаю, тільки про дядька Петра я можу сказати: ось щаслива людина.

І ось що дивно: в дядька Петра нема на правиці великого пальця, а на лівій руці — мізинця й підмізинного. Відбило на фронті осколком міни. І кінчик носа в нього обтятий. Це вже іншим разом кулею.

Він мешкає в одному будинку з нами, тільки в іншому під'їзді, Віля — його небіж. У Вілі й батько, й мати померли в один рік, і дядько Петро приїхав сюди, щоб жити з Вілею та його сестрою, восьмикласницею Наталкою. Подейкують, ніби в нього колись була своя родина, та загинула під час війни.

Я часто бачу, як дядько Петро, похитуючись і намагаючись триматися прямо, вертає ввечері додому. Щовечора він випиває на розі в пивному барі свою норму. Йому, не питаючись, наповнюють два кухлі пива, а він під столом виливає в них чвертку горілки. В барі пити горілку заборонено. П'є він своє пійло не кваплячись. Йому завжди є про що поговорити з завсідниками бару. Він не п'яніє. Лише трохи похитується.

Мама каже про нього: «Доброго корчма не зіпсує, а лихого й церква не направить».

Я завжди дивувався, як він умудряється так здорово працювати без пальців. Він чудовий модельник. На

заводі його тримають для винятково складних робіт, і про його виробу говорять, що це витвори мистецтва.

Недавно дядько Петро потрапив у лікарню. З пухирями на всій спині. І винен у цьому, хоч як дивно, наш професор Федя. Він дуже любить дядька Петра. І коли дядько Петро застудився, Федя приїхав лікувати його. Наступного дня ми дізналися, що дядька Петра забрали в лікарню зі страшними опіками. Від гірчичників. Питаємо, як це трапилось.

— Федя наказав гірчичники поставити. Адже ж професор...

— А нащо ж ви їх так довго тримали?

— Я його спитав, скільки тримати. Він сказав: доки змога терпіти. Оце ж я й терпів.

Тим часом кожне слово й кожен вчинок дядька Петра — це вчинок і слово справді щасливої людини, котра, очевидно, навіть не уявляє собі, як це можуть люди бути нещасними, якщо живуть у мирні дні, якщо в них є робота, хліб та ще ввечері можна випити пива, додавши до нього у відповідній пропорції горілку.

Коли я вертаю з заводу, вже коло свого будинку непомітно зменшую швидкість до тридцяти, потім рвучко повертаю кермо, так що мотоцикл розвертається, лягає на бік і відразу спинається. Є такий прийом. Вельми ефектний. Асфальт — за двадцять сантиметрів від обличчя. Перехожі тамують подих. Надто дівчата. Ім здається, що я зараз уріжусь головою в мур.

— Ну, роботяго,— гукнув мені дядько Петро,— не забився?

— Ні, дядьку Петре, все гаразд.

— Ну, молоток! — Дядько Петро запозичив це модне слівце в своєї небоги, восьмикласниці Наталки.— Завернемо до бару?

— Завернемо,— погодився я.

В барі дядько Петро звичним рухом налив під столом у свої кухлі горілку. Я певен, якби зважити на точних терезах ці кухлі, то виявилось б, що до кожного вилито рівно по сто двадцять п'ять грамів.

— Я йому й кажу: що це ви мене не впізнаєте? — мовив дядько Петро так, наче вже щось говорив перед цим.

— Хто, дядьку Петре?

— Та цей інфарктник... Не впізнаю, каже.

— Який інфарктник?

— Ну, цей, з трибуналу. Майор.

— З якого трибуналу?

— Так я ж тобі кажу, а ти перебиваєш, та й годі.

Я нічого про це не знав. На Сталінградському фронті дядько Петро чотири доби пролежав контужений на нейтральній території. Полк, де він служив, тим часом перекинули на іншу ділянку, й коли він доповз назад, то потрапив під трибунал, як дезертир. Майор з трибуналу, що його він тепер зустрів, не повірив тоді жодному слову дядька Петра й відправив його в штрафну частину.

— Тож мені здавалося,— говорив дядько Петро, одсьорбуючи пиво й потираючи обтятий кінчик носа,— якщо я його, стерво, коли-небудь стріну, то я йому ручки-ніжки повикручу. І оце зустрів. А він мене не впізнає. Я йому кажу, що я ось хто. А він усе одно не впізнає. «Сталінград?» — питає. «Сталінград»,— кажу. «Не пригадує»,— говорить. Подивився я на нього, а він уже цей... Інфарктник. Я їх бачив у лікарні. Я йому й кажу: «Коли так, ходімо вип'ємо. Пам'ять прочищає». Пішли ми з ним. І він, хоч інфарктник, а п'є, як нормальний. Тільки все одно не згадав. І хай йому грець. Де йому згадати. Багато нас було.

Колишній майор із колишнього трибуналу так нацмулився, що, за висловом дядька Петра, «двічі показував закуску». Дядько Петро навчив його пити свій «йорш».

А тим часом є на світі скептики, котрі твердять, буцім людям важко знайти спільну мову.

У двері коротко двічі подзвонили.

— Віля,— сказала мама.

Я відчинив двері. Увійшов Віля. Я познайомив його з Сергієм Аркадійовичем.

— Про вовка — помовка,— сказав я мамину примовку.— Тільки-но ми про тебе згадували.

— Дуже приємно. Бо давньогрецький філософ-матеріаліст Фалес говорив: «Про друзів треба пам'ятати не тільки в їхній присутності, а й за їхньої відсутності». Що ж ви говорили? Гарне чи погане?

— Гарне,— сказав я.— Я розповідав, як ми з тобою сперечалися і билися по сто разів на день, та, однак, залишились друзями.

— Звичайно. Давньогрецький філософ і видатний поет Гесіод говорив: «Друзів весь час міняти не годиться». І хоч я на той час ще не був філософськи підкований, я не проміняв тебе на бутерброди з яечнею, які завжди носив із собою до школи Сашко Лісовський. Або на можливість без грошей ходити в кіно, котру за моє кохання пропонувала мені Ганна Вінсенте.

— У вас на кожне слово є цитата? — спитав Сергій Аркадійович, здивовано розглядаючи Вілю.

— На кожне,— охоче відповів Віля.— Я на роботі самими цитатами й розмовляю. Таким чином я впроваджую філософію в життя. Бо ще римський філософ Луцій Анней Сенека сказав: «Мені не цікаво знати щось, бодай найкорисніше, коли знатиму це тільки я один».

— А де ви працюєте? — не втримався Сергій Аркадійович.

— У першому таксомоторному парку. Водієм. На таксі.

Я сказав, що Віля навчається на філософському факультеті. Заочно.

Сергій Аркадійович подивився на Вілю зі співчуттям, як на хворого.

Прийшов тато. Мені він сьогодні здався ще худорлявішим і сутулуватішим, ніж завжди. Чи це тому, що в нас сидів моложавий, імпозантний Сергій Аркадійович?

— Будемо вечеряти,— сказала мама.— Сідайте до столу,— додала вона, звертаючись до Сергія Аркадійовича й Вілі.

— Ви засмучені чимось, дядьку Олексю? — спитав Віля.

— Ні... Чим це я можу бути засмучений? — як завжди, не зразу відповів тато.

— Може, на заводі?.. На нашій роботі, наприклад, сто разів на день зажуришся. І хоч давньоримський філософ Епіктет говорив, що в світі нема нічого такого, через що варто було б псувати собі нерви, але сьогодні й мені терпець урвався.

— А що там у вас трапилося? — спитав тато, переводячи розмову на Вілю.

— Суто філософська суперечка. На профспілкових зборах. У нас оголосили боротьбу з чайовими. Чайові принижують гідність радянського водія, завдають збитків пасажирам. А тут сів до мого напарника, до Омеляненка, ти його знаєш,— звернувся Віля до мене,— якийсь

тип. Повіз він його аж на Воскресенку. Той платить, дає десятку. Сева йому решту до копійчини. Тоді пасажир дає йому двадцять коп. Понад таксу. Омеляненко бере. Тоді пасажир каже: «Я інспектор, як вам не соромно брати на чай, ваші права». І забирає права. Так питається в задачі: хто вчинив аморально — цей інспектор чи водій?

— А як вирішили збори? — спитав Сергій Аркадійович.

— Правильно вирішили. — Віля намазав на хліб масло й паштет із печінки, цікаво позираючи на пляшку, яку мама принесла з кухні. Це було шампанське. — Вирішили, що інспектор цей занудник і провокатор. А Омеляненко — дурень. Треба відчувати, кого везеш.

— Треба й знати, з ким їдеш, — сказала мама. — Одкоркуй, — звернулась вона до тата.

— Давайте я, — втрутився Віля. — За новим методом. Без пострілу. Чим би це тільки проштрикнути корок? — Віля з допомогою відкривачки зробив дірку в поліетиленовому корку. — Так зайвий газ виходить і все в ажурі.

Обережно, так, щоб не вибігло з піною, Віля почав розливати шампанське в келихи.

— Мені не треба, — несподівано твердо сказав тато. — Цього — не п'ю. Принеси-но з холодильника, — звернувся він до мене, — чвертку.

Я приніс пляшку «Столичної», яка одразу ж спітніла.

— Там тільки півлітровка.

— Байдуже, — відповів тато. — Може, горілки? — звернувся до Сергія Аркадійовича.

— Ні. Серце не дозволяє.

— Зрозуміло, — не зразу сказав тато. — А тобі горілки налити? — спитав він у Вілі.

— Ні, я — зав'язав. Мені це ні до чого, як передовому водію. А як філософові й поготів.

Уникаючи маминого погляду, тато налив мені чарку горілки.

— Ну то що ж, будьмо...

Ми випили.

— А як ставиться до ваших філософських занять керівництво гаража? — спитав Сергій Аркадійович у Вілі так, як питають, коли мовчати незручно, а говорити нема про що.

— Навіть на дошку пошани почепило,— відповів Віля.— Премії дає. Аби я не виступав на зборах. Я, наприклад, процитував на загальних зборах давньогрецького філософа Демокріта. Він казав, що дурням легше підкорятися, ніж ними керувати. А спробуй власними словами сказати про якогось начальника, що він дурень!..

— Авжеж,— погодився Сергій Аркадійович.

— А як у Новосибірську... погода? — спитав тато, повільно жуючи ковбасу.

— Така сама, як у Києві... Приблизно,— відповів Сергій Аркадійович.

— Так... А ви... я хотів спитати — в Новосибірську так само багато будують?

— Так. Велике будівництво. Грандіозне, можна сказати.

— Це добре,— сказав тато.

Я раптом подумав, що татові не до серця відвідини цього Сергія Аркадійовича. Мені здалося, ніби це відчув навіть Віля.

«Ревнує він маму, чи що,— роздратовано подумав я про тата.— Навіть смішно».

Раптом мене обпекла дивна думка.

«Невже?.. Не може бути,— зупинив я себе.— В якому році я народився?» Я чомусь не міг пригадати й почав одраховувати роки від нинішнього.

— Коли ви востаннє були в Києві? — не в лад звернувся я до Сергія Аркадійовича. Він щось таке базікав про свій Новосибірськ.

— Дуже давно.— Сергій Аркадійович помовчав.— І недовго. У сорок другому.

— У сорок другому Київ був окупований. Німцями,— сказав я.— Я пам'ятаю.

— Не всі можуть похвалитися, що пам'ятають події, які відбулися до їхнього народження. Проте Київ тоді справді був окупований. А втім, мені довелось тут побувати. Від тих днів, щоправда, ваше місто стало невпізнання. Побував я недавно і в Берліні. Цього міста я теж не бачив із сорок п'ятого. І воно теж вельми змінилося.

— І в Федеративній Німеччині ви були? — поцікавився Віля.

— Ні. Тільки в демократичній. Я їздив у відрядження.

Мені здалося, що тато трохи захмелів.

— Ми перемогли,— сказав він.— А вони — переможені. Проте ми їм даємо жити. І західним, і східним. А якби вони перемогли? Як би ми жили? Побудували б ми тоді Київ наново? Хай пам'ятають про це...

Гарно все-таки почуватись громадянином великої держави. Яюсь міцніше стоїш на землі.

Над тахтою у Віри, на волохатому закарпатському килимі, яскравому, як веселка, висить картина, яку я сам створив. Я намагаюсь на неї не дивитись. Як на мене, вона така непристойна, що її не можна людям показувати. Віра каже, що цього однаково ніхто не розуміє. І, мабуть, справді ніхто не розуміє. Навіть Віктор — Вірин чоловік. А це — Вірин портрет. Його портрет без убрання.

Я не вмю малювати. Анітрохи. І як мені спало на думку зробити цю штуку, я й сам не збагну. Просто я побачив у дядька Петра тонкий грушевий дикт. Ним дорогі меблі обклеюють. Колір цього дерева здався мені якимось... Ну, якимось знайомим. У Віри така яскрава, немов освітлена зсередини шкіра.

Я попросив у дядька Петра шматок цього грушевого дикту й виготовив деталі портрета. Насамперед я обвів циркулем і вирізав кружальце. До нього прилучив два вузькі конуси донизу вістрями. Над кружальцем — більший конус тупим кінцем угору. Зовсім маленький конус зображає шию, кружальце — голову, два конуси по боках — руки.

Всі вісім деталей я врізав у темну букову дошку, як навчив мене дядько Петро, дошку одполірував і вкрив прозорим лаком.

І ось тепер ця річ висить у Віри. І де... Над тахтою. Це вже занадто. Добре, вона хоч не каже, хто це зробив, а твердить, буцім купила в Закарпатті. Вона навіть десь одшукала слово «інтарсія» — виявляється, картини з дерева мають таку наукову назву.

Всі, хто до неї приходить, вважають, що це якась абстракція. Але мені ж бо добре відомо, що це ніяка не абстракція, а цілком реальна річ із найточнішим збереженням усіх пропорцій. Це Вірина схема. Вона саме так влаштована. Я це добре знаю. Може, навіть надто добре.

Віра каже, що це вплив гімнастики. Ці пропорції. Вона захоплювалась легкою атлетикою. Але мені здається, що це все так у неї від народження. Проте я ніколи не бачив, як це в інших. Та й з нею у таких випадках я завжди заплющую очі. Вона вмирає зо сміху й вимагає, щоб я дивився на неї. Але я заплющую очі. Я не можу інакше.

Я не знаю, як усе це сталося. Я під'їхав до будинку, а вона як на те вийшла з нашого під'їзду. Я зовсім не збирався до неї звертатися, та раптом спитав:

— Це ви по телефону замовляли таксі?

У неї в очах щось здригнулося. Але її не здивувало моє запитання.

— Я.

Хай йому біс! Я досі навіть не чув її голосу. В неї був сиплуватий, якийсь хлоп'ячий голос.

— Коли так — сідайте. Лічильник працює.

Вона сіла за мою спиною на сидло. Я не чекав цього й розгубився.

— А куди везти?

— Куди хочеш. Тебе Ромою звуть?

— Роман.

— А мене — Віра. Ідьмо.

Вона зразу заговорила зі мною на «ти», а я їй говорив «ви». І в цьому не було нічого дивного, адже вона була набагато старша від мене, на цілих сім років, і в неї був чоловік і дитина, і ще зовсім недавно я до таких жінок звертався «тьотя».

— Тримайтесь,— буркнув я й крутнув свою катушечку, свій регулятор газу.

Я нічого не підозрював і, однак, чомусь хвилювався. Й на майдані Ленінського комсомолу я пішов у подвійний обгін — тролейбус і автобус ішли впритул. Регулювальник засюрчав. Мені дуже не хотілося зупинитись, але я загальмував і попросив Віру почекаати, доки з мене зніматимуть стружку.

— Привіт, привіт,— сказав регулювальник.— Давно не бачились.

Я ніколи не бачив цього старшину й сказав йому про це, але регулювальник у відповідь покрутив головою:

— Облиште, облиште, громадянине. Людина, яка так нахабно йде у подвійний обгін, не могла зі мною не стрічатися.

Він довго й прискіпливо розглядав мої права. Я тупцював на місці. Я думав, що він зараз проб'є компостером дірку на квадратику номер два в моєму талоні. «За недозволений обгін». У мене вже була одна дірка.

— Нічого, почекає. Вперше з цією дівчиною? — стверджувально запитав старшина.

— Вперше,— відповів я. І не втримався, спитав: — А звідки ви довідались?

— Мені все відомо... Бо так обганяв...

Зрештою він узяв із мене карбованець штрафу так, ніби зробив мені велику послугу.

— Не хочу псувати настрою для першої прогулянки.

Я отримав квитанцію і так рвонув потім із місця, що думав, він знову засюрчить мені навздогін, але минулося.

Крізь листя саду над Аскольдовою могилою ледь було видно далекий Дніпро, так густо переплелися віти, пенсіонери грали в шахи, а їхні маленькі онуки обсипали одне одного піском.

— Дивно,— сказала Віра.— Коли б ти до мене не заговорив, я сама це зробила б. Я присяглася собі, що сьогодні сама підійду до тебе. Я майже годину чекала в парадному, поки ти під'їдеш.

Мені здалося, що я щось не так почув.

— Чому? — спитав я по-дурному.

— Хіба знаєш, «чому»? Ти можеш пояснити, чому ти звернувся до мене?

— Ні,— відповів я.— Але ви...

— Говори мені «ти». Що ти хотів сказати?

— Та нічого,— пробурмотів я.

— Тож їдьмо.

— Куди?

— До мене.

Я поїхав іншою дорогою — через Печерськ. Мені чомусь не хотілося знову зустрітися з тим регулювальником. Я в'їхав просто в наш двір і поставив мотоцикл у гараж. Така буда з шалівок. Вівчарці в ній було б не надто просторо. Весь час я поглядав на наше кухонне вікно — чи не з'явиться в ньому мама, але все обійшлося. Ми піднялися ліфтом на сьомий поверх, мимом наших дверей. Ми живемо на третьому.

— Вітя у відрядженні,— сказала Віра, встромляючи ключ у замок.— Ти б хотів зараз із ним зустрітись?

Я промовчав. Досі я не бачив нічого злого в зустрічі з її чоловіком.

— Ти з ним знайомий? — спитала Віра, щось роблячи з замком із внутрішнього боку дверей.

— Знайомий, — відповів я.

Хто ж не знав її чоловіка, розрядника з фехтування на шаблях. Про нього та Віру в дворі казали: «Гарна пара». У нашому дворі їх дуже поважали. За Віктором Алексеевим, її чоловіком, хлопчаки завжди ходили черепицею.

— Що це ти так спохмурнів? — спитала Віра. — А я мала тебе за веселого хлопця. Я так і звала тебе на одинці з собою: «Веселий Роман».

— Бувають і невеселі романи, — відповів я їй.

— Можливо, бувають, — погодилась Віра. — В мене щодо цього поки що невеликий досвід... Мий руки — і обідатимемо. Якщо тільки це можна назвати обідом.

Обід складався тільки з холодних наїдків, Віра виїмала їх з холодильника й розкладала на тарілки — ковбаса, шинка, сир, консерви, якась гостра маринована риба.

— А це — фондю Франш-Конте, — збентежено сказала Віра й поставила на стіл мисочку із чимсь таким схожим на крем. — Чудова французька страва. Тільки трохи пригоріла. Скуштуй.

Я поклав собі на тарілку трохи цього фондю.

— А що це?

— Вино, часник, швейцарський сир, яйця, масло. Смакує?

— Цікава страва.

Фондю на смак нагадувало манну кашу, що підгоріла, тільки з часником.

Віра налила півкелиха шампанського і долила по вінця коньяку. Це — мені. Собі вона налила тільки шампанського.

— Чин-чин, — сказала вона. — Чин-чин. Так італійці цокуються.

Я підніс свій келих, і ми цокнулись. Кришталь зазвучав глухо, мов дерев'яний, може, через те, що в вині було багато газу. Моя суміш здалася мені зовсім не міцною і не смачною, але я відчув, що кров одразу кинулася до обличчя. І я став незвичайно балакучий, розповідав кумедні історії і все говорив, говорив ніби прагнучи

відтягти хвилину, коли доведеться говорити про інше, а я не знав, як це зробити, й боявся, й не розумів, для чого їй це, а вона реготала й раділа моїм жартам, і, як мені здавалося, теж хвилювалась і все підливала до мого келиха цю суміш, яка тепер здавалася мені напрочуд приємною.

Потім вона запропонувала:

— Закуримо?

Я дістав із кишені сигарети. Вона взяла в мене з рук пачку, витягла дві сигарети, затисла обидві губами, припалила одним сірником. Одну з сигарет, трохи вимашчену на кінці помадою, простягнула мені, а другою запихкала сама, відганяючи дим лівою рукою. Мені здалося, що вона взагалі не палить, бо вона не вдихала дим, а тільки набирала його в рот і випускала, але згодом я дізнався, що вона завжди так палить.

А потім, коли я загасив сигарету, відбулося все це, і все це було божевілля, я багато про це чув від товаришів і навіть читав у книгах, але тут було зовсім не схоже. І досі я не знаю, чи так це буває в інших людей. Про це ні з ким не можна поговорити. Навіть з найближчим другом. В усьому цьому не було нічого ніжного, а було тільки жорстоке й прекрасне, як після старту на кросі, як у третьому раунді боксу, як перед фінішем з бігу на вісімсот метрів. Ніжність була потім.

Я заснув, і було вже близько п'ятої ранку, коли я прокинувся...

У цьому був якийсь акустичний фокус. Здавалося, ніби горобці цвірінькають у кімнаті й що їх цвірінькання разом із вранішньою прохолодою єднає кімнату з усім земним простором. І ще якийсь особливий, якийсь свіжий і прохолодний запах.

Я обережно, так, щоб не збудити Віру, одсунув легку ковдру в червоних і синіх візерунках, устав, натягнув сорочку й підійшов до вікна.

Віти високого старого клена — він сягав п'ятого поверху — ворушились, погойдуючись, під величезною зграєю горобців.

На вікно сів сизий голуб, довірливо подивився на мене, похитав головою, одійшов на край і полинув униз, неквапно помахаючи крильми.

«Що ж це таке?» — думав я, втягуючи носом прохолодний і прекрасний запах.

І раптом побачив. На столі лежав розкряаний навпіл кавун із червоним м'якушем і лакованим чорним насінням.

— Коли схочеться пити...— сказала Віра.— Подивись, який він.

«Це — кавун,— зрозумів я.— Чом я раніше не помічав, що він так гарно пахне?»

Я був щасливий. І закоханий. Уперше в житті я кохав і мене кохала жінка, задля якої я був ладен віддати життя. Але попереду... Що нас чекало попереду?..

Я озирнувся на Віру. Вона лежала, вкрита до шиї ковдрою в червоних і синіх візерунках, обличчя спокійне, очі заплющені, й волосся розсипалось на подушці, немовби його навмисне красиво так розклали.

— Иди сюди,— сказала вона, не розплющуючи очей.

Я одним рухом зняв сорочку й підійшов до тахти.

Потім я знову задрімав. Зненацька мене щось ніби штовхнуло. Я хутко підвівся, і, не дивлячись на Віру, почав одягатись, і не знав, що говорити.

— Боїшся? — сказала вона.

— Ні. Чого мені боятись? — я всміхнувся силковано, бо боявся.

— Що ж, іди. Завтра побачимось, точніше, сьогодні, бо завтра тепер уже буде позавтра. Ти мене поцілуеш?

Я поцілував її й пішов.

Тихенько, навшпиньки, я спустився по сходах і відімкнув двері ключем. У передпокої стояла мама.

— Підійди-но сюди,— сказала вона.

Я підійшов, мимоволі затуливши руками обличчя.

— Опустити руки.

Я опустив. І тоді вона навідліг дала мені такого ляпаса, що мені здалося, ніби на мене молот звалився. Важка рука в нашої мами. Не жіноча.

— Постривай,— сказала мама. І цього разу вдарила мене лівою по другій щоці. А лівою в неї вийшло вже не так сильно.

— Рано ти паскудитись почав. Підйди в ванну одмийся. Потім ми з тобою поговоримо.

Ніжна тополина гіркота надавала повітрю особливого присмаку й навіть забарвлення. На алеї нікого не було. Тільки хлопчики, що невідомо як сюди потрапи-

ли — один рік десяти, а другий ще менший, — сперечались під високою тополею.

— Це дерево десятиповерхове.

— Ні, семиповерхове.

Дерева вони міряли поверхами. Міські діти.

— Дідуню! Скільки тут поверхів?

Із лави, так захованої в кущах, що її відразу й не помітиш, підвівся чоловік у темному піджаку, гуцульській сорочці й сірому літньому капелюсі з якоїсь синтетички.

— Може, й з десять буде, — сказав він. І, звертаючись до мене, додав: — Оце вирішив онукам завод показати. Канікули в них.

Я спробував розтлумачити хлопчикам правило трикутників — показав, як за тінню визначити висоту.

— Як твоє прізвище? Щось я тебе не пригадую, — сказав старий так, немов усіх чисто повинен знати на заводі.

— Пузо, — неохоче відповів я.

— Не синаш Олексія Івановича?

— Син.

— Я й бачу, ніби обличчя знайоме... Багато ми з твоїм татом попрацювали. А я все хворію. Ти йому перекажи. Привіт себто...

Я не спитав, від кого. Мені не подобається, що мене визнають лише як сина. Я мріяв, що колись тато назве себе й про нього скажуть: «А, це батько Романа Пуза, чемпіона з кросу».

Поміж деревами, немов прожектор, пробивався сонячний промінь, і в ньому безперервно спалахували золотом бджоли.

— Дідусю... Чому бджоли так квапляться?

— Кінець місяця, — сказав старий.

Хлопчаки не здивувалися, що наприкінці місяця доводиться літати шорше. Заводські діти.

Якщо піти за бджолами, вони приведуть у сад, де між яблунями — вулики, й різнотрав'я, й шипшина, що цвіте, і ящик зі скляною кришкою, йоставлений під кутом на осонні. Там пахне медом і вощиною. В ящику витоплюють старі щільники.

Тиша, в якій звучать лише, то спалахуючи, то згасаючи, золоті траси бджіл. Наш завод. Зелень усіх відтінків, між деревами безладно розкидані цехи. В перерві у саду

з'являться бджолярі — фрезерувальники, слюсарі, модельники. В цьому саду високі врожаї яблук. Бджоли запилюють дерева. Вулики з бджолами просять привезти на літо до колгоспів. І їх вивозять.

На наших верстатах — марка заводу. Вона відома в усьому світі. Тополя, на ній — кружальце, а у кружальці — бджола. Так само, як рекламне гасло наших верстатів: «Невибагливий, як тополя, і працелюбний, як бджола».

Завод заводів. У країні нема такого машинобудівного або механічного заводу, де не стояли б верстати з тополею і бджолою. Ми експортуємо двадцять моделей нормальних верстатів в Італію, Канаду, Францію, Фінляндію, Індію, в усі соціалістичні країни. На наших чотирьох-, шести-, восьмишпіндельних токарних автоматах і напівавтоматах можна виготувати все, що тільки спаде на думку конструкторам.

Ці верстати й справді невибагливі, як тополі, і працелюбні, як бджоли.

Я пішов до термоконстантного цеху. Біля входу висів плакат. Нещодавно у нас були звітно-виборні профспілкові збори. Мене обрали головою цехкому. На цих зборах я довідався, що «на наочну агітацію» в кошторисі визначено певну суму. І вона використана. Це плакати, котрих інколи просто не помічаєш, як не помічаєш неонових закликів: «Пийте радянське шампанське». Якщо ти схочеш купити шампанського, то, звісно, купиш радянське. Французьке я щось ніколи не бачив у нашому гастрономі, і воно не конкурує у нас із радянським. Або: «Літайте на літаках Аерофлоту». А на яких ще літаках можна в нас літати? На сан-марінських?

Але цей плакат біля входу в термоконстантний цех я прочитав, коли вперше прийшов на завод, і перечитую його щоранку.

«Молодістю своєю присягаємо тобі, товаришу партія, бути відданими справі комуністів! Наше покоління ніколи не зверне з ленінського шляху! Кожним поштовхом серця, кожним прожитим днем, усім життям своїм присягаємось утверджувати на землі комунізм!»

Я не знаю, кому належать ці слова, але мені вони подобаються. Це й мої слова. Я б тільки не наважився говорити їх у голос із трибуни. Такі вони врочисті, що хочеться передумувати їх і перебирати їх на самоті.

Улітку до термоконстантного завжди приємно зайти. Прохолодно. Й дихається, немов над Дніпром. Тут завжди підтримують однакову температуру й вологість. Це діло регулюють автоматичні кондиціонери. От якби тут попрацювати!

Підлога в цеху — мозаїка з кольорових плит. У проході між верстатами по цій мозаїці немов текла величезна чорна крапля — кіт на прізвисько Шпіндель. Він укмітвив хруща й підкрадався до нього, як пантера до оленя. Цього Шпінделя знає весь завод. Він здавна в термоконстантному й почувається серед верстатів, як удома.

На кожному верстаті, на сірій емалі, якою вони вкриті, великими чорними літерами написано: «Фініш». Ці верстати виконують останні операції. Доводку, шліфовку. З особливою точністю.

Фініш. Я уявив трасу й фінішера з прапорцем у руках. Прапорець — як шахова дошка. Помах — і ти скидаєш газ. Кінець. Фініш.

Мені був потрібен Василь Погорелов. Він стѡяв праворуч від проходу, коло свого величезного плоскошліфувального верстата, що вивергав цілі водограї.

— Василю, — я торкнув його за плече.

— Я з нею одружуюсь — і край! — випалив Василь, навіть не обертаючись.

Я вдруге, дужче, вдарив його по плечу. †

— Що це ти?..

— Я ж сказав, — люто озирнувся Василь. — Чого тобі? — спитав він похмуро. — Драстуй.

— Здоров, — сказав я, тамуючи сміх. Василь у блакитній з напуском сорочці і блакитному береті — в термоконстантному всім робітникам дають таку розкішну робу — мав такий вигляд, немов сам попав під ці водограї з верстата й трошки злиняв. — Ти розв'язав задачі з опору матеріалів?

— Ну, рѡзв'язав.

— Дай-но мені списати. Вони тут у тебе?

— Тут, — відповів Василь не надто охоче. — А коли ти віддаси?

— Увечері.

— Добре. Де тебе знайти?

Я сказав, як мене знайти, взяв у Василя зошит і подався до свого цеху.

«Загнали хлопця,— думалось мені,— в тісний кут».

Василь Погорелов навчався в автодорожному. Як і я, на заочному. Ми разом вступали. Навіщо він туди пішов — я не втямлю. На мотоциклі він не їздить, машину не знає. Буде шляховиком. Він — завзятий хлопець. Але відомий він не цим. Відомий Василь на заводі тим, що на нього задивляються всі дівчата. Та й недарма. Є на що подивитись. Кажуть, ніби його художники запрошують. Діти інституту. Аби голим його малювати. Плечі в нього, як у Жаботинського, а стан можна охопити двома долонями. Очі темні, млисті, а волосся біляве, немов від перекису, але воно в нього справжнє і з великими кучерями. І взяв собі за звичай жодної не проминути. Орел.

Я знову згадав, як він, не озираючись, промимрив: «Я з нею одружуюсь — і край!», і голосно зареготав. Дебела літня жінка, мабуть, з конструкторського, прямувала назустріч. Вона ображено покрутила пальцем коло скроні. Причинкуватий, мовляв. Йй здалося, що це я з неї.

До нас в інструменталку прийшла новенька дівчина. Після десяти класів. Онука колишнього головного інженера. Він пішов на пенсію. Зіночка з тоненькою й стрункою шийкою, з чистими, беззахисними очима. Така тендітна, що, здавалося, торкнеш її пальцем — і на шкірі залишиться пляма. І зразу почала ходити до термоконстантного, щоб хоч оком кинути на Василя. Його попереджали: «Не лізь». «Не чіпай». «Молода». Як говорить моя мама, «дівчину й шкло легко зіпсувати, та важко направити». Весь термоконстантний гув, а саме там наша аристократія. Якесь одоробало на «Фініш», на складання шпindelьних барабанів або спрямовуючих супортів не поставлять. Подейкують, ніби й по пиці дали. І однаково — не помогло. І тоді за нього взялися по-справжньому. І край. Фініш.

Після роботи до мене приїхав Віля. На своєму таксі. Ми збиралися показати Сергію Аркадійовичу Київ.

Ми вже виходили, коли прийшов Василь по своїй задачі. Я відрекомендував його Сергію Аркадійовичу й Вілі.

— Я тебе впізнав,— сказав Василь.— Мені Рома про тебе розповідав.

— Дуже приємно,— відповів Віля.— Бо ще давньогрецький філософ-матеріаліст Фалес вказував: «Про друзів треба пам'ятати не тільки в їхній присутності, а й за їхньої відсутності».— Віля нам підморгнув, і ми приховали усмішки.— Що ж він розповідав? Гарне чи погане?

— Загалом... гарне...— збентежився Василь.— Що ви давно товаришуєте.

— Це правильно,— підтвердив Віля.— Ще давньогрецький філософ і видатний поет Гесіод говорив: «Друзів щоразу міняти не годиться».

— І так у тебе на кожне слово цитата? — здивувався Василь.

— На кожне. Таким шляхом я впроваджую філософію в життя, бо ще давньоримський філософ Луцій Анней Сенека...

— Віля з тебе кепкує,— сказав я Василеві й віддав йому зошит.

— Все збагнув? — спитав Василь.

— Нібито все... А ти сам розв'язав?

— Сам. Мені подобається це діло.

— Що? — зацікавився Сергій Аркадійович.

— Опір матеріалів.

Він поспіхом перегорнув задачі, примружився.

— Ви де вчитеся? — спитав він у Василя.

— У автодорожному.

— Який фах оберете?

— Думаю прокладати шляхи.

— Добре,— сказав Сергій Аркадійович.— Перспективне діло. Закінчите, приїздіть до мене, в Новосибірськ. У нас великі масштаби. Є де розгорнутися.

— Дякую,— сказав Василь.— Тільки я не думав про це. Може, й приїду. А як я вас знайду?

Сергій Аркадійович видобув із бічної кишені гаман, дістав прямокутник із цупкого паперу й подав Василеві.

— Це для вас буде перепустка, за якою ви завжди зможете до мене потрапити,— сказав він.

Візитна картка? Я досі не бачив візитних карток, але це була напевне вона.

Василь прочитав те, що там було надруковано, й подивився на Сергія Аркадійовича з неприхованою повагою.

— Добре. Дякую. Може, справді приїду.

Ніколи не гадав, що питання добору й розміщення кадрів розв'язуються отак.

— Тобі куди? — спитав я Василя. — У нас машина. Можемо підвезти.

— Ні... На мене внизу чекають...

— Можемо підвезти й ту, котра «чекають».

— Ні... Нам тут близько.

Перед будинком на Василя чекала Зіна. Гарна — невимовно. Вона відвернулась, удала, що не помічає ні нас, ні свого Василя.

— Тямущий хлопець, — сказав Сергій Аркадійович, сідаючи до машини поруч Вілі. Я сів позаду. — З тих, які на війні за два дні ставали з сержантів командирами батальйонів.

Я промовчав. Мені Василь здавався надто зухвалим. У всякому разі, для мирного життя.

Віля увімкнув лічильник. Він звик возити приїжджих. Він розповідає про Київ, як справжній екскурсовод. Ніби з книжки вчитує.

Спочатку ми поїхали за Дніпро до нового району — Дарниці. З-за Дніпра бачиш своє місто зовсім іншим. Старим, таким, яким воно було, може, сто років тому. Нові будинки, цілі квартали сховані за деревами, немов за пралісом, і видно лише ті будинки, котрі мурували в давнину. Ось бані Лаври, ось — Видубецького монастиря. Там виблискує щирим золотом Софія, далі Андріївська церква, а он ще якісь старі високі будинки. Все це створювалось, коли ще не було літаків, коли замість асфальту до Києва вела нікудишня бруківка. За тих часів до нашого міста здебільшого приїздили річкою, і стародавні архітектори будували його так, щоб його було видно знизу, з Дніпра.

У Дарницю ми проїхали по мосту Патона, а назад повернулись по мосту метро й піднялись по Свердлова до Золотих воріт. Віля сказав, що Золоті ворота було поставлено за князя Ярослава Мудрого в 1037 році. Потім вони з Сергієм Аркадійовичем поговорили про плінфу — широкі й пласкі цеглини, з яких будували в ті часи.

Ми поїхали на майдан Богдана Хмельницького, залишили там таксі й пішли до Софії. Я поводився так, нібито бував тут безліч разів. Мені було незручно зізнатись, що я тут уперше. Біс його зна, якось не спадало на думку...

Потім Віля повів нас до плінфи, на якій залишився слід босої дитячої ноги. Понад дев'яност років тому

Якось дитина пробігла по цій самісінькій сирій цеглині. Майстри не звернули уваги, випалили плінфу, й слід утривалився назавжди. Я взявся був щось таке казати про слід в історії, але Віля доволі завчено зауважив, що цю плінфу виставлено для того, щоб показати, як порівняно з тими часами в нас розвинулась взуттєва промисловість.

Ми ще оглянули кам'яний саркофаг, де знайшли череп та інші кістки Ярослава Мудрого, стінописи й величезну богоматір, викладену зі смальти на бані.

Від Софії ми поїхали до Аскольдової могили, а потім до залу засідань Верховної Ради й палацу, спорудженого за проектом Растреллі.

Сергій Аркадійович сказав, що хотів би ще погуляти в парку, і спитав, чи не пройдуся я з ним до готелю. Він зупинився в «Дніпрі» — інтуристській споруді зі скла й алюмінію на майдані Ленінського комсомолу. Не до смаку мені такі будинки. Нікудишній модерн — влітку спека, а взимку холод. І взагалі мені невтямки, нащо такі споруди в нашому кліматі. На мій погляд, їх будують, лише наслідуючи інших. Мине з десятків років, і вони здаватимуться такими кумедними, такими застарілими, такими непотрібними, що хоч споруджуй на їхньому місці нові.

Вілин лічильник за час нашої поїздки добре попрацював, але, коли Сергій Аркадійович знову видобув свій гаман і поліз по гроші, Віля не на жарт розсердився, сказав, що це ми його пригощали поїздкою, й від грошей одмовився так рішуче, що Сергій Аркадійович розгубився, та й мені було ніяково. А взагалі, я вже не вперше помічав — дуже це гидко розмовляти про гроші.

Сад заповонив поривчастий дніпровський вітер. Він підхоплював унизу в ресторані уривки торішньої танцювальної музики і жбурляв їх у парк. Але старі й міцні дерева хиталися не в такт, вони танцювали під свою музику, котра змішалася з цією землею й осіла в їхньому корінні, може, ще за тих часів, коли закладали наріжний камінь Золотих воріт.

Ми підійшли до парканчика, що відгороджував парк од схилу.

— Я бачу — конозить тебе запитання: нащо я приїхав, — сказав Сергій Аркадійович якимось горловим, гарним і співучим голосом. — Що ж, я тобі відповім... —

Він замислився.— Широ кажучи, я й сам не знаю. Вашим я сказав, буцім у відрядження, буцім нарада. Та справа не в цій нараді. Я, звичайно, міг на неї й не приїздити. Не так уже мене й цікавлять ці проблеми зварювання. Розумієш... у мене було важке життя. Все, чого я досяг, здобувалося нелегко. І ось, коли досягаєш того, про що колись мріяв, раптом виявляється, що все це марно. Виявляється, що замість серця в тебе — жаба. Так ця хвороба й зветься — «грудна жаба», стенокардія. Що діти твої зовсім чужі тобі люди, що нема в тебе ні справжніх друзів, ні великих прихильностей... І тоді з'являється бажання подивитись: а як же всё склалося в людини, що була тобі справжнім другом і врятувала тобі життя, ризикуючи, смертельно ризикуючи власним.

Він замовк, витяг із кишеньки для годинника малесенький слоїк, витрусив на долоню кругленьку червону пігулку й поклав її в рот.

— Що це у вас?

— Персантин. Серцеве. На якийсь час — допомагає.

— І як же сталося?— спитав я, вдаючи байдужого.

Сергій Аркадійович цікаво подивився на мене й заміявся.

— Прекрасно. А сам ти не відчуваєш? Хоч, із другого боку, як ти можеш це відчувати, коли постійно живеш у цій атмосфері... Гарно все це вийшло. Як треба.

В його голосі чулося невдаване задоволення і, як мені здалося, навіть заздрість.

— А як мама врятувала вам... життя? — спитав я непевнено.

— Вона ніколи про це не згадувала?

— Ні,— відповів я.— Та й нащо було б мені питати?

— Впізнаю Галя,— похитав головою Сергій Аркадійович.— Я тоді вже був дивізійний інженер. Ми відступали. Опинилися в оточенні. Потім — полон. Утекли. Я дістався Києва. Одержав явку. Галя тоді працювала на підпільників. Відчайдушно працювала. Була ворожою. Тому до неї сила людей учащала. Так вона збирала агентурні дані. Вона не могла залишити мене в себе. Але я геть охляв. І був поранений. І вона мене переховувала. В комірчині. В будинку на Куренівці, де вона тоді мешкала. Я туди вже з'їздив... Там більше нема цього будинку. Там тепер новий дім. Дев'ятиповерховий, з баштою. Ходімо...

Ми пішли вниз мимо старого стадіону «Динамо».

— А потім?

— Що ж потім? Я перейшов лінію фронту. Знову потрапив до армії.— Сергій Аркадійович помовчав.— Я пам'ятав, чим я зобов'язаний Галі, як вона ризикувала, думав, що тільки-но Київ визволимо... Але незабаром відчув, що таке «був на окупованій». І вирішив — однаково свого доб'юсь. І я — добився. Інженери мого профілю... були дуже потрібні. І я зумів себе показати. Працею. Я працював, як віл. Жив лише роботою. У сорок шостому я обіймав посаду начальника главку, у сорок сьомому — заступника міністра.

Він замислився, і якийсь час ми йшли мовчки.

— А в сорок дев'ятому мене заарештували,— сказав Сергій Аркадійович так, як говорять про стороннього.— Звинуватили в тому, що я агент гестапо. Що застрелив генерала Пахомова, з котрим утік із полону.

Сергій Аркадійович зупинився й повернувся до мене. Засвітилися ліхтарі. В білому люмінесцентному світлі, що просіювалось крізь листя дерев, риси його обличчя загострилися, ніби вирізьблені на зеленуватому камені.

— Розумієш,— сказав він, дивлячись мені в обличчя,— генеральське звання завжди підносить людину. Ось чому краще бути генералом. Навіть слабка людина, начепивши генеральські погони, звичайно, поводить як генерал. Але цей був виняток...

Він одвернувся, знову пішов уперед, а я за ним. Я відстав на крок, але зразу ж наздогнав його.

— Генерал Пахомов був слабкою людиною. Такою слабкою, що навіть не наважився застрелитись. В нього було перебито обидві ноги, й несила було зупинити кровотечу. Він просив, щоб я його пристрелив. Я волік його, доки можна було. Доки ми не наткнулись на засідку. І тоді я... я виконав його прохання,— мовив Сергій Аркадійович.

Вітер, як і раніше, дув поривчасто. І я уявив такий самий поривчастий вітер, далеку стрілянину, валування собак, спочатку далеко, а потім близьке, стогін пораненого й постріл.

Я знав лише те, що почув од Сергія Аркадійовича. Я не знав, чи так усе було насправді. Але те, що він розповів, мені не сподобалось. Щось таке було в цьому... Людина — не собака. Її не годиться добивати.

— А що ви робите тепер? — спитав я.

— Що ж — тепер, — іншим, спокійним і впевненим голосом відповів Сергій Аркадійович. — Керую будівництвом. Дуже великим будівництвом. Велетенським, можна сказати.

Проти входу до стадіону «Динамо» ми перейшли вулицю. Готель «Дніпро» світився всім своїм склом.

— Небагато знайдеш тепер таких людей, як твоя мама, — сказав Сергій Аркадійович. — Все навколо якимось дрібніше.

Я промовчав і помацав рукою ліву щоку. Вона все ще поболювала.

У мене з думки не йшли ця стара й цей установлений експертом факт. Її задушили дитячі або жіночі руки в рукавичках. І сліди було засипано дустом: із тої ж аптеки. Отже, все в них було розраховано заздалегідь.

— Ніколи ще за всю свою історію людство не було таке молоде, як зараз, — говорив Віктор. — Половині населення земної кулі ще немає й двадцяти п'яти років. Протягом останнього часу майже в усіх мовах світу з'явилися спеціальні слова. Ними визначають юнаків або підлітків, котрі незвичайно одягнені, незвичайно поведуться. Це «раггари» у Швеції — хлопці на мотоциклах без глушників, «тедді-бойз», «модз» — патлаті хлопці й дівчата, які ходять босоніж по асфальту, і «рокерс» або «шкіряні хлопчики» в Англії, «хулігани» в Польщі, «дісколі» й «віттелоні» в Італії. Французи таких юнаків називають «блузон нуар» — «чорні сорочки», в Південній Африці їх звать «цоці», в Австралії «боджі», в Австрії і Федеративній Німеччині це «хальбштарке», на Тайвані — «тай-пау», в Японії — «мамбо бойз» або «тайодзуку», в Югославії — «тапкарощі», в Америці — «хіппі».

— А в нас?

— «Стиляги». Але деякі і в нас уже звать себе «хіппі».

— Звідки вони взялись?

— Почалося з Каліфорнії. Програма: ненасилля, секс, пацифізм, відмова від будь-яких дій. Наркотики. Всі вони в будь-яких обов'язках вбачають утиск своєї свободи, хоч насправді прагнуть свободи про людське око. Вони просто намагаються звільнитись від усякої

відповідальності. Свою непевність і моральну нестійкість вони намагаються надолужувати наркотиками.

Не люблю аматорів. Проте дуже цікаво розмовляти з фахівцями. А Віктор — фахівець. Дивний, щоправда, в нього фах: працює в карному розшуку. «Опер». А наукову роботу пише з мови й готується захищати дисертацію на звання кандидата філологічних наук. Його часто запрошують як експерта. За листом, за записом, за магнітофонною стрічкою він уміє визначити, чи причетна людина до злочину, що розслідується. Наукова його робота — це словник слів і виразів, котрі вживають злочинці. У них — своя мова. Подеколи вона змінюється, в різних містах слова мають свою вимову — таким чином злочинці пізнають одне одного, довідуються, чи справді належить людина до їхнього карного світу. Та знання цієї мови допомагає слідчим і експертам у критичній ситуації.

Від першої хвилини, як познайомила нас Віра, Віктор почав зі мною розмовляти й повівся так, ніби знає мене з дитинства. А я його остерігаюсь. Боюсь. І розмовляю обачно. Мені здається, що і з моїх слів він зможе здогадатися про щось. Бо ще й фах у нього такий. І взагалі, ніколи я не гадав, що все це буде так важко, так складно, так заплутано.

— Ти стрічався з хлопцями, які зуть себе «хіппі»? — спитав Віктор.

— Ні, — відповів я, — якимось не випадало. Та й хто сам себе називатиме таким гидким словом?

— Називають, — сказав Віктор. — За мовою завжди приховуються спільність і взаєморозуміння людей, котрі нею користуються. А «хіппі» вже виробляють свою мову. Вони вже проводять навіть свій міжнародний з'їзд. У Пакистані. Хтось цим керує. Комуś потрібно, щоб молодь була такою. Наркотики. Щоб у молоді були зафаморочені голови. Статева ненормальність. Щоб молоді вже ніколи не могли з гідністю дивитись на матір, на дружину, на подругу, і особливо — на протилежність. Хтось видав для них цитатник із витягами з Ганді. Комуś це потрібно. Хтось має з цього зиск.

— А що каже Ганді?

Віктор узяв свою новеньку піжонську шкіряну теку, розімкнув блискавку й дістав кілька аркушів паперу.

— Ось ці цитати. В перекладі.

Він прочитав у голос:

«Світ втомився від ненависті».

«Я не вчу світ нічого нового. Правда й непротивлення існують так само давно, як і горі».

«Ненасилля — найбільша сила, яку має людство. Воно могутніше за наймогутнішу зброю знищення, що її винайшов людський розум».

«Будь-яке вбивство або інша шкода, заподіяна людині, незалежно від того, що їх спричинило, є злочин щодо всього людства».

«Я досі не мав нагоди побачити двох людей, що їх погляди не розбігалися б. Як послідовник учення Гітлера завжди намагався ставитися до тих, хто має погляди інші, ніж я, як до найближчих і найдорожчих для мене людей».

«Навіть найдеспотичніший уряд не може втриматися без згоди тих, ким він керує. Цієї згоди деспот часто густо домагається примусом. Але щойно підлеглий позбудеться страху перед деспотичним насильством, деспот втрачає свою владу».

«Довгі роки я був боягуз і вдавався до насильства. І лише почавши позбуватися боягузтва, я оцінив ненасилля».

«Величезна трагедія атомної бомби вчить, власне, одного: атомну бомбу не можна знищити за допомогою інших атомних бомб, як не можна насилля знищити відповідним насиллям. Людство може позбутися насилля шляхом ненасилля. Ненависть можна перебороти тільки любов'ю. Ненависть у відповідь лише розширює і поглиблює ненависть».

«Ненасильство — це вершина мужності».

— Цікаво, — сказав я й спитав: — А ти бачив хоч одну людину, котра на практиці чинила б за цією теорією ненасилля?

— Ні, — відповів Віктор. — Мені здається, що це взагалі нездійсненно.

— А я бачив.

— Де? Кого? — страшенно зацікавився Віктор.

— Є в нас начальник цеху Лук'яненко. Юрій Юрійович. Але він не ображається, коли йому кажуть — Юрко. Він ще молодий інженер. І ось що цікаво... Ганді або Толстой — про Толстого ми вчили — вони були за непротивлення, виходячи зі своїх ідейних міркувань. Ім дово-

дилось боротися з самими собою, щоб не чинити опору злу. А Лук'яненко не чинить опору злу за своєю природою. Через те, що він такий. І через те, що всі, хто його оточує, так влаштовані, що можуть боронити його від зла. Може, вони й не такі добрі, як він, але вони йому дають можливість бути добрим.

— А в чому це конкретно виявляється?

Я розповів, що Лук'яненко ніколи нікому ні в чому не відмовляє. Якщо навіть у нього попросити всю його зарплату, він, не замислюючись, віддасть. Сказати йому, що хочеш іншої роботи — дасть іншу, якщо це тільки від нього залежить. Відпустити з роботи? Відпустить і не питає куди. Тому в цеху стежать — коли вже хтось позичив у нього гроші, або фотоапарат, або ще що, так щоб хоч повернули.

— Чому ж його тримають на заводі? Та ще начальником цеху?

— Хорошу голову на в'язах має. Інженер.

— Він не релігійний?

— Отакої,— відповів я.— Член партії. Просто така вдача.

— Багато, мабуть, завдає він вам клопоту,— вирішив Віктор.— Не може комуніст бути непротивленцем. Не чинити опору — бути співучасником. Якщо від кривди потерпає одна людина, вона, скажімо, ще може не опиратися злу. Це її особиста справа. Але коли йдеться про багатьох людей, треба чинити опір.

Він примружився, дивно й швидко подивився на мене, і я раптом подумав, що він усе знає. Про Віру. І про мене.

«Хіппі». Вони все-таки так себе звали. Я це знав. Мене з ними познайомив Віля.

— З'їздимо,— запропонував він мені.— Цікаві хлопці. Студенти. Дівчата путящі. Мислять. Проводять переоцінку цінностей.

— Яких цінностей?

— Усіляких.

Віля з ними познайомився, коли, порушуючи всі правила, повіз їх у таксі аж шестеро. Дві дівчини лягли на коліна хлопцям так, аби з вулиці не було видно, що компанія завелика, щоб машину не затримав інспектор.

Мені цікаво було подивитися на цих людей. І ми поїхали. На вулицю Франка. Там у глибині двору був такий одноповерховий флігель. Не знаю, хто з них там жив, але вони там збиралися. Дівчата з театрального інституту, з університету, хлопці з художнього, один навіть був із факультету кібернетики. Слухали музику, базікали, курили. Нічого такого я не помітив. А більше я туди не ходив. Не було часу. Та й з нашими хлопцями мені цікавіше.

— ...Послухай-но,— сказав я Вілі,— ти бував ще в цих «хіппі»?

— Бував. А що?

— Ти не помітив... Вони кодеїн не вживають?

— Кодеїн? — не здивувався Віля.— Ще й як. Цілими жменями. Тим-то всі вони такі бліді. Жеруть кодеїн і ніякої фізкультури.

— А ти не пробував?

— Що я — наркоман?

— Для експерименту.

— Потрібні мені такі експерименти. Від нього чма-ніють, а я за кермом.

Я переповів Вілі про вбивство в аптеці.

— Пусте,— сказав Віля.— Не може бути. Ти що, вважаєш, тільки в одній аптеці і був кодеїн? Я сам чув — вони його купують.

— Однаково треба перевірити,— сказав я.

— Я не «опер» із карного розшуку.

— Я теж не «опер». Але мені не подобається, коли стареньку вбивають за наркотики.

— Я теж не в захваті від цього,— заперечив Віля.— Та коли б ми навіть схотіли, як ми зможемо це перевірити? Спитати? Вони не скажуть. Та й взагалі вони тут ні при чому. Навіть смішно. Ти ж бачив цих хлопців.

— Бачив. І, незважаючи на це, треба спробувати дістати в них цей самий аспірин. Чи не аспірин, а як його?.. Кодеїн.

— Це можна,— сказав Віля.— Та не вийде так, що ми познайомилися з людьми а потім на них же й наклепаємо?

— Не вийде.

Жахливу історію розповів мені Віктор. У черговій аптеці вночі задушили руками стару аптекарку, відчинили шафу й забрали всі порошки кодеїну. Їх продають

в аптеці від кашлю. Та тільки за рецептом. У великій кількості ці порошки діють, як наркотик. В аптеці були й інші наркотики, міцніші, та нічого, крім кодеїну, не взяли. А стару задушили, стиснувши їй горло спереду. Вона бачила, хто її душив.

Я тепер завжди чую, коли проїздить ліфт. Навіть уві сні. Раніше я не помічав, що ліфт наш рухається зі скрипом, що двері його зачиняються з залізним брязкотом. Але відтоді, коли я навчився постійно прислухатись, на якому поверсі ліфт зупиняється, чи не лягнуть двері на сьомому, проти Віриної квартири, чи не озветься в замку ключ, звук ліфта мене просто переслідує.

Віра глузує з того, що я здригаюся, коли на східцях чути, як зачинилися двері ліфта, а я нічого не можу з собою вдіяти.

Сьогодні на світанку мені приснилося, буцім Віктор несподівано, не попередивши по телефону, як це робить він звичайно, повернувся з відрядження. Ляснули двері ліфта, потім він тихенько, щоб не розбудити Віру, почав повертати ключ у замку. Але Віра зачинила двері ще й на ланцюжок.

Я кинувся вдягатися, та ніяк не міг натягти сорочку, рукави чомусь були зав'язані в цупкі вузли. У відчай, гидуючи самим собою, я поліз під тахту, щоб там заховатися. Краще б я стрибнув із вікна вниз. А Віра квапливо щось одягала.

Віктор почав дзвонити. Раз у раз. Він почув наші з Вірою перелякані голоси.

З жахом я прокинувся й не міг зрозуміти: уві сні це чи насправді. В двері дзвонили — раз у раз.

Серце в мене калатало, як після стометрівки за дванадцять. Я пішов до дверей і мовчки відчинив. Я був певен, що це Віктор. Але за дверима стояла наша сусідка Клава.

— Ой, Ромцю, — сказала вона, — зовсім погано з мамою. Горить. Звечора. Тридцять дев'ять.

Вона плакала.

— Я ледве ранку дочекалась. Галина Гнатівна ще спить?

— Котра година? — спитав я. Я все ще не міг отямитись.

— Шоста.

До передпокою вийшла мама. В сукні із таким виразом на обличчі, наче й не спала. Її не захопиш зненацька.

— Ой Галино Гнатівно,— затуркотіла Клава.— Я ледве ранку дочекалась. Я вже пробачаюсь, що потурбувала, тільки «швидко» двічі викликали. Вони й уколи робили, і ліки давали, а мамі не допомагає. Не знають вони, яка це хвороба, кажуть — аналізи зробити, а вона горить...

— Зателефонуй Феді,— сказала мені мама.— Хай приїде перед роботою. Ходім,— сказала вона Клаві й пішла до сусідів.

Федя був чимось засмучений. Коли в нього щось не так, це одразу видно. Він удавано всміхається, як академік Петров, учнем якого він себе називає, і перед тим, як щось сказати, злегка прокашлюється, як цей академік.

— Годі, годі,— обірвав він Клаву, коли вона знову спробувала переповісти, що «мама горить», поклав руку на чоло Марії Опанасівни, потім відтягнув повіки, подивився очі, збентежено озирнувся на всі боки, ніби щось шукав, і швидко вийшов на балкон.

Все це було так незрозуміло, що я теж підійшов до балконних дверей.

Федя поправив окуляри, одним рухом висмикнув із коренем з ящика для квітів якусь рослину й повернувся з нею до кімнати.

— Як це до вас попало?— суворо спитав він у Клавю.

— Не знаю... Воно само виросло. А ми — дбаємо, поливаємо, добриво підсипали. Мама сказали насіння зібрати,— відповіла Клава тим самісіньким голосом, яким, може, говорила, коли в гастрономі хтось звинувачував її в тому, що вона не доважила ковбаси.

Завжди спокійні скельця Фединих окулярів хижо заблищали.

— Викиньте це негайно в сміттепровід. Це — амброзія. Від неї й захворіла Марія Опанасівна.

Клава обережно, з осторогою взяла високу рослинку з дрібними квітками, вийшла на кухню й одразу ж повернулась, витираючи руки рушником.

— Що ж робити тепер?

— Нічого,— твердо сказав Федя.— Це сьогодні проїде. Зараз я випишу ліки. По одній пігулці приймати

тричі на день. Три... та ні — чотири дні. І глядіть: щоб я більше таких квіточок у вас не бачив.

Він виписав рецепт.

— А що ж це — отрута? — спитала Клава, проводжаючи нас до дверей. Цього разу вона дивилась на Федю, як на бога.

— Для декого — отрута, — відповів Федя.

Я пішов із Федею до машини. Щось барахлило в карбюраторі, і він попросив, щоб я підрегулював. Сам він зовсім у цьому не тямив.

— Що ж це за квітка? — спитав я.

— Я ж сказав — амброзія. Так греки звали їжу своїх богів. А фактично це будяк. Дуже живучий. Його до нас із Америки завезли.

— А як він впливає?

— Погано впливає. Викликає алергію. Чув, що таке алергія?

— Чув, — відповів я не вельми впевнено. — А як це ти зразу визначив, через що захворіла Марія Опанасівна?

— А як ти зразу визначив, що там із карбюратором? Ну, готово? Бувай здоровий.

— Стривай, що в тебе скоїлось?

— Нічого, — відповів Федя. Помовчав і додав: — Хворий у мене сьогодні помер. Двадцять років. Студент. Мати й батько були коло ліжка. І я.

— А що в нього?

— Рак.

Федя, різко натиснувши на педаль газу, рушив до свого інституту.

У нас із татом збіглися зміни, і я на нього чекав на лавочці неподалік од прохідної. Тато завжди прихоплює зайвих півгодинки. Втоплюється старий, вже не встигає. А треба тримати марку.

Наша багатотиражка «Завод заводів» надрукувала сьогодні результати відповідей на анкету, в якій було тільки два питання. До жінок: «Які якості мусить, на вашу думку, мати чоловік, як супутник життя?» І до чоловіків: «Чого сподіваються чоловіки від своїх дружин?»

На анкету дав відповідь майже весь завод. За кількістю голосів виходило, що жінки хотіли від чоловіків

насамперед життєрадісності, потім інтелігентності, тверезості, допомоги в хатніх справах, щирості. Далі йшли лицарство, вірність, доброта, працелюбство, щедрість, фізична сила.

Таким чином, інтелігентність випередила фізичну силу на сім пунктів, а життєрадісність виявилася для більшості найважливішою рисою.

Чоловіки відповіли зовсім по-іншому. Я написав першим пунктом «вміння підтримати чоловіка в усіх його справах». Але за кількістю голосів на перше місце виїшла жіноча чарівність, потім — краса, працелюбство, вірність, скромність, інтелігентність, доброта, ніжність, щирість. А життєрадісність взагалі не згадувалась.

Та, може жінки — істоти більш чутливі, ніж чоловіки, передчувають, що наближається час, коли люди цінуватимуть життя і людину в цьому житті набагато більше, ніж це робиться зараз. І тоді й справді життєрадісність стане чи не найважливішою рисою людського характеру.

Врешті-решт, що знайшла в мені Віра такого, чого б не мав її чоловік Віктор, окрім веселої вдачі? Та чи надовго мені її вистачить, цієї вдачі?..

Підійшов тато — стомлений, зовсім не схожий на свій портрет, який першим висів у шерезі портретів передовиків заводу, вздовж алеї, що вела до прохідної.

Нам назустріч ступав своєю особливою ходою (мій брат Федя зве її «самозахисною» — коли людина перехворіла на радикуліт і зараз ступає трохи випнувши сідницю і злегка розставивши ноги, аби не завдати самому собі болю) наш голова завкому Павло Панасович Мокієнко.

— Оце вас і шукаю, — зрадів він. — Уже й на прохідній попереджав. Термінове завдання.

Мокієнко витирав посірілим вологим носовиком своє круглоvide обличчя й зовсім лису голову. На правій руці в нього був японський магнітний браслет. Важко уявити, що ім'я цього череваня, немов налитого водою, колись було дуже відоме, що він був чудовий мотогонщик, брав участь у кросах на потужних мотоциклах-п'ятисотках із коляскою. Тепер він сам себе називає «тільки меценатом» і допомагає нашому мотоклубу, чим тільки може. А може він чимало. У нього в руках усі статті профспілкових кошторисів.

Голова завкому нарешті відсапався.

— Французи приїхали. Профспілкова делегація. Троє. І, розумієте, висловили бажання відвідати квартиру робітника. Є така думка, щоб до вас...

— У кого є така думка? — не надто привітно спитав тато.

— Ну, в керівництва... Якщо, звичайно, ви нічого не маєте проти.

— Я не маю. Але в нас такі справи вирішує Міністерство внутрішніх справ.

— Чому міністерство? — здивувався Мокієнко.

— Дружина в мене — міністерство. Як вона скаже. Це ж їй приймати їх, частувати.

— Ні в якому разі, — сказав голова завкому. — Ми все це організуємо. Обід із ресторану доставимо. Коньяк, вино. І офіціантку. Це хай вас не хвилює.

— Та воно взагалі мене не хвилює. Але поки не поговорю з дружиною...

— А коли ви поговорите?

— Сьогодні. І завтра дам відповідь.

— Ні, — знову витер свою лисину Мокієнко. — Ім зараз треба сказати. А зустріч завтра, після роботи. Ви по-телефонуйте Галині Гнатівні. Прямо з прохідної можна.

Він у нас ніколи не бував, але ім'я мами чомусь пам'ятав.

Тато неохоче зняв телефонну трубку і, як завжди, дмухнув у неї. Це в нього ще з війни. Звичка. До польового телефону. І портсигар тато ніколи не покине на столі, не забуде. Почастує співбесідника, сам запалить і зразу до кишені. Він не може залишити цигарки. Це теж з війни. Тато не скнара. Просто він побував на війні, де цигарок не залишали.

— Добрий день, — сказав тато. — Як ти там?

— Що сталося? — почулося в трубці. Мама завжди дуже голосно говорить по телефону.

— Скажіть, що буде тільки троє французів і перекладач, — тихо підказав татові голова завкому.

— Тут, розумієш, таке діло, — сказав тато. — Якись французи приїхали. З Франції. Тож хочуть нас провідати. Тут у нас кажуть, що харч усілякий з ресторану доставлять і подавальниця буде. Щоб ти, той, не турбувалась.

— Та вони що, показалися? — загриміла трубка. — Хай тоді їх до ресторану ведуть. А коли до нас, то нехай те їдять, що я сама зготую. Не подавляться...

— Тихше, стара, я тут не сам,— озирнувся тато на Мокієнка.— Тож хай приходять?

Трубка щось відповіла, та тепер ми вже не почули.

— Гаразд. Я так і скажу, що ми їх запрошуємо.

— А як із вином? — тихенько спитав голова завкому.

— Тут ще про випивку питають,— сказав тато.— Що привезуть нам... Та до чого тут я... Гаразд, гаразд... Дякую. Ні, не затримаємось.

Тато знову дмухнув у трубку, поклав її на важіль і витер долонею спітніле чоло.

— Каже, вина не треба. І офіціантки. А так — хай приходять.

— Отакої,— співчутливо подивився на тата Мокієнко.— Міністерство... А може, воно й краще по-домашньому. Ходімо, Олексю Івановичу, я вас тим часом познайомлю з цими французами. Вони в конструкторському. І Рома хай піде.

Ми пішли знайомитися з французами.

Увечері я спробував побалакати з мамою про меню на завтра. Я сказав, що можу дізнатися рецепт такої французької страви фондю Франш-Конте. Та коли мама почула, що цю штуку готують на вині, вона навіть у долоні сплеснула.

— Може, мені ще жаб їм зготувати? Будуть закуски — оселедець і ще щось. На перше — борщ, на друге — вареники з сиром.

— А на солодке?

— Торт купи завтра вранці. «Київський». Скільки їх буде? — звернулася вона до тата.

— Та, казали, ніби четверо. З перекладачем.

— То треба пляшку горілки купити. І пляшку шампанського. Вистачить.

Ці мамині вказівки в нас ніколи не виконувались. Горілки купували завжди вдвоє більше, ніж вона казала. Вона це знала і, виходячи з цього, призначала, скільки чого купувати.

Коли Віля дізнався, що завтра до нас прийдуть французькі профспілкові діячі, в нього навіть очі заблищали.

— А мені можна, тьотю Галю?.. Прийти? Поговорити з ними? Я вчу французьку, читаю, а мовної практики ніякісінької.

— Приходь,— охоче погодилась мама.— Ти до нас можеш і не питаючись приходити. Не чужий.

Коли я повернувся з роботи, мама вже розсунула стіл, заслала нашою найкращою білою скатертиною, в центрі палали півонії в кришталевій вазі, перед кожним стільцем блищали тарілки, виделки, чарки.

— Бодай хоч сьогодні прибрав акумулятор,— сказала мама буркотливо.— Зачепляться гості за нього й кислотою твоєю штани собі попропалюють.

У передпокої під лічильником у мене стояв зовсім не акумулятор, а пристрій для зарядки акумуляторів. Я сам його виготував. Дріт намотав на осердя силового трансформатора телевізора. Випрямляч встановив селеновий. Вольтметром перевіряю напругу на клеммах акумулятора, амперметром — зарядний струм. Мій зарядний пристрій важить лише два кілограми й за розміром не більший від коробки з-під взуття. Та мама однаково невдоволена тим, що ця штука стоїть у передпокої. Вона з підозрою ставиться до будь-якої механізації. Є в нас і пілосос, і полотер, але мама ними не користується. Досвід їй підказує, що все життя вона підмітала і витирала порох і ніколи їй руки не відмовляли, а пілосос і полотер часом виходять із ладу. Від них, за її переконанням, перегорять запобіжники на лічильнику, а мама вважає це великою бідою.

— Гаразд, мамо, зараз прибору.

— І вибіжи у хлібний. Купи вісім городських булочок. Візьми гроші в шухляді.

Раніше ці булочки називали «французькими». Назва «городські» залишилась від часів, коли зникли такі «іноземні» товари, як «швейцарський» сир, «французькі» булки, «англійські» шпильки. Ці шпильки почали називати «секретними», ніби «секрет» не іноземне слово.

Я пішов по колишні «французькі» булки, завдяки яким мама, либонь, збиралась зробити для французів звичнішими наші українські страви.

Рівно о восьмій приїхали французи. З перекладачкою — статурною молодого жінкою в окулярах, котру французи називали Катрін, а вона ж себе називала Катериною.

Всі три профспілкові діячі були високі, худорляві, спортивного складу, двоє з краватками, а один з метеликом. Його прізвище я відразу запам'ятав — Жюссак. У «Трьох мушкетерах» таке прізвище мав один з найулюбленіших гвардійців кардинала. Я до нього навіть

мимоволі звернувся «пан де Жюссак», та він не звернув уваги.

Віля одразу ж атакував французів. На це варто було подивитися. Вони не розуміли жодного слова й перепитували в перекладачки, а перекладачка теж не розуміла. В нього була якась не така вимова, хоч він зі своєю борідкою був більше схожий на француза, ніж усі ці три французи вкупі. І ось що дивно: все, що казали французи, Віля розумів. Загалом, він почувався, як собака, що все розуміє, а сам сказати не може.

Випили по першій. Закусили. Жюссак поклав собі на тарілку трохи паштету, покуштував — і засяяв. Він палко заговорив. Катрін переклала. Він питав, яким побитом мама дізналася, в чому таємниця знаменитого лангедокського паштету, котрий він їв тільки в дитинстві у своєї мами. І всі три французи взялись до паштету.

Дивина, та й годі. Аніякісінького лангедокського рецепта не було. Я сам брав участь у приготуванні цього паштету. Розкривав консервні бляшанки, зроблені під гаслом «Перекуємо мечі на орала», з заліза, що призначалось на танки.

Мама покуштувала паштет, сказала «сухуватий», узяла банку з гусячим смальцем, який вона зібрала, коли смажила гуску на мій день народження, змішала паштет зі смальцем, додала туди перцю й посіченої цибулі.

— Це і є наш знаменитий паштет, — перекладала Катрін слова Жюссака. — Він складається з двох гатунків печінки — гусячої й телячої і трьох сортів м'яса. Правильно я кажу?

Мама мовчала.

А городські булочки, дівоче прізвище яких було «французькі», виявляється, у Франції називають російськими булочками.

Я сказав французам, а Катрін переклала, що ми з ними колеги, що я теж профспілковий діяч, очолюю цехом. Французів зацікавило, чи багато часу відбирає моя посада й чи компенсується ця моя праця. Я сказав, що це громадське доручення, яке вважається почесним.

Тато спитав, що в нас французам найбільше запало в душу; як людям приїжджим.

— У вас чудове місто, — відповів найстаріший із

французів і найпохмуріший.— Багато дерев. Велика, чиста, історична ріка. Красиві старі й нові будинки.

Його звали П'єр Дюран. Перекладачка сказала, що це приблизно так само, як у росіян Петро Іванов. Прізвище Дюран дуже поширене у Франції.

— У вас багато читають,— додав Жюссак.— У парках, у метро, в тролейбусах. Проте у вас невдалі програми телебачення.

— Інколи,— заперечив тато.

— Гектор Агості,— втрутився Віля,— писав, що у Франції майже половина робітників не прочитала жодної книжки, а більше тридцяти відсотків читають рідко. Це він писав про 1961 рік. А як зараз?

— Хто такий цей... Гектор, здається, ви казали? — переклала Катрін слова похмурого П'єра Дюрана.

— Аргентинський філософ. Марксист,— відповів Віля.

— Не чув,— сказав француз.— І цифри ці мені не відомі. Наша профспілка не збирає такої статистики. Але читають у нас мало. Навіть інтелігенція... Телевізор. Кіно...

Борщ французи їли без хліба, горілку пили невеликими ковточками, розпигували тата про заробітки, про те, як робітники без страйків розв'язують конфлікти з адміністрацією, не повірили Вілі, що він водій таксі. Мені здається, що вони його навіть вважали за якогось підсланого агента КДБ, бо всі троє дивились на нього з підозрою. А надто коли Віля почав розмову про національний характер, на який, за його словами, зараз зважають при розробці стратегічних планів наступних війн. При цьому він навів якісь цитати з висловлювань колишнього французького президента де Голля. Французи, судячи з виразу їхніх облич, цих слів де Голля не пам'ятали.

Жюссак відповів, що члени французьких профспілок не любили генерала де Голля і були не згодні з його політикою.

— Ще Маркс казав,— перекладала Катрін слова Жюссака,— що робітник не має батьківщини. І в нас, і в вас робітник працює тільки тому, що таким чином він дістає єдину можливість існувати, отримуючи заробітну плату. І необхідність працювати на заводі зовсім не залежить від нашого або вашого національного характеру.

Розлючений Віля мало до стелі не підскаочив і заявив, що це колись у робітників не було батьківщини, а тепер вона є. І робітники люблять свою соціалістичну Вітчизну.

— Німецькі комуністи,— говорив Віля,— не могли любити фашистську Німеччину, хоч і була вона їхньою батьківщиною. Або російські революціонери не могли любити царську Росію, хоч вона була їхньою вітчизною. Але росіянин міг любити Німеччину Гете, Німеччину Шіллера, Німеччину Гейне, а німець міг любити Росію Пушкіна, Толстого, Леніна й Горького. Очевидно, ми любимо свою батьківщину тільки в тому разі, коли певні в її правоті, в її правді, в її гідності, коли ця наша батьківщина така, якою ми воліли бачити її або якою ми волиємо її зробити. І для трудящих усього світу любов до батьківщини поєднується з любов'ю до першої, так би мовити, Вітчизни соціалізму, до першої країни, яка обрала такий сміливий і такий потрібний шлях.

Потім Віля сказав, що й зарплату одержують по-різному. Що в багатьох країнах значну частину зарплати робітників привласнюють ті, кому належать засоби виробництва.

— Який відсоток приватних фірм обслуговують ваші профспілки? — спитав він.

Жюссак осміхнувся і не відповів.

Мама прибрала тарілки й пішла на кухню по вареники. Їх треба їсти свіженькі, гарячі. Вона приготувала вареники з сиром та з м'ясом.

Тато підніс свою чарку, але не випив, а сказав:

— Я не розумію, що воно таке,— якийсь особливий національний характер.— Катрін хутенько перекладала. Французи слухали серйозно, уважно.— Сміливість властива всім народам, і не можна сказати про якийсь народ, що він боягуз. І доброта властива всім народам, і не можна сказати, що якийсь народ — злий. І прагнення до гарного життя властиве всім народам. Але якщо говорити про українців, так у нас справді є одна риса національного характеру, яка нас відрізняє від інших народів...

Тато зиркнув на двері — чи не повертається мама.

— Ми, українці, дуже боїмося своїх жінок.

Я гадав, що французи луснуть зо сміху. Жюссак підвівся зі свого місця, кинувся обіймати тата й сказав, як

переклала Катрін, що ця риса повністю споріднює французів із українцями. Вони так само бояться своїх жінок.

— О, ви не проста людина,— радів француз.

— Звичайно, не проста,— сміявся тато.— Слюсар найвищого розряду.

— Ні, ні,— реготав француз.— Ви за розумом не проста людина.

А я думав: поговорив би він із мамою. Звичайно, тато і Герой соцпраці, і винаходи робить, а за розумом йому далеко до мами. Та й усім нам. І цим французам, мабуть, теж. Проте, либонь, слушно тато каже, коли мама не чує: якби на кропиву не мороз...

— Ну то що, не вельми образились ваші французи? — спитав у мене Віля наступного дня.

— Нібито не дуже.

Вони, як мені здалося, й справді не образились, хоч мали для цього серйозні підстави. Віля, попри все, нестерпний хлопець. Він розпочав із Жюссаком таку суперечку, що перекладачка спочатку реготала, а потім то червоніла, то блідла.

Жюссак доводив, що марксизм-ленінізм у Радянському Союзі перетворився на релігію, що так само, як у церкві шепочуть молитви, не замислюючись над їхнім змістом, за традицією, про людське око, у нас за традицією і про людське око говорять на зборах слова про соціалізм, інтернаціоналізм, непримиренність ідеологій.

Віля у відповідь почав був досить спокійно стверджувати, що й в ідеях раннього християнства було щось важливе й правильне, якщо ці ідеї існують ось уже дві тисячі років і досі впливають на долі людей і мистецтва. Але, на його думку, старозавітні «Заповіти Мойсея» були ніби на манір тогочасного карного кодексу, порушникам заповітів загрожувало негайне й конкретне покарання в їхньому земному житті. Новозавітні «Заповіти блаженства», заповіти Ісуса Христа — це був уже не карний, а моральний кодекс. Їх додержання обумовлювалося психологічними причинами поведінки віруючих. Але ідеї християнської релігії використали насамперед ті, проти кого вони були спрямовані. До найгуманніших ідей завжди присмоктуються паразити. І ось зараз до ідей марксизму-ленінізму так само намагаються присмоктатися

всілякі паразити, знесилити ці ідеї, підітнути їх, звести до релігійних уявлень.

Наостанку якось так у нього це обернулось, що одним із паразитів вийшов і Жюссак.

Француз не на жарт образився, почав кричати, що він і сам марксист, що він — соціаліст, що це варварство так брутально розмовляти з людиною старшою за віком і до того ж — гостем.

Розійшлися вони дуже сердиті один на одного. Задоволення від цієї суперечки, як мені здалося, мала тільки мама.

Дуже їй це припало до серця.

Віля посмикав себе за борідку й мовив:

— Після перемоги в Азові, а було це — не зайве й тобі б знати — 1699 року, Петро Перший відправив до Константинополя думного дяка Українцева. Українцев брав участь у мирній конференції. Там були послы всіх європейських країн. Ось що думний дяк писав Петру Першому в своєму листі: «Агліцький посол ізблював хулу на твою високу особу, я тоді лаяв агліцького посла матерно». Після цього Українцев просидів у Константинополі в буцегарні цілих сім років. І ось, відомий кораблебудівник академік Крилов, виступаючи перед радянськими дипломатами, згадав про цей випадок і сказав так: «Треба пам'ятати Українцева, і якщо хтось насмілиться ізблювати хулу на Радянську владу, то лайте того матерно, хоч би він був і агліцький прем'єр-міністр».

Тож хай цей француз буде задоволений з того, що я не послухав академіка Крилова...

Закінчився перший тайм матчу «Динамо» (Київ) — «Торпедо» (Москва), 1:0 на користь Києва. Я уявив собі роздягальню, де торпедівці зараз лежать у глибоких кріслах, спираючись ногами на підставки з металу, і прополіскують рот мінеральною водою. А поміж ними ходить тренер і піднесено каже: «Це нічого, що кияни повели в рахунку. Ми маємо всі можливості виграти цей важливий матч, здобути золоту перемогу. Треба лише зосередити всі зусилля, грати наполегливіше...»

Та другий тайм я дивився не надто уважно. У Віри. Подзвонив Віктор і покликав мене.

— Тут,— сказав він,— є один напій, якому тісно в пляшці. Премія. Від начальника. За відмінні успіхи й гарну поведінку. Глюк ауф.

«Глюк ауф» — це німецькою мовою «щасливо наго-ру». Так вітають один одного німецькі гірники.

Я до них зійшов. Пішки. Не люблю тепер ліфт.

Справді, на столі стояла пляшка. Це був «Едель кірш». Німецька вишнева горілка.

— Едель,— сказав Віктор,— означає «шляхетний».

Віра налила нам усім по чарочці цього «шляхетного» трунку, темного, рубіново-червоного кольору, дуже міцного.

— Це й тебе стосується,— примружився Віктор.— Премія. Знайшли.

— Вони?

— Ні. Але ланцюжок від них потягся. Вони купували кодеїн.

Стару аптекарку задушили не «хіппі». Це зробив літній карний злочинець-рецидивіст, якого довчасно випустили з в'язниці, на прізвисько «Інтелігент». Діяв він завжди один. У нього й були маленькі, немов дитячі, руки. Він знав, що на кодеїн покупці знайдуться.

— А що цим «хіппі»? — спитав я у Віктора.

— Нічого. Їхні дії, так би мовити, не підлягають карному переслідуванню. Повідомили в інститути, в університет. Хай виховують. Ну, за це діло!

Ми випили ще по чарочці.

— Ось що я хотів ще в тебе спитати,— сказав Віктор.— Що там за випадок у вас на заводі?

— Який випадок?

— Ну, кажуть, дівчину якусь напоїли. А вона розбила голову своєму хлопцю. Через ревнощі. Все місто гуде. Кажуть, суд відбувся.

— Що ж це таке? — сказав я.— Сам я й був засідателем. На товариському суді. Та нічого схожого... До чого тут ревнощі?

— А що сталося? — зацікавилась Віра.

Я розповів. У ливарному цеху працює в нас такий хлопець — Олекса Новосьолов. Високий, крихкотілий, обличчя* — мов сковорода. Робота в нього, звичайно, сумна: жарота, брудно й платять кепсько.

Там, у ливарному, страшенна плинність кадрів. Приїде хлопець із села, попрацює в ливарному, дістане київ-

ську прописку й перейде на верстат до механічного, або до інструментального, чи просто на сусідній завод. У них зовсім інші умови — ер-кондишен, працюють у білих халатах, пінцетами ставлять на місце транзистори. І плачуть — гай-гай.

Новосьолов цей підійшов до нової дівчинки, учениці, вона там на опоках. Маленька така, кирпата. Він почав їй щось говорити на вухо.

Вона була в нас на суді. Свідком. Тільки як її не допитували, а вона весь час долі дивилась і відмовлялася сказати, що він їй говорив. Та це й так зрозуміло. Він казав, що прийде до неї в гуртожиток. Своїми словами казав. Вона у відповідь розмахнулася й дала йому по пиці. Олексі втертися б та піти. Може, тоді все якось і минулося б. Але натомість він своєю долонею, а вона в нього, як лопата, вдарив її згори по кирпатовому носіку так, що руда на всі боки зацівила. На суді він говорив, буцім не хотів цього, буцім воно якось само вийшло, буцім він, коли ще в школі навчався, ходив до району на секцію з боксу і в нього така реакція.

Ну, й тієї ж хвилини Зоя Загоруйко, в якій ця дівчина — Валею її звать — ученицею, уперіщила Новосьолова по голові кутником.

— А що таке кутник? — спитала Віра.

Я пояснив, що кутник — це така залізяка, зігнута по здовжньому під прямим кутом. Ну, такий ціпок залізний. Новосьолов гепнув на опоки. Дівчата самі ж його й перев'язали. Бинта в цеховій аптечці не виявилось, то вони подерли на паси його ж таки сорочку.

Навколо цієї справи одразу зчинився, як висловлюється Віля, неймовірний гай-гуй. Олексу Новосьолова повезли до лікарні. Жора Глухов повіз його, ливарник. Він у нас теж був свідком, Жора розповідав, що лікарка заносила в історію хвороби усілякі дані про Олексу, як у них там ведеться, і запитала в нього:

— Одружений?

Олекса як скинеться:

— Яка вона мені дружина?! Це зовсім чужа вдарила!

Новосьолов мусив одержати бюлетень, який має наукову назву «листок непрацездатності». А його через профспілку оформляють, щоб гроші одержати. Олекса, може б, і не позивався, але йому не сплачували грошей,

аж поки не буде правильно оформлена причина непрацездатності.

Під час суду жажлива історія виявилась. Про цю Зою Загоруйко. Вона була студентка художнього інституту. Чоловік її покинув. З дитиною. З шестимісячною дочкою. Архітектор Загоруйко. Казали — відомий.

Після цього вона залишила інститут, пішла на завод, працює в нас першу зміну в ливарному на важкій роботі, а другу зміну — пралею в Будинку немовляти. Щоб бути ближче до дочки. Вона її туди віддала.

Цій Зої Загоруйко загрожував присуд місяців на три з утриманням зарплатні. Народний суд, кажуть, так би й дав. Та ми, зрозуміло, записали їй тільки догану. Дівчині цій, Валі, взагалі нічого. А Олексі Новосьолову — він і так уже постраждав — також догану. І прийняли постанову, щоб і в подальшому за такі слова, які говорив Новосьолов цій Валі, давати по пиці без попередження.

— Співчуваю я цій Зої Загоруйко,— сказав я.— В неї тільки одне благеньке пальтечко, в якому вона й восени, і взимку бігає. Я б сам із нею одружився — так я їй співчуваю. Я б з усіма з ними одружився, із нашими дівчатами, котрих кинули чоловіки, і тепер вони перевтомлюються на важкій роботі.

— Ну, з усіма не одружишся,— сказала Віра. В голосі її було чути ревності.

— Так. На жаль. Не одружишся. А щодо ревностей і що напоїли когось — то все брехня. Плітки. Не було на заводі такого випадку.

Матч так і закінчився з рахунком 1:0. У другому таймі не було навіть по-справжньому небезпечних моментів.

Мене обминуло таксі й зразу ж загальмувало. Я побачив спочатку суцільні Віліні зуби, що відсвічували блакиттю, а потім уже й самого Вілю.

Він визирав у вікно. Його невеличка борідка була повернута вбік. Він раз у раз смикав її рукою.

— Ледве наздогнав,— сказав Віля.— Ну й женеш ти.

— А що сталося?

Віля був щасливий.

— Хочеш дізнатися нарешті, в чому сенс життя?

— Облиш.

— Ні, ти скажи: хочеш?

— Ну, хочу.

Віля витяг із-за сонцезахисного дашка книгу й показав мені ім'я автора — П. М. Єропов. Кандидат філософських наук. «Головне питання етики».

Віля розгорнув книгу на сторінці, закладеній папірцем. Я прочитав підкреслені слова:

«Сенс життя — в єдності об'єктивації суб'єкта (опредмечування) і суб'єктивації об'єкта (розпредмечування), а під суб'єктивацією ми розуміємо не сприйняття об'єкта як суб'єкта, а освоєння об'єкта суб'єктом».

— Оце закрутив,— сказав я.— Тепер, мабуть, легко жити цьому П. М. Єропову. Все йому відоме.

— Я сьогодні всім пасажиром цю книжку показую,— зареготав Віля.— Очам не вірять. Від здачі одмовляються. Справді — є сенс. З великим піднесенням зустріли трудящі.

Він ще більше повернув убік свою борідку.

Подзвонив Віктор.

— У Віри в інституті сьогодні якась секція. Як ти дивишся, щоб скористатися цим і поговорити вдвох? Є така тема. Ти піднімешся до мене?

— Лечу,— сказав я.— На крилах.

От і все. Я знав, що колись це станеться. Що настає така хвилина. І треба було зустріти її мужньо й весело.

Я піднявся на ліфті. Тепер мені це було байдуже. У мене так калатало серце, що я залюбки постояв би кілька хвилин на сходах, але двері вже були прочинені. Я увійшов.

— Сідай,— запропонував Віктор.— Чаю хочеш? Що чути?

— Ні, дякую. Нібито все нормально.

— Ось яка справа,— сказав Віктор.— Є в мене одна ідея... У нас набирають людей...

Отже, це інше. Я відчув, як сорочка на спині і на грудях змокріла. І страшенна якась втома. І якась байдужість.

— Якої ти думки? Я вже розмовляв із начальством. Нам потрібні такі хлопці, як ти.

— Дякую.— Я спробував усміхнутися.— Тільки нема в мене до цього здібностей. І взагалі... Дякую, але це не вийде.

— А може, подумаєш?

— Ні. Що тут думати?

— Шкода.— Віктор помовчав.— А мені здавалося... То що ж. Це таке діло...

Він походив по кімнаті, подивився на мене, усміхнувся:

— В такому разі я тебе все одно експлуатну. Це для моєї дисертації. Там є розділ: «Які слова з карного лексикону проникли в звичайну мову?» І які шари населення вживають їх. Я тобі читатиму, а ти відповідай, чи відомий тобі зміст цього слова, чи вживаєш його ти або твої товариші.

— Добре,— підозріливо відповів я на це.— І багато треба таких допитів для дисертації?

— Дуже багато.

Віктор узяв олівець і папір, розгорнув свою гарну шкіряну теку й узявся читати.

— Академія?

— Академія наук?

— Ні, «академією» вони звуть в'язницю. Акча?

— Не знаю.

— Будорга?

— Не чув.

— Балабас?

— Стривай,— сказав я.— А що це таке «акча», «будорга», «балабас»?

— Балабас — сало або ковбаса. Акча — гроші, будорга — пістолет або револьвер.

— Оце маєш,— сказав я,— треба запам'ятати.

— Якщо б пішов до нас, швидко запам'ятав би. А баян — не чув? — знову спитав Віктор.

— Музичний інструмент.

— Ні, це інший «баян», це літр вина. Біблія?

— Не знаю.

Я вже розумів, що це якась інша «біблія».

— Гральні карти. Братське чувирло?

— Не чув.

— Потворне обличчя... Брюнетка?

— Не знаю.

— Машина для перевезення заарештованих. А випити «га»?

— Літр, мабуть? Тільки в нас так не кажуть. У нас кажуть — кіло.

Віктор записав.

— Розібрати душник?

Я знизав плечима.

— Розбити груди. Затемнити?

— Сховати щось?

— Ні. «Затемнити» — це значить убити людину, вдавши їй по голові чимсь важким. Қалим?

— Та це слово, мені здається, навіть у газетах вживають. Лівий заробіток.

— Дарма вживають. Це слово з карного жаргону. А кантуватись?

— Так навіть тато висловлюється. При чому тут твій жаргон? І зрбзуміло, звідки воно взялося, це слово. Якщо людина не працює, а перевалюється з боку на бік, немов ящики, коли їх кантують, про неї й кажуть «кантується».

Віктор подивився на мене здивовано й зробив замітку на папері.

— У нас на заводі є старий токар Григорій Михейович, — сказав я. — Я в нього вчився. Так він тих, хто «кантується», називає «отбивателями», маючи на увазі, що їм аби відбути роботу. Він вважає, що слово «обивателі» так і вимовляється.

— Цікаво. — Віктор ізнову зазирнув у свої папери. — А капати?

— Це — доносити, скаржитись. Так у нас часто висловлюються.

— Де?

— Всюди. На заводі, в мотоклубі. На вулиці.

— Качати права?

— Це я теж чув. У розумінні «домагатися свого».

— Взагалі, це не зовсім так, — сказав Віктор. — «Качати права» в цій мові означає розглядати в присутності карних злочинців, хто з них правий. Відзначимо, що цей вислів уживається і в іншому розумінні. А кимарити?

— Спати?

— Так.

— Це ще в нас у школі говорили «покимарити на уроці».

- Кодло?
- Компашка?
- А де ти чув «компашка»?
- Не знаю, Може, сам і вигадав. А «кодло» я часто чув.
- Від кого?
- Не пам'ятаю від кого. Від багатьох.
- Крантик?
- Не знаю.
- Смерть за зраду своїм. Посунути дудку?
- Не знаю.
- Вкрасти зброю. Потварити?
- Не знаю.
- Згвалтувати. Пунем?
- Не знаю.
- Обличчя. Рвати кігті?
- Втекти?
- Так. Де ти це чув?
- Гонщики кажуть.
- Зрозуміло. А що таке «сісти на голку»?
- Не знаю.
- «Хіппі» ці «сіли на голку». Стати наркоманом.
- Змалювати з фронту?
- Не знаю.
- Пізнати з першого погляду. А «стукач», ти, звичайно, чув?
- Чув.
- Від кого?
- Я й сам так кажу.
- Віктор подивився на мене швидко й скося.
- А «флеш» чув?
- Ні. Що це таке?
- Співробітник карного розшуку. Хрусти?
- Гроші.
- На заводі звуть гроші «хрустами»?
- Ні. Мені здається, здебільшого таксиста так кажуть.
- Шмон?
- Обшук. Це слово всі знають.
- А юрси?
- Не чув.
- Нарі або просто приміщення, в якому спить заарештований.— Віктор передивився свої записи, щось

додав.— Ну, дякую. Щоправда, мені, можливо, доведеться ще раз із цим звернутися до тебе. Ти не заперечуєш?

— Будь ласка,— сказав я.— Тільки мені незрозуміло, який у цьому сенс? І чи можна взагалі це назвати мовою?

— Так ніби й можна,— відповів Віктор,— якщо вона служить засобом спілкування. У цій мові нема таких високих понять, як сумління, громадські інтереси, боротьба за мир, вихід людини в космос. Нема в ній і абстрактних понять. Вона гранично конкретна, бо створена примітивними негідниками, гвалтівниками і вбивцями. Та деякі слова з неї потрапляють і до звичайної людської мови. І це — погано. Завжди зі словами потрапляють і поняття. А це поняття цинічних і безжальних паскуд.

Я уявив собі авторське свідоцтво так, немов би тримав його в руках. Із кольоровою стрічкою, закріпленою червоною печаткою. Я добре пам'ятав і адресу: Москва, Великий Черкаський провулок, два дріб шість, Комітет у справах винаходів і відкриттів при Раді Міністрів СРСР. У шухляді лежало авторське свідоцтво, яке належало татові. За патрон, що давав змогу свердлити діру без попереднього розмічування.

— В чому всі утруднення з цими автобусами? — казав я Миколі.— Я перевірів: вони рухаються по місту зі швидкістю 60 кілометрів. Усі затримки — на зупинках: Доки люди ввійдуть і вийдуть. А в мене — ідея. Зробити вздовж усього кузова одні двері. Розумієш, підйомні, щоб вони всувалися в дах. Даж можна виготовити з двох шарів металу або навіть пластику, із щілиною між ними. Для цих дверей. Сидіння теж тільки з одного боку проти входу. Для старих і дітей. Решта може постояти. Більше вміститься.

— Цікаво,— сказав Микола.

— Автобус менше затримуватиметься на зупинках. Я підрахував. Виходить майже в два рази швидше. І колеса треба поставити інакше. Ромбом. Одне спереду, два по боках і одне — ззаду. Автобус зможе розвертатися на місці. Краще вписуватиметься у вузькі вулиці. Скоротиться пробіг. Спробуємо?

— Спробувати, звичайно, варто,— відповів із винуватою усмішкою Микола.— Тільки тобі одному. Ти на цьому краще розумієшся, а в мене своєї роботи... Тобто ідея, як на мене, дуже цікава. Про двері. Колеса ж ромбом — я не надто розуміюся — але мені здається, зменшать стійкість.

— Площа опору буде така самісінька,— заперечив я.— І центр ваги...

— Справа тут не тільки в площі опору... Та тобі треба б самому в цьому розібратись.

Кольорова стрічка на авторському свідоцтві, яку я тільки-но так яскраво уявив, одразу поблякла. Я не зможу все це сам сконструювати. Поки що я можу тільки ідею висунути.

Після роботи я запросив до себе Миколу. Мені кортіло залучити його до співавторства. Та ось — не вишло.

— Ти не ображайся,— сказав Микола.— Справа ця, як на мене, цілком варта уваги. Просто я зараз роблю зовсім інше.

Микола розповів, що в їхньому академічному інституті всі схибулися на серендіпії. Я почув ще одне жаргонне слівце. Але цього разу з мови вчених. Відкриття в науці можна зробити трьома способами: внаслідок обміркованих, заздалегідь запланованих досліджень, шляхом «спроб і помилок», як найчастіше й буває, або внаслідок серендіпії, коли відбувається випадкове відкриття, раптове осяяння.

Як казав Микола, назва серендіпії пішла з цейлонської казки про принців Серендіпу. Так колись звався Цейлон. У казці розповідалося, що ці принци мали здатність цілком випадково робити важливі відкриття. Наприклад, шукати щось одне, а знаходити зовсім інше, важливіше й потрібніше.

— Комп'ютери наші працюють,— говорив Микола,— експерименти ставляться... Але потрібні нові, самобутні ідеї, потрібні нові теорії. А ми тільки експериментуємо.

Микола розповів популярний у їхньому інституті жарт про різницю між теоретиком і експериментатором.

Експериментатор ловить муху, кладе її на стіл і каже: «Лети!» Муха летить. Експериментатор занотовує в своєму журналі: «Такого-то числа, о такій-то годині

я сказав мусі: «Лети!», і вона полетіла». Потім він знову ловить муху, одриває їй крильця, кладе на стіл і каже: «Лети!» Муха не летить. Тоді експериментатор занотує в своєму журналі: «Такого-то числа, о такій-то годині муха, тому що їй видалили крильця, втратила слух».

— А що наші співробітники де в чому чинять подібно до цих експериментаторів,— то й виходить, що цілий інститут здійснює свою планову й виробничу роботу й одночасно чекає серендіті.

Я пішов провести Миколу. Коли я повернувся, тато вже був удома. Він сьогодні ходив на пленум міськкому партії. Зараз вони з мамою сиділи перед телевізором, дивились концерт. Виступав ансамбль Вірського. І мама, й тато дивились гопак, не відриваючи очей. Дивний танок. Важко всидіти на місці. Надто, коли — є там такий танцюрист із вусиками — коли він танцює навприсядки, склавши руки на грудях. Зовсім не можна зрозуміти, як він втримується. Ніби в стані невагомості.

Проте, коли почався «Повзунець», тато потягся вимкнути телевізор, озирнувся на мене, почервонів — тато взагалі легко червоніє — й пішов на кухню. Йому це не подобалось. Танцюристи зображували людей, які все роблять плазуючи. Не підіймаючись. Незрозуміло, до чого такий танок.

— Ромо,— покликав тато.

Я пішов на кухню. Мама слідом за мною. Тато сидів за кухонним столиком і повільно обертав у долонях недопиту склянку чаю. Мама стала коло дверей, сперлась спиною на одвірок.

— Хто він такий, цей Троян? — не підводячи голови, спитав тато.— Що він робить на заводі?

— Працює,— відповів я з осторогою.— Від Академії наук. Впроваджує автооператор на безконтактних логічних елементах.

— Так... А ти його знаєш? Хто його батько? Хто мати?

— Не знаю. Він живе з тіткою.

— Ти ніколи не питав, де його батьки?

— Чого б це я допитувався.

— Як його по батькові?

— Як і мене. Олексійович.

Тато презирнувся з мамою.

— Хай він до нас не ходить,— склавши руки на грудях, сказала мама.— Знайшов приятеля. Він старший від тебе, і взагалі нема чого йому тут вештатись.

— Він до мене приходить,— розлютився я.— А не до вас.

— Коли матимеш власну квартиру, можеш казати, що ходять тільки до тебе.

— Чим він так вам не сподобався?

— А це вже тебе не тичеться,— підвищила голос мама.

— Його батько — розстріляний,— сказав тато повільно, з паузами.— І я брав участь у цій справі. В суді. Я був засідателем...

— Ні до чого тобі перед ним звітувати,— обірвала мама тата.

Я нічого про це не знав. Все це було надто несподівано. Але якщо навіть так, до чого тут Микола? Хіба він буде мститися за батька? Кровна помста?

— Син за батька не відповідає,— сказав я різко.

— Перед судом. А перед людьми відповідає,— незворушно відповіла мама.— На чії гроші він жив?

Життя мене вже навчило, що з приятелями є тільки один спосіб розмовляти: сказати щиро те, що думаєш. Інакше все це потім рогом вилізе.

Наступного дня після тренування — ми готувалися до кросу — я сказав Миколі:

— Поїдемо додому разом. Удвох. Треба поговорити.

— Гарзд,— погодився Микола.

Ми залишили свої мотоцикли коло автодорожного, там, де стирчить «Пушкін на кілочку», пішки проминули пам'ятник Вічної слави й сіли на схилі; просто на траві.

— Це — правда,— сказав Микола, дивлячись на Дніпро.— Я вже навчався у восьмому класі. Та нічого тоді не збагнув. І досі не розумію.— Обличчя в Миколи посіріло, під носом, над верхньою губою виступили крапельки поту.— Випадковістю визначається дуже багато в житті людини. У який час ти народився, в якій країні, в якій родині, до чого в тебе здібності, яке здоров'я — все це випадковості. І закон Гауса, за яким випадкова величина залежить від великої кількості факторів, здатних

вносити з рівною ймовірністю позитивні й негативні відхилення, стосується і людей, їхнього життя. Цей закон зачепив і мене.

Це й справді була незрозуміла історія. Тато Миколи, Олексій Кирилович Троян, був учитель, потім директор школи, завідуючий райвно, а згодом його обрали головою райвиконкому. Жили вони непоказно. Мати, як і раніше, працювала вчителькою. Батько ніколи не дозволяв Миколі або дружині поїхати кудись на державній машині. Він був мовчазна, сувора людина, й коли Миколина мама сказала якось, що хоче кудись поїхати в справі, він відповів, що машина призначена зовсім не для цього. Він учив Миколу бути правдивим, скромним, щирим, завжди додержувати слова. Тато не пив, не палив, до пізньої години сидів на роботі, вдома читав газети й книги, але не художні, а переважно з лісівництва. Свого часу в школі він викладав ботаніку, любив ліс. Інколи він увечері ставив на свій стіл спиртівку, брав до рота металеву рурочку із загнутим кінцем і, видуваючи вузьку смужку полум'я, лудив та паяв блешні. Зрідка він їздив рибалити, але завжди сам — друзів він не мав. У Старосілля. У них там була невеличка дача. Дерев'яна хатка. Одна кімната. Навіть без ганку. На ділянці — жодного фруктового дерева. Кілька сосон і маслинка, котру посадив його тато. Колючий чагарник, крізь нього не прoderешся.

І раптом Миколиного тата заарештували. Провели обшук. Обстукували стіни, стелю. Вдома нічого не знайшли. Але, як дізнався Микола згодом, у Старосіллі, на цій покинутій дачі, поміж чагарниками маслинки, в землі знайшли бляшанку, набиту золотими монетами, пластинками, каблучками, браслетами, сережками з коштовним камінням. Там було майже десять кілограмів золота. Слідство встановило, що Миколин тато брав хабарі. За помешкання, котрі одержували всілякі пройди світи. При цьому справа велася так спритно, що вони не знали, кому надходять ці хабарі. В нього була ціла організація підставних осіб, котрі це все робили. Їх також судили разом із Миколиним татом, але дали їм порівняно невеликі строки. Тато Миколиного засудили до вищої міри покарання. Хабарництво з боку людини, яка обіймала важливу державну посаду, викликало загальне обурення.

— Не можу збагнути,— говорив Микола,— навіть він накопичував золото? Що він збирався з ним робити? Чому він так суворо й вимогливо ставився до мене, до мами? Так волів, щоб я був чесною людиною, додержував слова? А сам...

Миколина мати померла. Ще до суду. Інфаркт. Він переїхав до тітки.

— Пригнічує мене все це,— дивлячись на Дніпро, сказав Микола.— І досі пригнічує.

По Дніпру летіли ракети на підводних крилах — багато їх тепер стало. По бурунистих слідах ракет стрибали моторки. Ми мовчали.

«І справді — нащо йому було потрібне це золото? — думав я.— Може він не вірив, що ми витримаємо в майбутній війні? Але чим воно могло зарадити? У нас воно ні до чого. Тікати за кордон? Якби він мав навіть центнер золота, він там ніколи б не досяг такого становища, як у нас. Це ж не жарти — голова райвиконкому. В Києві. У столиці сорокап'ятимільйонної держави.

То нащо воно йому було потрібне? Настільки потрібне, що він брав хабарі. Та, може, він був просто божевільний. І його треба було забрати в Кирилівку, а не розстрілювати... Гаразд, а решта? Спільники, які передавали йому ці хабарі. Адже недарма вони це робили. І в універмазі не продають золотих монет. Хтось йому їх продавав. Так ці люди теж божевільні? Адже ні. Звичайні люди, котрі ходили поруч із нами й розмовляли, як ми, і так само, як ми, не знали слів із словника, що його складає Віктор. Може й справді варто було, як радив Віктор, піти працювати в карний розшук, щоб хапати таких падлюк за їхні пітні руки, коли вони лізуть у державну кишеню? Звичайно, не вельми приваблива робота. Але потрібна.

Наш талмудист каже — винні пережитки. Які пережитки? Дореволюційного минулого. Або вплив капіталістичного оточення. Але як пояснити пережитки в свідомості людей, котрі народилися і зросли у радянські часи? Котрі ніякого капіталізму не бачили? Та й невідомо, хто тепер в оточенні — ми в капіталістичному чи вони в соціалістичному.

Ні, брешуть, коли кажуть, ніби в нас нема ніякого ґрунту для злочинів, убивства, зрад, бюрократизму. Якщо вони існують, то є для цього й причини. І завжди

вони існуватимуть, доки будуть на нашій землі дурні, скнари або просто безвідповідальні люди. І завжди з цим боротимуться. А закон Гауса тут ні до чого. Це все не випадковості».

В самісінькому центрі міста Кіровограда стоїть пам'ятник Кірову. Скульптор зобразив Сергія Мироновича в дивній позі. Кіров чомусь показує бронзовою рукою в землю. Та, як виявилось, навіть не надто видатні витвори мистецтва інколи бувають пророчі.

Стояв у Кіровограді пам'ятник не один рік. Ніхто не звертав особливої уваги, куди там націлений палець Кірова, а потім порилися в цій землі й знайшли там дуже багаті цінного. В усякому разі, тепер у місті повно гірників. Всі вони болільники, всі приїхали на крос. І взагалі, Кіровоград відомий, як місто прихильників мотоциклетного спорту. Тому тут щороку й проводяться так звані традиційні республіканські кроси на приз імені С. М. Кірова.

Нас оселили в готелі «Інгул». Тут було завізно — все гірники та мотоциклісти.

Літня жінка в чоботях, у вовняному чорному жакеті й картатій хустці, насунутій на брови, щось говорила адміністраторові.

Раптом я прислухався.

— А його не було в списках ні тих, що вбито, ні тих, що пропали. І ось у газеті прочитали про мотоциклетні перегони і — Логвиненко Іван Миколайович. Чоловік каже: «Почекай до завтра». А я кажу: «Ні, сьогодні». І на літак. Це вдруге. Все збігається — і прізвище, й ім'я, тільки люди інші... Мені б тільки переночувати...

Стільки років! А вона все чекає на диво... Я підійшов ближче.

— Може, ми якось... у себе влаштуємо, — сказав я.

— Самі влаштуємо, — відповіла сувора адміністраторка.

Неподалік од готелю «Інгул» просто через місто текла річка Інгул. Я про таке тільки в «Перці» читав. Якби на власні очі не побачив — не повірив би, що з річкою можна таке зробити. В ній текла твань, а не вода. Чорна. Та однаково якісь хлопчачі сиділи з вудками. Серед хлопчачів трапляються неймовірні оптимісти.

Як звичайно, перед кросом у мене був страшний мандраж. Уперше в житті я виступав у таких відповідальних змаганнях. Мое гучне прізвище чорним шрифтом було надруковане в книжечці — програмці республіканського кросу. Хоч, загалом, участь у цьому кросі була з мого боку «неймовірним оптимізмом», як у цих хлопчаків із їхніми вудками.

В житті можна грати в хованки з самим собою. В спорті ж — неможливо. Ти приходиш першим або сімнадцятим. І ти знаєш, чому так сталося. Ти багато чого дізнаєшся про самого себе.

У звичайному житті ти можеш сказати людині: «Дурень». А вона тобі відповідь: «Сам дурень!» Або ти можеш сказати: «Жмот». А вона тобі скаже: «Сам жмот». У спорті все це по-іншому. Крос покаже, чи ти сам не дурень. І чи ти сам не жмот.

Під час кросу тебе веде якесь особливе почуття, зовсім не знайоме людям, що ніколи не захоплювалися справжнім спортом.

Мотоцикл річ небезпечна. Навіть дорожній. «Смерть на виплат». Коли перевернеться автомашина — водія й пасажирів захистить кузов, якого нема в мотоцикла. Кермо автомашини, звичайно, реагує на нерівності шляху, однак черв'ячна передача послаблює поштовхи в багатозазв'язках.

Мотоцикліст тримає в руках кермо, що безпосередньо приймає від переднього колеса всі поштовхи. Потрапив під колесо камінь, не об'їхав ковдобинку на великій швидкості — й тебе разом із мотоциклом може жбурнути в кювет або кинути під лісовоз, що йде назустріч, і ти назавжди позбудешся можливості зробити висновки зі своєї помилки.

Пильнуй, мотоциклісте! Завжди май веселу вдачу! І не забувай, що в людини є потреба долати небезпеки.

Але мені бридко, коли спорт перетворюють у вигідну професію. Через це я не люблю Борисова. Через це, а не тому, що заздрю йому, як гадає Віля.

Борисов. Заслужений майстер спорту. Неодноразовий чемпіон. У нього власний унікальний кросовий чеський мотоцикл «Чезет». Вартістю в чотири тисячі карбованців. Із двигуном, котрий розвиває потужність у 34 кінські сили. Магній, алюміній, титан. Як у сучасних ракетах. Покришки фірми «Барум» з такими вдалим

грунтозачіпками, що можна втримати мотоцикл навіть тоді, коли йдеш навскіс по крутому глинистому схилу. Як каже мама, багатому чорт дітей колише. Далеко нашим кросовим ІЖам до його унікального «Чезета».

Кажуть, що в кросі тільки половина успіху залежить від гонщика, а половина — від мотоцикла. Мотоцикл Борисова — це не половина, а три чверті успіху, а гонщик... Борисов гонщик екстра-класу. Холоднокровний, розважливий, з великим досвідом міжнародних змагань. Тренується він увесь рік, бо тренер за фахом.

Чи готовий ти до кросу фізично, визначити неважко. Якщо можеш присісти на одній нозі 50 разів, на двох — тисячу, 50 разів віджатися від землі двома руками й при власній вазі 60 кілограмів штовхнути штангу 120 кілограмів, — то готовий.

Борисов серед нас — старий. Тридцять років. Худенький, маленький, з вузькими й міцними м'язами кросмена. Не розумію, як він усе це витримує. Два заїзди. Кожен — десять кругів по двокілометровій трасі. Як би ти не був загартований фізично, а коли зважишся після кросу — неодмінно не дорахуєш шість чи сім кілограмів.

Я сказав Вілі й Миколі, що поклав іти за Борисовим. По його колії. Не відриваючись. Ризикуючи. І на останньому крузі спробувати обійти. Не знаю, як на міжнародних змаганнях, а на наших він дуже обережний. Тигра не смикає за хвіст. Треба спробувати.

— «А четвертий, малесенький...» — сказав Микола.

— «...причепився ззаду», — підхопив Віля. — І в «завал» потрапив.

«Завал». Зіткнення. Найстрашніше з усього, що буває під час кросу.

— Пильнуй, — сказав Віля поважно. — І, як слушно казав колись давньогрецький філософ Хілон Лакедемонянин, не бажай неможливого.

Ми розмовляли про все це перед готелем «Інгул», де хлопці зібралися довкола новенької, ефектної, кольору слонової кості «Волги» Борисова. Борисов не їздить, як ми, на шляховому мотоциклі. В нього власна «Волга». Мотоцикл йому потрібен тільки для змагань. З машиною був з'єднаний невеличкий легкий причеп такого ж кольору, як «Волга», і на ньому два кросові мотоцикли. Хлопці розглядали протиугінні пристрої, які їм демонстрував

Борисов. Враження було таке, що його «Волга» складалася тільки з протиугінних пристроїв.

— Що ви зробите насамперед,— говорив Борисов,— якщо у вас з'явиться хворобливий потяг до чужої машини? Спробуйте, очевидно, відчинити дверцята, підняти капот або кришку багажника. Ну що ж, спробуємо й ми...

Він одчинив дверцята, й зараз же загарчала сирена, на манір тих, які бувають на машинах «швидкої допомоги». Потім торкнувся чогось під сидінням, і сирена замовкла.

— Та, скажімо, ви не будете «рвати кігті», як вчинила б усяка нормальна людина, а знайдете сирену й заткнете їй пельку. Після цього ви розіб'єте скло або відімкнете двері відмичкою. Та дудки — в мене одночасно заблоковане кермо й перемикач передач. Замок із цифровим шифром. Уявімо, що ви припасли ножівку й перепилили замок, хоч довелося помарудитись — сталь у мене добряча. Тоді ви спробуйте вставити відмичку в замок запалювання. Це у вас не вийде. Ось він, мій ключик — фігурна прорізь і такий самий штифт у замку. Вам увірвався терпець. Ви розламаєте панель, висмикуєте драти й замикаєте їх. Вам здається, що все гаразд, ви навіть завели двигун. Та тільки-но ви ввімкнете другу чи третю передачу, двигун заглохне. Розірвано електропостачання.

Хлопці роздивлялися всі ці штуки. Їх вабило розв'язання будь-якого технічного завдання. Взагалі надто багато з'явилося на землі людей, яких цікавить лише техніка.

Та Борисов на цьому не зупинився. В його «Волзі» був ще електромагнітний клапан, який перекривав бензопровід. Машина тільки рушить із місця й зразу ж зупиниться: бензин не надходить.

— А підвести бензин іншим шляхом,— повчально зауважив Борисов,— значно складніше, ніж висмикнути драти й відновити запалювання.

Найцікавішу річ Борисов залишив насамкінець. Якщо перекрити випускную трубу, двигун, звісно, працювати не зможе. В спеціальному патрубку, за глушником, Борисов поставив заслінку, котра була зв'язана з тросом, сполученим із важелем під переднім сидінням. Коли заслінка не відкрита, двигун можна навіть завести. Якийсь час

він працюватиме на малих обертах. Та спробуєш зрушити машину — й двигун одразу заглухне.

— Це все? — спитав Віля. Йому, напевне, хотілося побачити ще щось незвичайне.

— А хіба мало? — сказав Борисов.

— Тут є ще один винахід, — втутився я. — Викрадач приїздить із потужним самоскидом і автокраном. Вантажить машину на самоскид. Відвозить на авторемонтний завод. Там збирається технічна рада, яка знаходить електромагнітний клапан, заслінку у вихлопній трубі, з'єднує електропостачання. Викрадач пише подяку в книгу скарг і пропозицій, виїздить за ворота й їде по вулиці. Аж ось рівно через сім хвилин тридцять секунд спрацьовує реле часу, дверцята відчиняються, під сидінням лунають вибухи, пасажери летять на бруківку, а машина сама розвертається і повертається в гараж. Там вона разом із хазяїном складає акт про викрадення, сама відвозить його до автоінспекції, де з гідністю розмовляє з самим полковником Клебановим.

Я не тільки розповів. Я ще й показав, як усе це має відбутись. Хлопці сміялися. Та більше за всіх сміявся сам Борисов. А тим часом я хотів, щоб сміялися з нього, а не з того, кого я показував.

Як завжди, за день до кросу ми оглянули трасу, «прокатали» її, але перед самими змаганнями вона дуже змінилася. Вночі пройшов дощ. Так завжди буває перед кросом. Не тільки я, а й досвідченіші кросмени, багаторазові учасники змагань, не пригадають випадку, щоб перед кросом або під час змагань не було дощу... Глина в балці, по якій нам належало їздити, набрякла. В одному місці утворився струмок. Його доведеться проходити стрибком.

Микола ще до початку змагань зійшов із траси. Кросовий мотоцикл не визнає людей з нікудишнім шлунок. А Микола щось таке з'їв чи випив. Навіть температура підскочила. Віля порадив йому вийти на змагання з плакатом: «Який трунок — такий шлунок». А тим часом я й Віля взяли в Миколи його свічки, Віля переставив карбюратор на свою машину, й ми дружно проспівали чужерідну пісеньку, яку завжди співають наші мотогошки перед кросом:

Як ішов я з Дебречина додому,
Зайшла мені чорна кура дорогу.
Іди, іди, чорна куро, додому,
Не заважай, не заважай по дорозі нікому.

Змагання, як завжди, були призначені на неділю. З самого ранку на міську околицю посунули юрми людей. Як на Першотравневу демонстрацію. Зношені покришки, до половини закопані в землю й пофарбовані білим, були схожі на рятувальні кола. Вони й червоні прапорці на кілках визначали трасу. Внизу, на дні балки, стояла, палаючи червоною емаллю, новенька пожежна машина з повним екіпажем і три «швидкі допомоги» з лікарями й санітарами напоготові. То не зайва обережність. Крос — це такий спорт.

Неподалік од фінішу стояла трибуна з суддями й почесними гостями, на трасі — судді з червоними пов'язками на рукавах.

Ми ввели мотоцикли в «закритий парк» — огорожене місце перед стартовим майданчиком. На наших машинах номери було написано білим на синьому тлі. Таке сполучення кольорів визначає клас 350 кубічних сантиметрів. Гарчання моторів нагадувало хропіння якоїсь потвори. Вдих — видих, вдих — видих. І гіркуватий, терпкий запах вихлопу.

Я нахилився до Вілі, що стояв поруч зі мною.

— Як це писав П. М. Єропов про сенс життя?

— Ти це облиш, — відповів Віля досить похмуро. — Не такі вже він і дурниці писав. — Очевидно, Віля відчув професійну солідарність. — Тільки кострубато й темно. А в принципі, на матеріальні умови щастя можуть спромогтись і люди, що втратили сумління. Але з цього зовсім не випливає, що той, хто не відкрояв кращого куска, не відчував щастя. Авжеж, можна бути найнещаснішою людиною при найсправедливішому ладі і найщасливішою у найчорнішій державі. Чимало залежить від того, як ти сам живеш.

А навколо ревли мотоцикли. Гонщики прогрівали двигуни й виводили свої машини на старт. І були в цьому і сенс, і щастя.

Я стежив за Борисовим. Він стояв крайнім у ряду й жував шоколадку. Він завжди перед стартом жує шоколадку. Суддя-стартер відпустив стопорний важіль. Та Борисов випередив суддю й встиг перестрибнути через

металевий бар'єр, схожий на невисокий парканчик, поки він ще не опустився зовсім. Інколи судді вважають це фальстартом. Виграш — десята, а може, й сота частка секунди. Та Борисов уже рвонув уперед.

Юрмилися глядачі за канатами. Щось горлали — в тріскотняві двигунів не було чути. Я нічого не бачив, крім спини Борисова. Він гнав щодуху, і мені здавалось — якщо я не сяду йому на колесо, все втрачено.

Перед струмком він зробив «відтяжку», і його «Чезет» пролетів над рівчаком. Їздить він справді, як бог. У нього, щоправда, не побачиш сміливих, відчайдушних стрибків, коли мотоцикл, як птах, злітає вгору, а гонщик, затиснувши кермо, підноситься над мотоциклом. Ні, він стрибає лише тоді, коли це необхідно, й при цьому повністю використовуючи можливості своєї потужної машини — низько й далеко. Це мене жбурнуло вгору, і глядачі, яким саме такий невдалий стрибок здається найефектнішим, закричали щось привітне, та в мене мало не висмикнуло кермо, мені довелося скинути газ, увімкнути іншу передачу, і я ще більше відстав.

Далі дорога спадала в долину, і був там такий крутий поворот ліворуч. Після дощу траса перетворилася на глинисте багно. Мій ІЖ став незграбний і неслухняний, мало не заносив мене за кілки, що обмежували трасу. Мене заливало бризками грязюки. Та Борисов однаково був попереду, й тоді я зробив те, чого робити не годилося ні в якому разі. Я крутонув до кінця ручку газу й просто полетів униз. Нерівними, безглуздими стрибками. Я ледве не збив гонщика, який ішов переді мною. Я навіть не помітив, хто це. Я бачив тільки Борисова.

Такий спуск не міг закінчитися безкарно. Та мені чомусь переমেженилось. І я вже знав, як пройду його згодом. У мене ніби якийсь новий зір з'явився.

Борисов озирнувся й додав швидкості. Він не любить, коли його наздоганяють. А я вже не відставав.

Під час кросу переважно стоїш на підніжках мотоцикла, бо на всьому шляху — горбки, западини, рівчачки. Сидиш на подушці сідла тільки на поворотах, коли треба злітисся з мотоциклом, щоб краще відчувати його найменший порух. При цьому ногою, яка в тебе з боку повороту, балансуєш — виносиш її наперед, убік або назад, так підтримуєш рівновагу. Часом ногою й відштовх-

нешся, хоч цього не можна робити. І безперервно протягом усього заїзду змінюєш положення, завантажуючи передне або задне колесо.

Борисов приїхав на змагання зі своїм механіком — інженером Заседаю. Заседа стояв коло траси з секундоміром у руці. Під плакатом, який почепили на дереві якісь місцеві гумористи: «Вибігати на трасу суворо заборонено. Хто залишиться живий, буде оштрафований».

Механік показував на пальцях лівої руки, за який час пройдено перший круг, і обертав праву руку так, ніби підштовхував колесо — зрозумілий заохочувальний жест: натискуй!

Я вже вирвався вперед, але тут почався підйом, і Борисов знов обійшов мене. Легкий, худорлявий майстер, кожен рух якого був такий доцільний, як доцільне все в двигуні його мотоцикла.

У мене був тільки один шанс. Перейти межу дозволеного ризику. Борисов краще, ніж будь-хто, знав цю межу. Він її ніколи не переходив. Він пам'ятав надто багато випадків перелому хребта в гонщиків.

А я зважився. Навіть не свідомістю. М'язами. Мотоциклом. Траса немов сама мене підштовхувала, й повітря здавалося мені розпечене й колюче.

Ми на півкруга відірвалися від решти. А до середини заїзду — на круг.

Віля зійшов на край траси й почав поратись з мотоциклом.

— Ланцюг! — крикнув він мені.

Так я й знав. Микола десь вичитав, що московські професори Гаркунов і Кригельний зробили цікаве відкриття. Вони помітили, що коли до мастила додавати порошки міді або бронзи, при терті малесенькі часточки — групи атомів або навіть окремі атоми, міцно зчеплюються зі сталевими деталями й створюють найтонший шар, який потім переходить із однієї поверхні на другу.

Віля з його схильністю до експериментів вирішив додати до мастила бронзовий порошок. Той самий, який іде у фарбу. В статті не говорилося, скільки треба порошку. Віля написав листа в Москву цим професорам, та відповіді не одержав. Тоді він кинув у мастило цілу жменю бронзи. Певен — саме тому в нього й полетів ланцюг.

Хоч під кінець заїзду ми з Борисовим обійшли всіх на цілий круг, я його так і не наздогнав, і Борисова першого стрів помахом свого прапора в чорних і білих клітинах суддя на фініші — літній товстий дядько з двома підборіддями.

Я заглушив мотор, і зразу ж мене оточили фоторепортери. Вони поздоровляли мене й фотографували моє забризкане тванню лице. Борисов розсунув їх, підійшов до мене й перед спрямованими на нас фотооб'єктивами потиснув мені руку.

— Молодець,— сказав він.— Вітаю. З першим призом.

— Облиш,— сказав я.

— Я — поза конкурсом,— похмуро пояснив Борисов.— Уже перед стартом судді вирішили, що результат зараховуватимуть тільки вітчизняним машинам.

Мені вручили перший приз. Оркестр грав туш. Мені дали точну бронзову копію пам'ятника Кірову, який стоїть у центрі Кіровограда.

— Ти майже спиш,— сказала Віра.— Лягай на півгодинки.

— Не хочу.

— Лягай, лягай. Заплющ очі.

Я заплющив очі, й вона тихо, дещо сиплувато заспівала коліскової. Віра, може, сама склала її або в дитинстві чула.

Всі кішки сплять,
І собаки сплять,
І ведмеді сплять,
Всі на світі сплять,
Тільки Рома не спить,
На тахті він лежить.

Кішки й собаки, може, і спали, а мені спати не хотілося, і думки повільно й важко ворушилися в мозку.

Віктор, Віра, я. Це — неможливо розв'язати. Це так само не піддавалося розв'язанню, як трисекція кута, квадратура колā й подвоєння куба.

Але так далі не могло тривати. Треба було про це сказати. Я шкодував її — неймовірно. Вона відчувала, коли я щось задумував. Я навіть нічого не казав, а во-

на — відчувала. І зразу ставала така лагідна, така ніжна, що я просто не міг зважитись.

— Кудись зникла ця думка, це почуття, що жити добре,— сказала Віра. Я розплющив очі.— Ось кіно. Мені не потрібні кінокрасені та кінокрасуні й суцільне їхнє благополуччя. Але я не можу дивитися на те, як нудно вони живуть. І справа навіть не в тому, що тут багато неправди, хоч насправді люди живуть значно краще, ніж це показують у кінофільмах і деяких повістях. Я просто не розумію, чому в цих творах така нудота, таке невдоволення працею, людьми... Навіть сонце там — лише непомітна зірка в звичайній галактиці, що належить до невеликої й не надто цікавої частини всесвіту. Чом усе їм так не подобається?

— Кому?

— Тим, хто ставить ці фільми і пише повісті. І тим, про кого вони розповідають.

Я сів на тахту поруч із Вірою.

— Що це в тебе голос немов у вовка, який уже побував у коваля?

— Який саме? — здивувалась Віра.

— Тоненький. Як у казці про семеро козенят.

— Хочу тебе з'їсти.

— Коли люди знають, як усе має бути,— сказав я,— мають, так би мовити, ідеал, вони стають нетерплячі. Їх не тишить усе, що не відповідає цьому їхньому уявленню. Вони хочуть зараз-таки, негайно, як каже мама, «як стій», одержати цей свій ідеал у його повному вигляді. Звідси й з'являються ці нудні кінофільми.

— Ой Ромко,— здивовано глянула на мене Віра.— Інколи ти таке кажеш... Мені здається, іноді ти й сам не розумієш, як правильно говориш.

— Де вже мені братися... Дай-но палець.

Я взяв її вказівний палець і помацав ним грубий рубець на лівому плечі — результат «завалу» на старті кросу, коли мотоцикли й гонщики збилися до купи.

— Що це?

— Обрив. Моїх дротів. Та при різких рухах вони замикаються. І тоді з мене вискакують... іскри.

— Ой Ромко,— сказала Віра й заплакала.— Коли б ти знав, як мені з тобою... Як мені треба бути з тобою.

Я все розумію. Та я тебе не віддам. Я не можу тебе віддати.

— Ні в якому разі не віддавай,— підтримав я її.— В дитячому садку я плакатиму. Я не люблю манної каші, я не люблю мити руки перед їдою.

— Ой Ромко,— мовила Віра.

Оце побалакали.

Віра пішла в сусідню кімнату попудрити ніс. У двері коротко двічі подзвонили, як дзвонять у нашу квартиру, коли приходять свої.

— Віля,— сказав я Вірі. Віля обіцяв зайти за нами. Віктор був у відрядженні. А ми збиралися в кіно.

— Слухайте,— запропонував Віля.— Кажуть, це нудота нестерпна. Проскочимо краще у Кирилівку.

— Нащо?

— Подивимось. Ти там був хоч раз? — спитав він у мене.

— Досі ніби не було потреби.

У Києві Кирилівкою звуть психіатричну лікарню.

— Та я не про лікарню. Я про церкву. Можна було б звернутись за дев'ятсот років.

— Яких дев'ятсот?

Віля витяг із кишені невеличкий проспект і прочитав:

«Кирилівську церкву збудувала між 1146 і 1171 роками княгиня Марія Мстиславна, дружина князя Всеволода Ольговича».

— Облиш,— сказав я.— Не може цього бути. Так і написано, що ця княгиня сама збудувала?

— Подивись. Російською й англійською. Можеш пересвідчитись. Підписано: Масько. Очевидно, знавець.

— Взяла в свої білі руки кельму, князь подавав цеглу, а вона мурувала?

— Мабуть.

— У такому разі, звичайно, не завадило б з'їздити. Як ти на це? — спитав я у Віри.

— Гаразд,— згодилась Віра.

Коло Кирилівської церкви тихі божевільні в сірих халатах, з-під яких визирали кальсони, тягли на візку великі каструлі з їжею. А в церкві було повнісінько іноземних туристів. Екскурсивод показав їм композиції Врубеля «Зішестя святого духа на апостолів» і «В'їзд до Єрусалима».

Віля знову зазирнув до свого проспекту й спробував був пояснити туристам, що Врубель усе це намалював ще студентом. У зрілому віці він це намалював би значно краще. Якийсь чоловік, напевне не іноземець, з маленькими, опуклими риб'ячими баньками й вухами, що стирчали, мов плавці,— неголосно порадив Вілі заткнути пельку. Сказав це так переконливо, що Віля замовк.

Ох і люблять же люди все старе!

Цікаво, через дев'ятсот років водитимуть туристів на Бессарабський критий ринок? І чи будуть у захваті знавці мистецтва, коли дивитимуться на картину «Студенти на збиранні врожаю в колгоспі імені Міжнародного жіночого дня»?

— З великим піднесенням зустріли трудящі,— сказав Віля, сідаючи на свій мотоцикл.

Оце вже тиждень, як я їжджу на роботу в тролейбусі. Я не розумію, як можуть люди користуватися цією допотопною дивовижею. Мені доводиться виходити з дому на півгодини раніше, ніж звичайно. Штовханина. Чоловіки з дітьми на плечах. До початку роботи дітей треба відвезти в ясла. Кошики з овочами. Молоді жінки, вдягнені, як бабусі, везуть їх на базар. Ці кошики побульдожому чіпляються за штани. Завжди чимось пахне. Замороженою рибою, яка відтає. Або валер'янкою. Або парфумами, від яких усі починають чхати.

І сварки. За місця. Або тому, що хтось загородив вихід. Чи вхід.

Прикро, що так вийшло. Та мені ще поталанило. Могло бути гірше. Коли я підвівся з землі й подивився на мотоцикл, мені просто плакати хотілося. На мені — жодної подряпини. А мотоцикл — ущент. Двісті карбованців.

Це за умови, що я сам усе робитиму. А то й в триста не вклався б.

Тільки нема в мене двохсот карбованців. І це найсумніше. Я вже не можу без мотоцикла. Ми, мотоциклісти, відчуваємо один одного. Хай подекують, що ми божевільні, але ми здала пізнаємо один одного й ніколи не визнаємо водія автомашини або власника моторолера за свого.

Звідки ця кішка взялася на шосе? Вона ніби з'явилася з-під асфальту. Я крутнув колесом і вилетів через кювет на узбіччя. І зразу ж коло мене з'явилися мотоциклісти. Жоден не проїхав мимо. Хай йому біс, адже жоден не сказав, що треба було розчавити кішку, хоча за неї навіть не штрафують. Гарні хлопці.

Мотоцикл не терпить тих, кому не таланить. І вимагає, щоб із ним були на «ви». Як із моєю мамою.

Є простий розрахунок. 100 кілометрів на годину — це виходить 28 метрів за секунду. 60 — 17 метрів за секунду. 25 — 7 метрів.

На дорогу вискочив собака. Із-за дерев уздовж шосе. Погнався за кішкою. Між миттю, коли ти його помітив, і миттю, коли ти натиснув на гальмо, якщо в тебе нормальна реакція, мине з півсекунди. При швидкості в 100 кілометрів на годину ти за ці півсекунди проїдеш приблизно 14 метрів. Якщо асфальт сухий і гальмо в тебе в порядку, а покриття сухі, знадобиться ще чотири секунди, доки мотоцикл стане. Таким чином, доки остаточно зупинишся при такій швидкості, ти пройдеш 70—80 метрів. А на мокрому шляху ця відстань може збільшитись до 200 метрів. І кожен із них загрожує аварією.

Тепер я щоранку бігаю до тролейбусної зупинки. Навкіс по стежці через садок. Тепер я дізнався, хто розтягує завали з лавок. Це я і такі самісінькі люди, як я. Один трохи відсуне лаву, другий іншу — ось уже знов утворився прохід.

Та, може, тим, хто цим відає, варто було б замість стежки прокласти асфальтовану доріжку? Біс із нею, з симетрією. Зрештою, симетрія для людей, а не люди для симетрії. Тим більше, що Віля каже, нібито симетрія в природі з погляду філософії тільки окремий випадок асиметрії.

Хоч у цьому ще слід розібратись. Якщо так дивитись, то вийде, що лад у природі, себто і в житті, тільки частковий випадок безладдя. Цікаво, чи це відповідає марксизму?

Очевидно, людина повинна сама вносити лад у природу й життя. Але це можна зробити тільки тоді, коли розумієш, де лад, а де безладдя. Якщо ти добре знаєш, що правильно, а що — ні. А я не знаю.

В неділю ми з Вірою поїхали до ботанічного саду. Тролейбусом. Так вийшло, що в неї не було з собою дріб-

них грошей, а в мене взагалі тільки карбованець у кишені. Водій сказав, що в нього нема грошей для розміну, що треба заздалегідь готувати дрібні. І якийсь дідусь у білому чесучевому піджаку нудним і гидким голосом почав говорити, що ось, мовляв, неподобство, сідають до тролейбуса, а про гроші на квитки не можуть заздалегідь подбати, що так кожен відвертатиме водія від роботи, й тролейбус затримуватиметься в дорозі, що кожна людина має сідати в тролейбус, наготувавши гроші на проїзд, надто в наш час, коли тролейбуси ходять без кондуктора.

Звісно, він мав рацію. Я просто відвик од тролейбуса.

В ботанічному саду стояла спека. Навесні тут запаморочливо пахне бузок. Тут його сто сортів.

На лавочці під кущем троянд сидів білявий косоокий хлопець із м'язами важкоатлета, що зовсім не пасували до його худорлявого обличчя. Поруч — дружина з таким незграбним бюстгальтером, що, здавалося, в неї одна грудь, розміщена в центрі тулуба. В неї було обличчя зі свіжою та чистою шкірою. Шия й плечі — густо всіпані ластовинням.

Хлопець тримав на руках дитину років двох-трьох. Світле волосся дитини злиплося від поту. Хлопець інколи торкався губами й носом дитячого волосся. Мені це здалося дивним. Зовсім дурний хлопець. І дитина — косоока. Схожа на свого тата.

Ми пили натуральне вино — кисле й тепле. Тепер, коли я не водій, а пасажир, я можу собі це дозволити. І закушували його смаженою камбалою, про яку вчені кажуть, ніби вона безсмертна. Гай-гай!.. І навіть квіти купували. Все це за Вірині гроші. Й треба ж було трапитись, що, коли ми сіли в тролейбус, знову виявилось — ні в мене, ні в неї нема й копійчини дрібними.

Я знову звернувся до водія. Водій сказав, що треба заздалегідь підготувати гроші на квитки. І тут такий самий дідусь, слово честі, навіть у такому самісінькому чесучевому піджаку, нудним голосом почав говорити, що це неподобство, що водій зобов'язаний мати дрібні, аби розмінювати гроші пасажирам, що про це має дбати тролейбусно-трамвайне управління. І мені знову здалося, що він має рацію. Але ж не могли мати рацію двоє людей, коли вони суперечили один одному.

Я просто багато чого не збагну. Ось зараз мені потрібні гроші, щоб полагодити мотоцикл. Це безперечно. Та я ніяк не розумію, що таке гроші і як вони відносяться до цінності якогось предмета.

Я колись читав, що відома невелика картина Леонардо да Вінчі, яка зветься «Джоконда», або, по-іншому, «Монна Ліза», оцінюється в сто мільйонів доларів. Така сама, можливо, вартість мотоциклетного заводу. Зараз існує якийсь новий спосіб репродукції. Картини відтворюють так точно, що навіть експерти не можуть відрізнити, де копія, а де оригінал. Це можна зробити тільки з допомогою спеціальних досліджень, а при зовнішньому огляді не відрізниш — кожна тріщинка у фарбі відтворена, кожна зморшка на полотні. Нехай хоч сам Леонардо да Вінчі звівся б із могили — він не втямив би, де те, що він намалював, а де — копія. Отже, естетична цінність цих копій така сама, як і оригіналу. Але ж оригінал — картина й не може мати іншої цінності, крім естетичної. Тим часом ці копії оцінюються в десятки доларів, а не в мільйони, як оригінал. Як це пояснити?

Можливо, на землі є люди, здатні поміняти мотоциклетний завод на один портрет «Монни Лізи», хоч я взагалі не розумію, що в ньому такого гарного, в цьому портреті. Ну, вважатимемо, що це моя вада. Та я й багато інших людей, яких я знаю, та перший-ліпший з членів нашого мотоклубу не проміняв би й одного мотоцикла на будь-яку картину. І люди, котрі так високо оцінюють оригінал картини Леонардо да Вінчі й зовсім не цінують точні копії (та що там Леонардо да Вінчі — крихітну поштову марку, а вже поштова марка, хоч і яка рідкісна, взагалі ні на що не придатна, й естетична її цінність дорівнює нулеві), так ось ці люди сприймають світ і його цінності зовсім інакше, ніж я й ті, кого я знаю.

Взагалі, на мій погляд, дивовижне свинство, якщо стара, проштемпельована, ні на що не придатна поштова марка має таку вартість, як шестишпиндельний токарний автомат, що його виготовляв весь наш завод. Це, мені здається, якесь божевілля.

Наш талмудист і начотчик Віля, котрому я вчора виклав усю цю свою теорію про цінності, спочатку сказав, що більше як тридцятку він мені дати не зможе й що мотоцикл ми самі відремонтуємо, бо ще князь Потьомкін Таврійський справедливо казав: «Люди — все, гро-

ші — сміття». Потім він сказав, що я не розумію різниці між «вартістю» й «цінністю», а це, за його словами, поняття не тільки різні, а інколи й протилежні.

— Різні,— заперечив я,— можливо. Та чому ж протилежні? Те, що вважається цінним, має й чималу вартість. Чим вищий сорт ковбаси, тим більше за неї беруть.

— Дружбу ти придбаєш за гроші? Або кохання? — смикнув Віля свою борідку.

— Я ні. А взагалі, це тільки так говориться, що не придбаєш. Купували дружбу. І не те, що окремих людей, а цілих держав. І кохання купували. І купують.

У Вілі голова немов кібернетична машина. Все, що в неї потрапляє, переробляється там, постачається цитатами й видається на вихід в остаточно зміненому вигляді. Ми з хлопцями колись перевіряли його щодо цитат. Навіть я раніше вважав, що він половину сам вигадує. Та, виявляється, ні.

— Ми всі,— сказав Віля,— і навіть ти,— стихійні марксиста, бо постійно живемо в стихії марксизму. Однак слід більше розумітися на теорії.

Він вистрелив у мене цитатами, де в усіх відмінках фігурувало слово аксіологія — теорія цінностей.

— Цінності,— говорив Віля,— це предмети або явища, які людям потрібні, чи корисні, чи приємні. Вони задовольняють матеріальні або духовні потреби людей. Вартість же товару — це немовби згусток людської праці. Праці, уречевленої в товарі, за відомим висловом Маркса. Вартість зовсім не є доказом корисності речі.

З цим я був цілком згоден. Сигарети, наприклад. Ми на них витрачаємо гроші, а вони нам шкодять.

— А гроші,— казав далі Віля,— безумовно, є цінність. Але ти це облиш — справжнього кохання або дружби за гроші не придбаєш. Так само як за гроші не можна продовжити життя або придбати собі талант...

Насамкінець я взяв у нього тридцять карбованців до авансу. І пішов збагачений.

Ми умовились зустрітися з Вірою в парку над Дніпром. Коло фонтана. Проти будинку Ради Міністрів. Звичайно, кохання не купують. Та мені хотілося щось подарувати Вірі.

Я зайшов до магазину. Найпростіше було б купити парфуми. Та я не знав, які саме будуть їй до вподоби. Я вже вибрав парасольку до літа — зовсім, як мені здає-

тсья, ні на що не придатна річ, та побачив, що жінки купують хусточки з яскравими квітами. Гарні хусточки. Ціна — десять дев'яносто. Я купив.

По Хрещатику я поїхав тролейбусом. Гай-гай — досі я не звертав на це уваги, — всі жінки мали хусточки. Та які! Я дуже уважно роздивлявся їх. Та ба, де вже мені братися! Всіх кольорів, ажурні, з малюнками, з зображенням поштових марок. Я бачив навколо себе тільки хусточки.

— Дурненький, — сказала Віра. — Не треба мені дарунків. Справді.

Хустка їй сподобалась.

— Зі смаком, — сказала вона.

Я подивився підозріливо. Та вона не жартувала.

Ми вийшли на схили. Відкрився Дніпро.

В ці дні я, очевидно, був уже приречений розв'язувати всі нез'ясовані філософські питання.

— Ти не пригадуєш, — сказала Віра, — хто це сказав, що свобода — усвідомлена необхідність?

— Маркс, мабуть.

— Я теж не пам'ятаю точно, хоч складала все це, коли вступала до аспірантури. Так завжди — чуєш якийсь вислів і не замислюєшся, до чого він. А потім бачиш, що це правда. Здається, можеш робити, що заманеться. Жити, як сам вигадаєш, а фактично робиш тільки те, що необхідно.

— Може, з філософського погляду це й справді так, — заперечив я, — та якщо подивитися просто... Свобода, на мій погляд, це коли нема примусу. Коли в тебе або — скажімо ширше — в цілого народу є можливість вибирати. Хоч би сказати «так» або «ні».

Віра раптом схлипнула й мовила:

— Любий, якби ти знав, як мені з тобою хороше, як весело... Навіть просто так ходити по цьому парку.

— Що це ти, Віро, — розгубився я й сильніше притиснув до себе її руку.

— Ти не знаєш, як я тебе вперше побачила. Тобто я тебе бачила й раніше, але таким, як я тебе знаю... Ти чекав когось перед нашим будинком на вулиці. Коло цього старого неклена.

— Що таке неклен?

— Так це дерево зветься. Є клен, а ця порода має назву неклен.

Отже, дерево, на якому тоді, на світанку, цвірінькали й сновигали тисячі горобців, не було кленом. Дивно. Хоч на ньому й справді було якесь інше листя.

— І раптом,— казала далі Віра,— ти обрав таку позу, ніби спираєшся ліктем на бар'єр чи огорожу. Пригадуєш?

— Ні,— відповів я, хоч насправді пам'ятав, як це було. Не надто розумно.

— Ти стояв так, як це роблять міми в цирку або на естраді. Та на кону це ніколи не справляє такого враження. А тут, на вулиці, перехожі зупинялись, роззявивши рота. Якась бабуся подивилася на тебе, почепила окуляри, наче власним очам не йняла віри, придивилась, на що ти спираєшся, і пішла далі геть розгублена. Хлопчаки навколо тебе реготали, аж плакали, а ти стояв так, ніби все це тебе не обходить, а потім удав, наче щось береш з цього уявного бар'єра, й раптом у тебе між пальцями з'явилась — невідомо звідки — запалена сигарета.

— Ну, це простий фокус,— сказав я.

Ми ще довго ходили парком і розмовляли, хоч обоє знали, що Вірі давно час додому. Вона була в сина. Він живе в її батьків. Коли моя мама дізналася про це, вона дошкульно зауважила: «Дякую вам, мамо, за вашу науку: колисали ви мене, колишіть й онуку».

Я його бачив. Його звать Андрійком. Чотири роки. Дуже серйозний височенький хлопчина. Він, мені здалося, чимось схожий на генерала. На генерала в коротеньких штанях.

У Віриних батьків був телефон. Віктор міг туди подзвонити або зайти. Ми про це не говорили, та обоє пам'ятали.

Я посадив Віру в тролейбус, а сам подався пішки, щоб прийти пізніше. Ми разом не повертаємось.

Я читав статтю про телепатію. Вже не пригадаю, де саме. В журналі «Наука і суспільство» чи, може, в газеті. Там переконали читачів, що телепатії не існує. Наводились факти. Поки читаєш, тобі зрозуміло, що телепатії нема й бути не може. Але згодом ти забуваєш, що там було написано. І згадуєш Вольфа Месінга.

Я, коли ще навчався у восьмому класі, бачив його виступ. Тато мене повів. До заводського клубу. Що б там не писали про те, що він розвинув у собі спостереж-

ливість, та це схоже на диво. Хай ті, що пишуть, розі-
в'юють, а тоді говорять.

Та справа не в Месінгу. Справа в моїй мамі. Адже вона не знала й не могла знати, звідки я повернувся й про що розмовляв.

— Іди вечеряти,— сказала вона сердито. І коли я ви-
йшов на кухню та з великим піднесенням узявся за чи-
малій кусень м'яса з борщу, мама сказала погрозливо: —
Отак, Ромцю. Віра тобі пропонувала гроші на ремонт
мотоцикла. Дивись, не бери. Треба зовсім втратити сум-
ління, щоб брати гроші в жінки. Та ще й у старшої від
тебе.

Хоч я вже й звик до маминих фрашок, та цього разу
мало не вдавився. Віра мені й справді запропонувала
взяти гроші на ремонт мотоцикла.

— Я сама тобі дам. Хоч із грошима в нас тепер не
надто... Міг би відразу сказати, скільки треба. Запи-
шався...

Вона всміхнулась:

— Добре. Віз ламається — чумак розуму набирає-
ться.

Я скося подивився на маму. Вона багато чого помі-
чає в інших. Телепат. Та чи помітила вона, що сама не
менш, ніж я, побоюється: а раптом Віктор дізнається
про нас?

— Ой Ромцю, Ромцю,— сказала мама,— буде каят-
тя, та не буде вороття. Якийсь ти нестійкий. Треба було
тобі до війська... А чому ти в партію не вступаєш?

Я розгубився. В мамі повороти думки — як на сла-
ломі.

— Самі ж кажете, що нестійкий. Виходить, що рано.

— Я хочу, щоб ти був партійний.

Перед тим, як увімкнути верстат, я ще трохи покан-
тувався, подивився свіжий номер нашої багатотиражки
«Завод заводів». Чорним шрифтом під рубрикою «Бере-
жи час» там було надруковано:

«За цю хвилину на землі народилося 114 людей.
Шість із них — близнюки. 68 чоловік одружилися. Видо-
буто 3 тисячі тонн вугілля, виплавлено 700 тонн сталі
й чавуну. Випущено 4600 пар взуття. Зроблено 68 авто-
машин. Випалено 280 тисяч сигарет і цигарок. Придбано

110 тисяч газет. Спожито 4 тисячі тонн харчових продуктів.

Що ти встиг за цю хвилину?»

Дивне запитання. За цю хвилину я, так само, як і всі, до кого зверталася наша багатотиражка, встиг тільки прочитати цю замітку.

Та й взагалі у цей день мені не пощастило потрапити до числа людей, які так багато зробили, спожили й випалили. Я згайнував майже годину, доки переналаджував верстат на нову деталь. У робочий час збирав профспілкові внески. Є в нас такі діячі, що з них лише тисячотонним пресом внески вичавиш.

Крім того, я розмірковував про нашу вчорашню розмову з Вілею, а філософія не сприяє продуктивності праці.

— Послухай,— спитав я у Вілі,— це Маркс сказав, що свобода — усвідомлена необхідність?

Віля зрадів так, ніби все життя чекав від мене на це питання.

— Груба помилка. І поширена. Щоправда, звичайно вважають, що це вислів Енгельса з «Анти-Дюрінга». Та насправді першим написав це Бенедикт Спіноза, а розвинув цю думку Гегель. Енгельс, звичайно, був згоден із Гегелем, та він деякі, так би мовити, уточнення. Він говорив, що усвідомлення необхідності є лише умовою свободи, а не самою свободою. А свободою в «Анти-Дюрінгу» Енгельс називає здатність приймати рішення, а також панування над самим собою й над зовнішньою природою.

Послухав я Вілю й знову переконався, що, поки сам не сяду за цей «Анти-Дюрінг», нічого не второпаю.

А після обіду в цех прийшов Сашко Лісовський. Привів якихось американських інженерів. Я його не бачив од часу іспитів на атестат зрілості. Сашко і в школі не був дистрофіком, а зараз його зовсім рознесло. Це був єдиний хлопець у нашому класі, котрий брав із собою до школи термос із какао й запивав на перервах бутерброди. Перший учень. А хлопець — посередній. Зараз на ньому був новенький, щойно від кравця, костюм, біла сорочка, здавалося, світилась, краватка сяяла.

Куди мені було до нього братися з моїми кедами, бавовняними штаньми з плямами мастила, що їх не випрати, з моєю картатою старенькою сорочкою. Коли ми

привіталися; я йому шанобливо подав зап'ястя правої руки. Сашко потиснув мені зап'ястя, нібито так і годилося, ніби він справді боявся забруднитись.

Він спекався своїх американців, ненадовго передавши їх нашому начальникові цеху Лук'яненку, котрий запросто шкварить по-англійськи, і розповів мені, що вчиться на міжнародному факультеті, що стане дипломатом, а може, піде по науковій лінії — до аспірантури. Якось так ловко це в нього виходило, ніби він мені щиро співчуває, що з мене нічого більшого, ніж токаря, так і не вийде...

— Де нам братися, — сказав я. — У тебе нема п'ятка?

Сашко пошукав у кишенях.

— Ні, — сказав нерішуче. — Та, може, тобі більше?.. Так я...

— Дивно, — перебив я його. — Во в усьому іншому ти зовсім схожий на свиню. Тільки п'ятка й бракує.

Сашка цим не допечеш. Він тільки самовдоволено посміхнувся:

— Так ти й лишився блазнем.

Це брешуть, коли кажуть «легкі й світлі шкільні роки». Не легкі. Мені зараз легше. Надто багато треба було розв'язати. Надто багато зрозуміти. В собі. І в інших.

Я ніколи не був найкращим учнем у класі. Не був і найгіршим. Та коли мої однокласники говорили про мене з поблажливою усмішкою — «блазень», вони не розуміли, що це я їх захищав од усіх кривд, здатних полати будь-яку душу.

Та Сашка це не обходить. Його душу, як хробака, завжди можна було розтягти на шматки, і кожен шматок спокійненько посунув би в свій бік.

Блазень. Шкільне прізвисько. А Тьоркін — блазень? Вася Тьоркін, який допомагав людям у найважчі хвилини, так само блазень?

Після роботи я забіг до Михайла в перукарню. Це зовсім невеличка перукарня при нашому клубі. Тут тільки один майстер — Михайло, з обличчям, яке заростає щетиною вже за годину після гоління, з сумними, розумними очима й манерою не смішно розказувати анекдоти.

Тобто самі по собі вони, можливо, й смішні, та Михайло їх якось не смішно оповідає.

— Підстригти? — спитав Михайло і, звертаючись до двох школярів, які чекали, доки Михайло позбавить волосся якогось замурзаного хлопця ясельного віку, пояснив: — Цей товариш — засновник нашої установи і тому має право стригтись, голитись та одеколонитись поза чергою.

— Ні... Я на хвилинку...

Михайло зобов'язався без грошей стригти мене, Вілю й Миколу до самої нашої смерті. «Або моєї», — не забув він уточнити.

Він — мотоцикліст, але не гонщик, а болільник. Сам він їздить на дорожньому мотоциклі. В нього «Паннонія». Якось він зайшов до нас, йому треба було поміняти сальник, і відтоді ми заприятелювали.

На думку Михайла, найбільше перукарів на душу населення припадало на Запорозькій Січі. Всі запорозькі козаки голили голови, залишаючи тільки оселедець, «хохол». Звідси й пішло це прізвисько «хохли». А вже хтось мусив регулярно голити ці голови й надавати пристойного вигляду чубам.

Ми з Вілею спочатку приладнали до електричної перукарської машинки трубку портативного пілососа й написали плакат: «Фірма гарантує, що жодна волосина не впаде з голови клієнта на його одяг».

Потім Микола запропонував увести в перукарні НОП — наукову організацію праці.

Найвідсталішою ділянкою в Михайла було гоління. Він не встигав голити бажаних. Ми поставили в дві електробритви «Харків» гідротурбінки замість їхніх слабкосильних електромоторчиків, з'єднали ці гідротурбінки шлангами з водопровідним краном, і бритви запрацювали, як звірі. Тепер той, хто хоче поголитись у Михайла в перукарні, може це зробити в порядку самообслуговування, побризкати на себе одеколоном, сказати «дякую», кинути до прозорої пластмасової карнавки десять копійок і піти.

Від потужнішого пілососа «Уралець» ми провели шланг до крісла й влаштували нескладне кнопочке управління. Волосся з підлоги прибирається автоматично. І, нарешті, замість цих традиційних перукарських простирадл, Михайло запровадив ефектні блакитні фар-

тухи з поліетиленової плівки. Волосся по них легко ско-
чується вниз, і дезинфекція такого фартуха забирає
всього кілька хвилин.

Віля ще висунув ідею завивки струмами високої ча-
стоти, та Михайло відмовився — він жінок не обслуговує.
А хлопців, які завивають чуби, зневажає.

— Новий анекдот, — сказав Михайло. — Жінка веде
власну машину й раптом бачить двох електриків, які
лізуть на стовпи. «Подивись на цих йолопів, — говорить
вона чоловікові. — Вони вирішили, що я вперше за кер-
мом».

Я ввічливо посміявся. Михайло це оцінив.

— Скільки? — спитав він.

— Ні, — сказав я. — Не гроші. Тут у мене цілий спи-
сок. Запчастини.

— А коли треба?

— Якогога швидше.

Михайло проглянув мій список.

— Добре. Дістанемо.

Незабаром мій коник оживе. На Михайла можна по-
кластися.

— Всі вони — пришелепкуваті, — переконано сказав
Віля.

— Хто?

— Люди.

— Чому?

Віля, здивовано посмикуючи себе за борідку, розпо-
вів, що вчора ввечері він під'їхав до стоянки таксі на
майдані Калініна. Черга була, як у кінотеатрі на новий
фільм «дітям до шістнадцяти». Задні дверцята вже від-
чинив моряк зі своєю дівчиною, коли раптом, минаючи
чергу, до машини підбіг якийсь уже літній, близько со-
рока-років, чолові'яга, сивий, огрядний, з задишкою. Він
сказав обуреній черзі: «Переслідую злочинця!» — й ге-
пнувся на передне сидіння.

— За отим таксі! — наказав він, відсапуючись.

— Важлива справа? — спитав Віля.

— Дуже важлива.

— Може бути стрілянина?

— Чому стрілянина? — здивувався пасажир, а потім
сказав: — Може бути.

Віля пішов на червоне світло. Ледве проскочив під колесами тролейбуса. Таксі, яке вони переслідували, зупинилось на вокзалі. Віля за ним. Пасажир вистрибнув.

— Я з вами,— сказав Віля, озброївся заводною ручкою й побіг за своїм пасажиром.

Із таксі, за яким вони їхали, вийшла жінка. Теж уже не молода, з пофарбованим білявим волоссям.

— Белочко, не кидай мене! — кинувся до неї пасажир і плюхнувся перед нею на коліна. На вокзальній площі. Між машинами. А Віля стояв неподалік, сховавши за спину свою заводну ручку.

Врешті, він обох їх повіз назад. Їхали вони мовчки, пригорнувшись на задньому сидінні одне до одного. В обох були щасливі обличчя.

— Пришелепкуваті,— завершив свою розповідь Віля.

Це було вчора, а сьогодні Віля сам чинить, як пришелепкуватий. Тільки на інший кшталт. І мене втягнув у цю справу. Умовив мене піти з ним на захист кандидатської дисертації. Якийсь В. С. Громико — однофамілець, а може й родич, міністра закордонних справ — захищатиме свою дисертацію на звання кандидата філософських наук. Віля збирався там виступити. Зіпсувати цьому чоловікові апетит перед банкетом.

— І як же це, кожен, хто прийде з вулиці, може там говорити, що йому заманеться? — спитав я. Бо я зовсім не уявляв собі, як їх захищають, ті дисертації.

— За правилами — кожен.

— І навіть я, коли б схотів?

— Можеш і ти.

— Ти мене не розігруеш?

— Ні.

В цілому це цікава річ, захист дисертації. Кожному варто хоч раз піти подивитися. Схоже на товариський суд, де всі наперед знають, що підсудного буде виправдано. Та для годиться читають уголос характеристики, відгуки авторитетних товаришів. Підсудний хвилюється, безперервно облизує губи й щохвилини чомусь нервово лізе в праву кишеню піджака, однак нічого звідти не виймає. Можливо, цей самий В. С. Громико, коли ще навчався в школі, ховав до кишені шпаргалки?

— Не треба,— сказав я Вілі.— Бачиш, що з людиною коїться.

Та Вілю хіба зупиниш.

— Це питання принципове,— огризнувся Віля.— І ти мені не штовхай на шлях удаваної скромності й недоречної стриманості.

І Віля справді зіпсував апетит цьому майбутньому світочу філософської думки. Щоправда, мені здалося, не так уже й часто буває, як запевняв Віля, щоб сторонні виступали при захисті дисертації. Надто зашепотіли в залі, коли він з'явився перед столом президії, надто велике здивування було на багатьох обличчях. Я при цьому почувався, за висловом мами, «як собака на хрестинах», а Віля хоч би що.

— В мене кілька невеличких зауважень,— сказав Віля.— Проте, на мій погляд, вони стосуються суті всієї дисертації. Насамперед, на сторінці двадцять сьомій своєї цікавої роботи автор наводить відомі слова Ейнштейна: «Людина прагне створити для себе найзручнішим для неї способом спрощений і зрозумілий відбиток світу»...

Віля не мав перед собою жодного папірця. Як завжди, цитату й сторінку він шкварив по пам'яті, і, як завжди, це приголомшило присутніх.

— Проте шановний дисертант,— говорив далі Віля,— помилково й спрощено розуміє ці слова — «найбільш зручним для неї способом». «Відбиток світу» — це модель, яка поліпшується з поступом науки і власного досвіду людини. Однак модель ця в роботі, яка зараз обговорюється, вже надто відрізняється від того, що моделюється. Можна, звичайно, моделювати кілограм цукру, поклавши на терези залізну гиру. Та ми матимемо модель ваги цукру, а не його солодкості або поживних якостей. Така приблизно модель вимальовується в дисертації. Помилкова перцепція співвідношення дійсності і її моделі не могла не спричинитися й до інших похибок. І вони, справді, мають місце. Надто в такому істотному питанні філософії й етики, як щастя. На сторінці дисертації п'ятдесят восьмій наводяться слова Короленка: «Людина створена для щастя, як птах для польоту». Володимир Галактіонович Короленко, безумовно, був чудовий письменник і дуже освічена людина. Однак і в нього була прогалина в освіті. Він так само, як і наш дисертант, погано знав Вольтера. Якби не це, Короленко не написав би таких слів. Бо задовго до Короленка Вольтер зауважив: людина створена для щастя. Протягом люд-

ської історії ця істина не заперечувалася нічим, крім .. фактів.

У залі почувся гомін, сміх.

— Автор дисертації, звичайно, має рацію,— казав далі Віля, почекавши, доки вгамується зал,— коли говорить, що матеріальний добробут є базою людського щастя, що для щастя більшості людей треба визволити людину від експлуатації, дати їй певність у завтрашньому дні, надати демократичні права і, насамперед, право на працю, на відпочинок, на освіту. Та автор дисертації все зводить до об'єктивних умов, очевидно, навіть не замислившись над тим, що не можна вважати щасливою людину, котра сама не відчуває свого щастя. Тим більше не можна цього сказати про родину або цілий народ. Не може бути щастя без радості, без насолоди, духовного піднесення.

І, нарешті, автор помилково трактує питання про сумління. На сторінці восьмій наводиться цитата з Маркса, де говориться, що поняття сумління має класовий характер. Та якщо розглянути слова, якими автор коментує цю цитату, то вийде, що в ім'я класових інтересів можна робити вчинки, які суперечать людському сумлінню. А це не так. Маркс мав на увазі зовсім інше. Йшлося про те, що в будь-якому суспільстві охоронцями моральних підвалин завжди були трудящі, що експлуататори за своєю суттю позбавлені моралі, що аморальним є світ, де, за висловом Сен-Сімона, від бідарів вимагають щедрості й великодушності в ставленні до багатіїв, де великі злочинці, котрі пригноблюють і грабують народ, мають владу карати за невеличкі похибки, де праця й здібності багатьох обслуговують невігластво, байдикування і пристрасть до розкоші верхівки, де аморальні люди покликані оберігати сумління.

І тут Віля їх остаточно добив.

— А в Програмі Комуністичної партії,— сказав він,— говориться: «Комуністична мораль» включає основні загальнолюдські моральні норми, котрі виробили народні маси протягом тисячоліть у боротьбі із соціальним пригноченням і моральними пороками. Прості норми моралі і справедливості, які при пануванні експлуататорів спотворювались і безсоромно утискувались, комунізм робить непорушними життєвими правилами, як в стосунках між окремими людьми, так і в стосунках між народами».

Переможно окинувши очима зал, Віля пішов із трибуни. Йому аплодували, як Аркадію Райкіну. Ті, хто виступав після нього, говорили, що дисертант неодмінно має врахувати цінні зауваження Ігоря Максимовича. Я зразу навіть не второпав, що це вони про Вілю. Я просто забув, що він формально Ігор, та до того ж ще й Максимович.

В заключному слові Ігореві Максимовичу дякував і В. С. Громико, хоч, гадаю, робив він це не від чистого сумління.

А втім, мені здається, наш талмудист і начотчик щось плував. Щодо щастя. Наступного дня в обідню перерву я зайшов у заводську бібліотеку й попросив словник.

«Щастя,— прочитав я,— це стан радості від повноти життя, від задоволення життям».

Оці вже мені непевні формули. Від якої «повноти»? Адже кожен може на свій копил уявити цю повноту. І що дає «задоволення»? Кохання? Гроші? Перше місце в заїзді на мотокросі? Успішка дитини? Або все вкупі? А коли чогось із цього бракує?

Чи можна бути щасливим, якщо в тебе нечисте сумління, якщо ти вбив людину, з котрою тікав із полону, якщо ти брав хабарі, якщо ти зрадив, украв, збрехав?

Золото — гарний метал. Особливо, коли його використовують за призначенням. Наприклад, на бані Софії або Лаври.

Коштовне каміння? Бачив я рубіни. Й аметисти. І навіть діаманти. Щоправда, дрібненькі. В обручці. Треба бути фахівцем, щоб відрізнити їх від скла. Перлин я справжніх не бачив, а штучні досить гарні.

Та ні золото, ні коштовне каміння не порівняєш із тим, що можна побачити, коли підняти кришку бака емульгатора, де готується водяно-масляна суміш для охолодження різців мого верстата. Невимовна краса — нема до неї подібної. Я міг би годинами дивитись на цю суміш — вона вся світиться, вся виграє барвами, в яких, як і має бути в усьому прекрасному, є своя послідовність, своя симетрія кольорів і візерунків.

Я помилювався водяно-масляною сумішшю й поліз до кишені по сигарету — першу сьогодні. І з насолодою за-

палив. Тепер у нас сигарета в цеху мало не виклик науці й людству.

В нашій багатотиражці під рубрикою «Бережи час» із номера в номер друкують чорним шрифтом такі слова: «Кожна випалена сигарета скорочує людське життя на 14,5 хвилини».

Велике діло пропаганда. Всі на заводі кидають палити. Цукерок з'їдають — центнери. Всі шепелявлять, перекочуючи в ротах солодощі. Тато був сховав до шухлядки свій потертий портсигар з якоїсь старовинної сполуки — вона зветься «мельхіор» — і почав носити в кишені невеличку бляшанку з прозорими цукерками. Перед тим, як вийняти цукерку, він струшував бляшанку, щоб вони там так не злипалися.

Щоправда, вистачило його тільки на три-чотири дні. В нього розболілися зуби від цукерок, і, за його підрахунками, на лікування йому доведеться змарнувати більше часу, ніж він утратить, випалюючи свою пачку «Біло-мора» на день.

Я й сам міркував собі: чи не кинути палити. Надто вже жахлива цифра. На мотоциклі при швидкості навіть у сто кілометрів на годину за 14,5 хвилини можна багато проїхати. В усякому разі, палити треба якомога менше.

По цеху хазяйською, впевненою ходюю йшов начальник відділу технічного контролю Микита Володимирович Малимон, котрого робітники прозвали «Наливон». Його супроводжував старший майстер. Малимон здаля посварився на мене пальцем.

Я знітився. Точніше, навіть не знітився, а просто мені стало якось незатишно, я якомога швидше почав поратись коло верстата. Та, з другого боку, подумав я, коли б він справді дізнався про мою витівку, то не обмежився б тим, що посварився пальцем. Це він про всяк випадок. А взагалі, звичайно, не варто мені було цього робити.

Я зібрав цікаві вислови нашого начальника ВТК. Допомогли ветеківські дівчата. Друкарка конструкторського бюро, гладка й весела Муся, передрукувала цю річ. Мабуть, вона й собі залишила примірник, бо папірці набули популярності на заводі. Їх переписували. Назвав я це так: «Коротка неслужбова характеристика начальника ВТК Малимона М. В., складена з його власних висловів».

Логіка

— Слідом за головою ми маємо обличчя...

Стосунки з підлеглими

— Хіба я йому товариш, що він мені капості робить?

Рішучість

— У мене є сирі думки, та я боюсь їх поки що висловити.

Прислів'я

— У кожній бочці меду є ложка дьогтю.

Точність

— Я зараз забув детально його прізвище.

Товариство «Знання»

— Минулого року мене кудись-таки залучили.

Піклування про підлеглого

— Валю, у вас під лівим оком мішок.

Характеристика

— Молодий, як на ті часи, хлопець.

Прислів'я

— Кішку в лантусі не сховаєш.

Вказівка

— Якщо це не у вашій компанії, так адресніть.

Кадрове питання

— Візуально він потенціальний.

Спорт

— Наша збірна повзала, як вагітні воші по мокрому кожусі.

Власна мудрість

— Не кожна Ганна через два «н».

Про дівчат із ВТК

— У відділі є люди, котрим уже зараз можна дати пенсію, щоб вони не шкодили.

Цікавий випадок

— Мишко одного разу випалив пачку сигарет, а потім дві доби блював димом.

Втрати

— Якби не війна, які б ситці ми випускали.

Жарт

— Колись спали ми на нарах, а тепер — на семінарах.

Про себе

— Я вам ВТК, я вам цар, я вам Рада Міністрів.

Віктор, коли я йому показав цю характеристику, глянув на мене уважно й здивовано.

— Здорово,— сказав він.— Весь цей ваш Малимон тут, як на долоні. До цього й справді можна вже не додавати ані анкет, ані біографій. Усе зрозуміло. Можеш вважати, що ти написав Малимонові справжнісіньку характеристику. Якщо вона до нього дійде й він дізнається, хто автор,— він тобі цього не подарує.

Тепер я зрозумів, чому ця річ, складена зі справжніх висловів нашого Малимона-Наливона, так поширилась. Як висловлюється Віля, з великим піднесенням зустріли трудящі.

Сказитись можна! У Наталки вже є залицяльник. Набагато старший від неї. Десятикласник. Із рідкісним тепер ім'ям — Ваня. Їх спіймав на гарячому Віля. Зальотник схотів покатати свою Наталочку на таксі і, згідно з законом паскудства, наскочив на Вілю. Віля вже їх покатав. Зробив усе можливе, щоб їхня зустріч не перетворилась на свято.

Я спитав:

— Хоч гроші ти з нього не взяв?

— Узяв. І не дав здачі. Подивився б ти на обличчя цього хлопця в ту хвилину. Бачив картину Репіна «Іван Грозний виховує свого сина»?

— Бачив.

— Пам'ятаєш, яка там кров на підлозі?

— Пам'ятаю.

— Такого кольору в нього вуха були.

Та цим не обмежилось. Наталчине захоплення, за словами Вілі, негайно внесло безлад у їхню здорову радянську родину.

— Повертаюся з роботи,— сказав Віля,— а в Наталки шия перев'язана.

«Що сталося?»

«Обпекла собі шию праскою».

«Оце так... Яким чином?»

«Поспішала до школи і в останню мить схотіла на собі коміречь випрасувати».

— Для мене або для дядька Петра ця діячка так би не поспішала. Я ось у невипрасуваних штанях ходжу. Та для Вані...

Із кухні, де вона вечеряла, вийшла Наталка. Тоненька її шийка була перев'язана, але не бинтом, а синтетичною синьою хусточкою до кольору очей.

— Ну, Наталю,— сказав я,— ніколи не гадав, що пухир на шиї можна перетворити на прикрасу. Ловко це ти. З одного боку, звичайно, погано, що ти легковажно поводишся з виделкою, голкою, праскою та іншими небезпечними речами. Та, з другого боку, це добре, бо...

Наталка поклала край своїй поважній мові:

— Бо жити добре! Ви всі заразилися від Вілі філософією. А я не хочу філософствувати, а хочу ходити на голові.

Вона зробила стойку, добре, хоч була в спортивних брюках, а не в спідниці, на руках підійшла до стіни, вперлась у неї і, стоячи догори ногами, забурмотіла вірші.

— Гарна поза,— сказав Віля.— Стривай. Нарешті я тобі дам ляпаса по розумному місцю...

Гай-гай, яка дівчина з неї вийде! Снігуронька з ногами, що ростуть у неї звідкись із-під пахв. Віля набли-

звився до Наталки, та вона швиденько стала на прями ноги й почала чепурити волосся.

Подобається мені до них ходити. Добре вони живуть. У їхньому помешканні завжди чути легкий, приемний запах спиртового лаку. На стіні висять дві бандури. Ще одна, без струн, стоїть у кутку.

Дядько Петро підробляє тим, що лагодить бандури для капели бандуристів, а інколи й сам їх виготовляє. Його бандури цінують за удосконалення, які він щоразу вносить. Жодна не буває схожа на попередню.

Дуже цікаво дивитись, як він працює. Коли він сидить на низенькому своєму ослоні зі стамескою в руках, то буває схожий на православного пана бога, такого самого, як дядько Петро, незлобивого, терплячого вигадника, який із задоволенням працював, створюючи величезних динозаврів і дрібнесеньких мурашок. І при цьому нібито й не квапився, та завжди встигав. І навіть Іуді сказав би: «Сідай, вип'ємо пива. За моїм рецептом».

Тільки богу для повної схожості з дядьком Петром довелося б обкарнати кінчик носа й поголити бороду.

Дядько Петро сьогодні раніше, ніж звичайно, повернувся з свого пивного бару. Вигляд у нього був заклопотаний.

— Добрий вечір, добрий вечір. Це ж бо ви мені й потрібні...

В дядька Петра звичка з усіма ручкатися. Навіть із Вілею й Наталкою.

Дядько Петро зняв зі стіни бандуру і, повільно перебираючи основні струни, без підголосків, загравав «Туман ярм».

Потім, поклавши долоню на струни, від чого бандура враз умовкла, сказав:

— Клопіт у мене. В Канаді, я забув, як місто зветься, конкурс оголошено...

— В Оттаві,— підказав Віля.

— Ні. По-іншому.

— Монреаль.

— Так,— здивувався дядько Петро.— В Монреалі. Так воно й зветься.

— Який конкурс?

— На кращий шипковий інструмент. І оце мені в капелі сказали, щоб я бандуру зладнав. На конкурс. До Міністерства культури мене возили. Там кажуть — можна.

Кажуть, спочатку вони свій конкурс проведуть. І якщо мою бандуру відберуть, тисячу вісімсот сплатять. Не задурно... Я цю бандуру бачу, можна сказати. Грати на ній можна буде й харківським, і київським способами. І зверху тобто, і знизу. І не ґрунтуватиму я її, хай малюнок дерева буде видно. Резонансна ялина в мене є. Підходяща. Дека вийде. Та для коряка потрібен старий клен.

— Що це — коряк? — спитав я.

— Корпус. Якби дістати старого, добре просушеного клена, вийшла б бандура. Зі срібним звуком. Краще за всяку арфу.

— А де його можна знайти? — спитав Віля.

— Коли б це я знав...

— А інше дерево не підійде? — Я, щоправда, не був певен, що зможу відрізнити кленову дошку від якоїсь іншої.

— Можна, звичайно, і явір. Або червону вербу. Тільки це вже вийде зовсім не те, що я бачу.

Віля сказав, що ми «вдаримо в бубни розуму свого», як писав Даниїл Заточник у своєму «Молінні» ще в тринадцятому сторіччі, і знайдемо путящі кленові дошки.

Ми з Вілею вийшли на балкон, бильця якого аж побіліли, так їх закаляли голуби. На балконі дротом було прикріплено табличку: «Тут голубів не годують».

— Що ж із ними поробиш,— сказав Віля,— якщо вони, негідники, неписьменні й однаково прилітають.

Наступного дня ми «вдарили в бубни розуму свого», та звук вийшов досить глухий. Де можна було знайти старий кленовий стовбур або дошки? У відомій пісні співалось: «І за столи кленові ми сядемо вночі». Виходить, десь були кленові столи. Та де?

Ми злітали до меблевої фабрики імені Боженка. На мотоциклах. Саме там, коло пивної ятки, ми вирішили розпочати збирання агентурних даних.

— Подивись на цей ніс,— запропонував Віля.

— Звичайний український ніс.

— Ну, скажімо, не зовсім звичайний. Він перетворився б на звичайний, якби на нього подивитись у зменшувальне скло. Крім того, таке забарвлення можна побачити в природі тільки на деяких плодах, а в тваринному світі, либонь, ніде. Це, напевне, той, хто нам потрібен.

Віля не помилився. Це був той, кого ми шукали. Старий червонодеревник. Він сказав, що з клена вони не виробляють меблів. Та на першій-ліпшій дровітні ми можемо собі вибрати перше-ліпше поліно.

— А червона верба? — спитав я про всяк випадок.

— Що це таке «червона»? Будь-яка верба — дрова.

Поліна, які можна придбати на дровітні, нас не влаштовували. Ми поверталися назад дуже повільно. Роздивлялись на всі боки. Оглядали будинки. Може, в них було щось кленове?

Для Вілі стало в пригоді його знання путівника по Києву. А може, на нього зійшло серендіпіті, про яке говорив Микола.

— Поїдемо в присутствені місця, — запропонував він. — Там ще за царату був суд. Може, там залишилися «столи кленові».

Ми поставили свої мотоцикли коло управління міліції, котре міститься в цьому ж будинку на майдані Богдана Хмельницького. В обласному суді я був уперше. В темнуватому коридорі обабіч були двері з табличками «Зал засідань». Ми ввійшли в один із таких залів. Нас ніхто не зупинив. Тут було порожньо. Стояли чорні лави зі спинками — мабуть, для публіки. На підвищенні за довгим столом крісло судді з високою спинкою. Якщо суддя має нормальний зріст, то, навіть коли він зводиться, спинка крісла буде вища за нього, й голова судді не закрие позолоченого герба Радянського Союзу на верхечку спинки. По боках стояли два крісла з нижчими спинками. На цих золотом виведені не герби, а тільки серпи та молоти. Очевидно, на цих кріслах сидять засідателі.

Ми оглянули й стіл, і крісла, й лави для публіки. Все було вкрите чорним лаком.

— Дуб, — визначив Віля. — На віки вічні робилося.

За непофарбованою дерев'яною загородкою стояла лава для підсудних — груба й непоказна. На ній навіть не було інвентарного номерка. Бляшані номерки прикрашали всі інші меблі. Проте її ніжки залізними скобами були прикуті до підлоги.

— Мабуть, на той випадок, — сказав Віля, — коли підсудний вважатиме для себе кривдними слова прокурора або свідка й схоче за допомогою цієї лави довести своє.

Лава підсудних і привернула нашу увагу.

— Може, це й справді клен? — спитав у мене Віля.

— Надто стара вона, як тут розбереш?

— Сто років, — сказав Віля. — Вона тут простояла сто років. Уявляєш, як її просушили ті, хто на ній сидів? Чує моє гаряче серце, що це вона. Або — він. Клен, я маю на увазі. Ану давай обміряємо.

Ми виміряли лаву за допомогою Вілиної самописки, довжину котрої потім мали перевести в звичайні метричні одиниці. Віля ножом сколупнув тріску зі споду лави підсудних.

— Клен, — сказав дядько Петро. — Та ще й дивної текстури. Дивного малюнка, — пояснив він для мене. — Де це ви надибали?

— Ось, дядьку Петре, — показав Віля наші розрахунки. — Погляньте. Вийде з неї корпус?

— Цілком вистачить. Ще й на обичайки залишиться... За них струни чіпляють, — пояснив він для мене.

— Нам потрібна на завтра така ж сама лава. За нашими розмірами. На обмін, — поставив вимогу Віля.

— Та я її з дуба зроблю. Як лялечку.

— З дуба там, щоправда, інші меблі, — зауважив Віля. — З чогось легшого.

— Можна й з легшого, — зразу погодився дядько Петро. Він усе роздивлявся, мацав пальцями тріску, яку ми йому принесли.

Ми вдягли брудні, замащені комбінезони. Ми в них працюємо в мотобоксі. Знайшли старенькі кашкети. І тільки тепер я звернув увагу на те, що Віля зі своєю борідкою в цьому одязі має вигляд перебраної людини. В мотобоксі я цього не помічав.

— Ні, — сказав я, — тебе одразу заарештують, і ти потрапиш на ту ж самісіньку лаву. Подивись на себе в дзеркало. Я досі не бачив такої непевної особи.

Віля підійшов до дзеркала. Погодився. Надто вже недоладний був у нього вигляд.

Скоби ми виголовили в своїй автомайстерні і заздалегідь прикріпили їх до ніжок лави. До кишені комбінезона я поклав шурупи, щоб примоцувати нову лаву до підлоги, молоток, обценьки, велику викрутку. Лаву ми довели на Вілиному таксі до садка, що проти обласного суду, а там я її вивантажив, поклав на плече й пішов до суду.

Лава була новенька, рівна, навіть полакована, не рівня старій.

Мені поталанило. Мене ніхто й ні про що не спитав, хоч коло входу стояв вартовий, чи черговий. У залі засідань теж нікого не було. Та коли я вже витяг старі гвіздки зі скоб, до залу ввійшло троє.

— Що ви тут робите? — невдоволено спитав один із них — сивий, поважний дядечко з рубцем на щоці.

— Лаву міняємо,— відповів я.

— Навіщо?

— Начальство сказало.

— Яке начальство?

— Моє начальство. Та й ваше.

— Знайшли час. У нас тут зараз суд відбудеться.

Довго ще?

— Одну хвилинку,— заквапився я.— Тільки скоби до підлоги приб'ю.

— Гарна лава,— схвально сказав дядечко з рубцем.— Тільки мерщій.

А я й сам поспішав.

Дядько Петро аж гопки скакав навколо нашої лави.

— Ну, хлопці! — казав він.— Така тут текстура!.. Я коряк із двох частин з'єднаю. І малюнок буде однаковий на обох половинках, і звук буде!..— Він стукав по лаві зігнутиим пальцем.— Де ж це ви роздобули таке золото?..

— Є таке місце,— багатозначно відповів Віля. Та цим і обмежився.

Увечері я розповів нашим хлопцям про цю пригоду. А коли ми розходились по домівках після тренування, Микола неголосно, не до ладу запитав у мене:

— У якому це залі було?

— Здається, в третьому.

— Так,— сказав Микола.— Виходить, мій батько сидів саме на цій лаві.

«А мій батько,— подумки визначив я,— сидів праворуч або ліворуч од судді. На одному з тих крісел із серпом і молотом на спинці... Та тепер дядько Петро зробить із цієї лави підсудних бандуру зі срібним звуком».

Моя мама — людина особлива. Вона ніколи й ні перед ким не намагалася виставити себе кращою, ніж е

насправді. Це ми всі прагнемо справити краще враження.

— Ти не крути, як циган сонцем,— сказала мама.— Ти мені прямо скажи — до нас він прийде?

Тато відвів очі, помугикав і невдоволено відповів:

— Та... не знаю.

— Знаєш. Не прийде. І я до нього не піду. Гарне гостювання в людей, які до тебе прийти погребують. Та й сукні в мене такої нема, щоб до заступника Ради Міністрів у гості ходити.

— Ну, це ти, мати, той...— Тато засопів од обурення.— Що в тебе — суконь мало? А в котрій ти до куми ходила?

— Тісна вона на мене.

Мама останнім часом почала гладшати.

— То якусь іншу... Я в шафі поміж сукнями та жакетами вже й піджака свого не відшукаю.

— Та хіба ж це сукні? Хто тепер такі вдягає? Не піду й край. І Ромці нема чого там вештатись.

— Ромка вже самостійний. Хай сам вирішує.

Тата з родиною на неділю запросив до себе на дачу перший заступник Голови Ради Міністрів Василь Степанович Бокун. Вони в одній делегації їздили до Польщі і якось там дуже потоваришували. До того ж виявилось, що заступник голови, так само, як і тато, родом із Вінниччини й навіть із сусіднього села.

Мені було цікаво подивитися зблизька на першого заступника Голови Ради Міністрів нашої республіки. Мені взагалі невтямки, як це можна, щоб було кілька перших заступників. Адже не може бути кілька голів. Перший заступник, здавалось мені, так само має бути тільки один.

Коротше кажучи, побувати там мені кортіло. Та я теж висунув умову.

— Я на мотоциклі поїду. Як схочеш — і тебе доведу. На задньому сидлі.

— Я тобі що, Вірка, щоб на задньому сидлі їздити? — аж підскаочив тато.— Василь Степанович свою машину дасть.

— То оце ти й катай машиною, а я слідом на мотоциклі. Не бійся, я не відстану.

— Та про мене хоч на велосипеді,— чортихнувся тато.— Тільки там хоч не показуй, який ти наперле.

«Наверле» — це таке старе українське слово. Його, мені здається, тільки в нашому домі і вживають. Так називають людину, котра все робить навпаки.

Тато завжди ходить на роботу пішки. Від нас до заводу тридцять п'ять хвилин швидкої ходи. Я багато разів пропонував татові підкинути його на мотоциклі, та він од цього сердито одкараскувався. «Обійдусь». Десь у татові сидить непереборна недовіра до мотоцикла.

В неділю тато з самого ранку вдяг свого святкового чорного піджака з зірочкою Героя Соціалістичної Праці над кишенькою.

— Упрієш,— сказала мама.— Ти б, може, щось легше вдяг.

Тато змовчав і тільки зиркнув на неї зацьковано.

На десяту прийшла машина. «Чайка». Звичайно, мені теж цікаво було б проїхатися в «Чайці». Я, правду кажучи, навіть зблизька не бачив цієї машини. Та чув, що скло в цій машині можна спускати й підіймати, якщо натиснути важіль на дверцятах. Я розумів, що цей пристрій не складніший за той, котрий зачинає двері в тролейбусах, і принцип, мабуть, такий самісінький, та однаково цікаво. На інших машинах такого нема.

Однак щойно зачинилися дверцята «Чайки», я вмостився на своєму червоношкірому конику-горбоконіку — й понісся навздогін.

Хоч ми й рихтували мотоцикла, та крила все-таки мали вигляд погано випрасуваної сорочки. Але тим часом в чехословацькому журналі «Мотор ревью» на російській мові Микола знайшов статтю про підготовку мотоцикла «Ява» зі спортивною метою. Ми все уважно простудіювали, підвищили ступінь стиснення, двигун збільшив потужність майже на три кінські сили, а витрата палива не збільшилася й на грам.

Однак, «Чайку» не наздоженеш. У неї урядові номери, й на кожному розі їй зразу зелене світло. Не доїхали ми до моста Патона, а мене вже двічі зупиняли за перевищення швидкості. Добре, що водій «Чайки» об'ороняв: «Цей із нами».

Я можу — їй-бо правда! — витиснути на шосе сто тридцять кілометрів. Дуже просто. Я від «Волги» не відстану — їй на поворотах доводиться зменшувати швидкість, щоб не занесло. Та «Чайка» — зовсім інша справа. Місто. А вона летить, як із гармати пушена. Побоююсь,

водій «Чайки» просвітив тата, як це небезпечно їздити з такою швидкістю на мотоциклі,— весь час тато озирався в заднє скло.

Заступник Голови Ради Міністрів не сподобався мені від першої хвилини.

— Як же вас звать, молодий товаришу Пузо? — спитав він у мене. Я помітив, що на цьому слові його дочка Валя, котра стояла збоку, ледве стримала сміх.

— Рома,— відповів я досить похмуро.

— Роман, виходить, Олексійович? Дуже приємно. Дуже приємно мені, що в мого друга Олексія Івановича вже такий дорослий син.

В очах заступника голови промайнув якийсь дивний вираз. Якийсь ніби смуток. Та, може, це мені здалося?

— Скільки ж це вам років?

— Двадцять.

Василь Степанович із таким самим виразом похитав головою.

— Чудовий вік. Ну, а тепер познайомтеся з моєю дочкою Валею і, коли не заперечуєте, підемо до річки. Дружина там уже чекає на нас... Валя молодша від вас на чотири роки,— додав він, звертаючись до мене.— Вона ще школярка.

Валя незалежно подивилась на нас, вона мала такий вигляд, немов хотіла та не наважувалась, показати язика.

Ми з цією Валею слідом за нашими могутніми предками пішли до річки по асфальтованій доріжці, обіч якої росли великі кущі троянд.

— Може, я тебе тим часом на мотоциклі покатаю? — запропонував я Валі, не відкладаючи діла на потім.

— Я не катаюся на мотоциклі,— не дивлячись на мене, відповіла Валя. Вона, мабуть, належала до тих людей, котрі, що б їм не сказали, насамперед відповідають «ні», а потім уже метикують, що саме їм запропонували.

Як тільки ми в'їхали на обійстя дачі, я зразу зняв свою ефектну шкірянку й ніс її в руці, картата сорочка з розстебнутим коміром під курткою сильно пожмакалась, волосся розкуйовдилось і запорошилося, вигляд у мене був, мабуть, не вельми охайний, і понад усе мені зараз хотілося вмитись.

Ми покаталися по річці катером, що мав підводні крила. Гарний катерок, тільки закритий, і в ньому зовсім не відчуваєш, що їдеш по воді. Дружина Василя Степа-

новича — Наталія Домініківна — мабуть, зовсім не могла терпіти, якщо люди мовчать, і весь час розпитувала мене, які книжки я зараз читаю, який фільм востанне бачив, чи відвіую театр, і все в такому ж дусі, а Валя дивилась просто перед себе і, як мені здалося, тихенько мугикала мелодію модного західного танцю.

Я дуже зголоднів і зрадів, коли Наталія Домініківна сказала, що вже час обідати. Обідній стіл був накритий на веранді. Перед кожним прибором — сільничка і серветка в кільці.

— Ви, Олексію Івановичу, не відмовитеся, сподіваюсь, від чарки горілки,— сказав Василь Степанович.— А що питиме наш молодий приятель?

— Я так само горілки вип'ю,— мовив я.

Мотоциклісти — не п'ють. Це відомо всім. Мотоцикл цього не дарує. Досі мені ніколи навіть на думку не спадало, що можна випити хоч чарку, якщо незабаром поїздка. Сам не розумію, нащо я це бовкнув.

Василь Степанович подивився на мене скося, а потім на тата. Тато промовчав.

— То що ж... Тільки наливайте собі самі,— запропонував Василь Степанович,— а я вже догоджати му нашим дамам.

Він налив у чарки Наталії Домініківні й Валі сухого румунського вина під назвою «Міскет», а собі велику чарку горілки. Тато взяв пляшку, котра стояла проти нього, й налив нам горілку в трохи менші чарки.

— Тож будьмо здорові,— сказав Василь Степанович, одним духом випив чарку й присунув до себе закуску.

Я, намагаючись не заляпати скатертину, поклав собі на тарілку салат із помідорів і огірків зі сметаною, випив горілку, понюхав хлібну шкуринку,— Валя, котра сиділа за столом коло мене, подивилася при цьому на мене так, ніби я цю шкуринку запхав собі у вуху,— і взявся до салату.

— Чом це ви ікри не берете? — спитав у мене Василь Степанович. Посеред столу стояла скляна баночка, занурена в металевий посуд із льодом, а в баночці — зерниста ікра.

— Я її не їм,— одказав я.

— Чому? Знавці твердять, що це не тільки дуже поживно, а й смачно.

— Та... була колись зі мною пригода.

— Яка пригода? Якщо не секрет.

Я їм таки зіпсував обід. Хоч як мугикав тато, а я однаково розповів, що в дитинстві одного разу поїхав до бабуні в село. Було мені на той час років вісім або дев'ять, і мені кортіло будь-що довести сільським хлопцям, які ми в місті незвичайні.

«Це що,— сказав я, коли сільські хлопці навчили мене їсти стебла молочаю, перед тим розтерши їх у долонях.— У нас у місті всі ікру їдять».

«Яку ікру?»

«Звичайну, з ставка».

Хлопці не йняли віри. Я їм довів. Коли вони поназбирували в ставку жаб'ячої ікри, я взяв у жменю слизьку грудку, на очах у всіх розжував і проковтнув.

Валя раптом скочила з-за столу, вибігла за двері й через якусь хвилику повернулася зі скривленим обличчям.

Василь Степанович знов подивився на мене цікаво й раптом якось дивно зареготав, не видихаючи, а втягуючи в себе повітря.

— То, якщо вони за смаком однакові, може, взагалі відмовитись від зернистої, а перейти на жаб'ячу? З красною рибою у нас сутужненько нині.

Можливо, я й помилявся, та мені здавалось, що чим менше подобався мені Василь Степанович і його родина, тим більше подобався я йому. Він розпитував мене про завод. Відповідав своїм дивовижним сміхом на кожен мій жарт, умовляв ще приїхати до нього на дачу в суботу й залишитися на ніч, щоб зранку порибалити.

Після обіду Василь Степанович фотографував нас. У нього був апарат «Київ» із таким пристосуванням, що можна знімати себе самого. Треба тільки привести апарат, а потім якомога швидше повернутися на те місце, на яке ти його навів. Ми всі фотографувалися з Василем Степановичем, і щоразу він ставив мене коло Валі.

— Батьки й діти,— говорив він.— Так можна й назвати цю фотографію: «Батьки й діти». Ви не сумнівайтесь, знімки я вам надішлю.

Перед від'їздом мене здивував тато.

— Ні, ні, не треба машини,— рішуче відмовився він.— Хоч раз у житті хочу спробувати, як це на мотоциклі виходить. Поїду з Романом.

Василь Степанович довго відмовляв його, а потім рап-

том сказав, що й сам би залюбки прокотився за моєю спиною. Потім перший заступник, Наталія Домініківна й Валя провели нас за ворота, я з місця рвонув, тато перелякано вчепився за мої руки так, що ми мало не загриміли в кювет, та я вирівняв мотоцикла й газонув ще сильніше.

Мій червоний коник рівно, без цього гидкого дрожу, що буває, коли кермо в руках аматора, пер по шосе, а за моєю спиною сидів тато, і татові подобалась ця швидкість, та з незвички йому було трохи моторошно. А я радів, що відчуваю тата за спиною, що він живий, що я живий і що життя така гарна й весела річ.

Я кашляв.

Віра поглядала занепокоєно, знайшла якісь пігулки, примусила мене проковтнути зразу дві штуки, а потім дала мені диванну подушку й нерішуче запропонувала:

— Ти затуляй рота... коли кашляєш. Щоб не так чути було.

Я притиснув подушку до обличчя. Звук став дещо тихший, але набрав якогось дивного відтінку, немов кашляла не людина, а собака.

— Ти не сердься,— сказала Віра.— Та, розумієш...

І вона розповіла, що, коли завагітніла, коли сама ще не була певна, й Віктору нічого не казала, й до лікаря ще не ходила, до неї раптом звернулася жінка з сусіднього під'їзду.

— Ти її зустрічав,— сказала Віра.— Я навіть не знаю, як її звуть. Ну, в неї собака такий, як із мармуру. Сірий з білим і вуха до землі.

—спаніель,— сказав я.— Знаю.

«Поздоровляю... На кого сподіваєтесь — на хлопчика чи на дівчинку?»

Віра розгубилась і почала допитуватись, звідки їй відомо.

«Ганна Іванівна казала. Столярова».

Ганну Іванівну я знав. Мешкає в нашому під'їзді. На шостому. Вусата тітка, в зубах — завжди цигарка. «Прибой». Мама каже про неї: «Така баба, що їй чорт на махових вилах чоботи подавав».

Віра пішла до Ганни Іванівни. Одразу ж.

«Авжеж,— сказала Ганна Іванівна.— Раніше, коли ви

з роботи повернетесь, у нас по стелі підбори зразу цок-цок. А тепер хатні пантофлі: чалап-чалап».

Ох, ці бетонні перекриття.

Я ще міцніше притиснув подушку до обличчя.

Найточнішою й найвідповідальнішою частиною нашого пристрою були смугові диференційно-мостові фільтри. Я їх сам розрахував. Дуже просто.

$$\begin{aligned}C_1 &= \frac{fc^2 - fc^1}{2\pi fc^1 f^2 (m_1 + m_2)}; \\C_2 &= \frac{(fc^2 - fc^1) (m_1 + m_2)}{2\pi fc^1 - fc^2 R (1 + m_1 m_2)}; \\C_3 &= \frac{(fc^2 - fc^1) m_1 m_2}{2\pi fc^1 fc^2 R (m_1 + m_2)}; \\L_1 &= \frac{fc^2 R (m_1 + m_2)}{2\pi fc^1 (fc^2 - fc^1)}; \\L_2 &= \frac{(fc^1 + m_1 m_2 f^2 c^2) R}{2\pi fc^1 fc^2 (fc^2 - fc^1) (m_1 + m_2)}; \\L_3 &= \frac{R (m_1 + m_2) fc^1}{2\pi fc^2 (fc^2 - fc^1) m_1 m_2}.\end{aligned}$$

Коефіцієнти я визначив за частотами, на яких треба було забезпечити найбільше затухання.

Коли я вже завершив свої розрахунки, а справа ця виявилась дуже марудна, я показав їх Миколі.

— Як у кращих домах Лондона й Парижа, — сказав Микола, розглядаючи мої кривулі. — Бракує лише підпису: «Головний конструктор Р. О. Пузо».

— Оце якби можна було, — сказав я, — так само підрахувати людські бажання. І розділити результат на суму можливостей...

— То що ж?

— Ми одержали б коефіцієнт людського щастя.

— Ти й справді вважаєш, що щастя — це і є тотожність бажань і можливостей? — із сумнівом спитав Микола.

— Звичайно.

— То вийде, що найщасливіший той, у кого найменше бажань? Скажімо, труп?

Я чомусь не подумав про це. Путяща голова в Миколи. Тямить. Щодо іншого, ми не надто мудрували й викори-

стали серійні елементи, котрі Микола дістав у своєму інституті, а магнітофон я вициганив у нашому заводському клубі.

Я сказав, що невдовзі поверну, що це для важливого виробничого експерименту, для програмного керування верстатом. Директор клубу — старий скептичний Валерій Федорович, у минулому пожежник, брандмейстер — спочатку відмовив мені, а потім дав під розписку геть розбиту машину при умові, що я поверну її в повному порядку.

Володимир Павлович Пашко — генеральний директор нашого заводу, як це відомо кожному, не терпить футболу. Щось таке було в його біографії. Якийсь такий фейлетон у «Крокодилі». Коли він ще працював у Челябінську, завод утримував футбольну команду, де не було жодної людини, яка працювала б на заводі. Володимир Павлович перетяг навіть захисника з куйбишевських «Крил Рад».

Відтоді Пашко зовсім охолов до футболу, та захопився мотоциклетним спортом. Їздить на всі змагання. Дозволяє нашим мотоциклістам провадити на заводі будь-який ремонт, будь-які вдосконалення на своїх кросових машинах. Членів мотоклубу охоче відпускають на змагання. Платять їм середній заробіток. Проте одержати за рахунок робочого часу хоч кілька годин для підготовки до змагань у нас зовсім неможливо. Зарахують, як прогул.

Я сказав Миколі:

— Якби оце й справді поставити на мій верстат програмне управління, він би собі працював, а я тим часом перебирав би двигун...

Микола відповів, що це складно, що він зайнятий зовсім іншою справою — розробляє програми для електронно-обчислювальних машин. Програми ці розраховані на емнісні нагромаджувачі. Така система анітрохи не підходить для програмного управління звичайним верстатом.

Та наступного дня в обідню перерву, коли я, поспіхом прожовуючи бутерброд, копирсався в мотобоксі нашого клубу, Микола раптом зауважив, що можна було б записати програму на магнітну стрічку, але не від обчислювального пристрою, а за рухами досвідченого робітника.

Я, коли був зовсім маленький, користувався виделкою таким побитом: спочатку брав картоплину рукою, нахромлював її на виделку, а потім уже їв. Весь наш досвід програмного управління нагадував саме такий спосіб споживання картоплі. Ми працювали, як чорти. Сиділи ночами. «Маг» був ні до чого не придатний. До того ж він був розрахований не на спеціальну стрічку 12,7 міліметра завширшки, а на стандартну — 6,35 міліметра, і треба було здійснити особливий тип запису з частотним розподілом каналів.

Електронну частину системи ми встановили окремо в ящику, який виготовив для нас дядько Петро. На кришці він для чогось вирізав зображення верблюда. І наш пристрій став називатись «Верблюдом».

Для того, щоб переміщувати стіл верстата, ми використали серійні поворотні трансформатори типу ВТМ, ввімкнені в режим фазообертача. Електронну частину склали на пальчикових лампах і напівпровідникових діодах. При монтажі довелося бути дуже точними, бо якість обробки деталей на верстаті тепер залежала від роботи електронної схеми відтворення.

Слідкуючий привод і оснащення верстата... Здавалося б, відома справа. Та я думав, що голова лусне, доки ми з цим упораємось. Досить сказати, що при похибці, котра перевищує половину періоду фази, слідкуюча система починає працювати з грубими похибками. Потрібне максимальне передаточне співвідношення, та інерційність слідкуючої системи рішуче обмежує його збільшення.

І попри все, ми з цим упорались!

Потім ми попросили Григорія Михейовича — хорошого старого токаря — попрацювати на малих подачах, а ми всі його рухи запишемо на магнітну стрічку.

Старий поставився до нашого задуму з підозрою. Я — учень Григорія Михейовича. Він до мене й досі ставиться з упередженням. Не без підстав. Коли я прийшов до нього учнем, він весь час повторював: «Роби, як я». Такий його метод. Я почав розмовляти, як він, підкручувати уявні вуса, виймати уявного кишенькового годинника, струшувати й прикладати до вуха і з усякого приводу казати: «Роби, як я».

Цех качався зо сміху, а Григорій Михейович так образився, що навіть татові поскаржився. Та від свого верстата не прогнав. «Це, — сказав він, — така справа..

Глупота твоя на тобі й окошиться. А токаря з тебе я зроблю».

Врешті ми його уговтали. Може, щоправда, його інтерес до «Верблюда» підігріли півлітра «Столичної», що я пообіцяв.

Григорій Михайлович укріпив заготовку, ввімкнув верстат, повільно — 50 міліметрів на хвилину — підвів різець і почав роботу. На це варто було подивитись. Артист. У цирку міг би виступати. Замість жонглерів. Найушлявленіших. Тих, у котрих літає в повітрі по десять предметів одночасно. А вони ще тримають у зубах тростину, на якій обертається куля.

Жодного зайвого руху. На жоден міліметр. А хто такий Григорій Михайлович? Звичайний токарь. За віком — пенсіонер. Та працює. Син кинув сім'ю. Переїхав до Кривого Рога. Там знову одружився. А невістка й дві онуки живуть із Григорієм Михайловичем. Не дуже відпочинеш. Заробляти треба. Онукам на кофтинки. Щоб не гірше, як у людей.

Усі рухи Григорія Михайловича ми записали на стрічку, а коли він вимкнув верстат, то стрічку перемотали й пустили «Верблюда» на відтворення уже на іншій швидкості. І верстат почав працювати, як живий. Та де братися живому... Із нетутешньою силою.

Григорій Михайлович тільки очима лупав.

«Просто жере заготовки, сволота». А «сволота» в нього зовсім не лайка. Навіть навпаки.

Я ніколи не думав, що навколо цієї справи зчиниться такий галас. У багатотиражці «Завод заводів» надрукували наші фотографії. Микола вийшов як Микола. Тільки обличчя ніби довше. Та мене розмалювали під художній портрет. Пригладили волосся. Мої вигорілі брови зробили чорними й підтягли до самих скронь. Губи — стулені. Погляд погордий і суворий. Таким чином, я на цій фотографії зовсім не той, що насправді, але такий, яким мені хотілося б себе бачити.

Та головне не це. Головне, що про нас наляпали дурниць. Спочатку говорилось, що ми з великим піднесенням готуємось до всенародного свята. Потім — про стирання меж. Про творчу співдружність молодого вченого й молодого робітника. Про те, що я гідно наслідую традиції свого багька і, таким чином, прислів'я «яблучко від

яблуні недалечко падає», яке мало негативний зміст, у цьому випадку набрало змісту позитивного.

Про те, який зміст мало це прислів'я для Миколи, ніхто й не замислився. Про його тата в статті, звичайно, не згадувалось.

То б усе ще нічого, але в статті йшлося, що ми створили свого «Верблюда» внаслідок благородного бажання домогтися дальшого підвищення продуктивності праці, а всім у цеху було відомо, що інших бажань, крім наміру вивільнити час для підготовки для кросу, в мене не було.

Мені, звичайно, було незручно. Через портрет і через цю статтю. І, незважаючи на це, мені було приємно. Я розумів, що так писати не слід, що це не відповідає дійсності. Та, з другого боку, якби мене в багатотиражці лаяли в статті, що не відповідала б дійсності, я засмутився б? Безумовно. Чому ж було мені не радіти, якщо мене хвалили в статті, що не зовсім відповідала дійсності?

Тим більше, що, як це виявилось згодом, стаття ця нас просто врятувала.

Ми поставили на «Верблюда» схему контролю, котра перевіряла кількість імпульсів за принципом «парне число — непарне число». Якщо робочого імпульсу не було, схема контролю сама вимикала верстат.

Та, незважаючи на це, наша система була не надто надійна. Магнітна стрічка має властивість розтягуватись і деформуватись при русі, занотовані сигнали інколи зникають, або, що зовсім кепсько, можуть з'явитися фальшиві сигнали. Перевірити, в якому стані стрічка, можна тільки за продукцією — адже на стрічці не залишається таких слідів запису, що їх можна побачити. Крім того, можливі фазові похибки, викликані помилками поворотного трансформатора, фазові зміни від перехресної модуляції й нелінійних спотворень сигналів, коливання фази внаслідок перекосу щілин магнітної головки магнітофона, ведучого й спрямовуючого роликів. Нашому «Верблюдові» бракувало багатьох якостей, які мав Григорій Михейович.

У генерального директора нашого заводу є такий улюблений жарт, котрий він повторює на всіх заводських зборах: «Поважай автоматику, люби її, стеж за нею — підведе, собака!»

Спершу я так і чинив, тим більше, що коло мого верстата з'являвся то майстер, то хто-небудь із ВТК, то просто цікаві. А я тільки ходив довкола й хвалився, намагаючись показати, що я зовсім не хвалько.

Та згодом усе частіше я залишав верстат для того, щоб походити біля свого мотоцикла у мотобоксі. Там мене й знайшли. По мене прибігла дівчина з ВТК. У мотобоксі нема телефону.

Перед «Верблюдом» юрмилося багато людей. Верстат стояв. Начальник ВТК Малимон, коли побачив мене, багатозначно мовив:

— Кота в мішку не сховаєш!

Тільки згодом я здогадався, до чого це він. У цю хвилину мені було не до того. У великому металевому ящику, куди верстат скидає готові деталі, лежали дивні речі. Суцільний брак. Навіть не брак, а казна-що. Треба було, щоб вони мали східчастий профіль. Та ніякої східчастості не було. Всі деталі набрали такої непристойної форми, немовби це було зроблено навмисно.

Нам це все минулося, як справедливо зауважив Віля, тільки тому, що вже було надруковано статтю в заводській газеті. Не спростування ж їм було давати з карикатурами замість портретів.

А «маг» я повернув у клуб. У справному стані. Він знову там крутить «летку-енку».

Віля розібрав свій мотоцикл, як висловлюються тепер учені, на молекулярному рівні й мав намір довести цей рівень до атомного. Дрібні частини в безладді валялися по підлозі.

— Треба зробити лабіринтний сальник удвоє тоншим і поставити додатковий з гуми,— сказав я.— Підвищиться розрідження кривошипної камери.

— Ти б краще виточив зі сталі гайку, що втримує глушник,— зауважив Микола.— Алюмінієві ламаються.

— Час би вже й нагар видалити,— поставив я вимогу, розглядаючи розкидані деталі двигуна.

— І кільця треба поміняти,— підхопив Микола.— Багато мастила ллеш. Вони зовсім закоксувалися...

— Борис Йосипович Гопник,— смикнув Віля вбік борідку,— розповідав, що відомий давньогрецький скульп-

тор Полікет провів такий експеримент. Він почав робити з мармуру дві однакові фігури. Одну з них він виправляв за вказівками кожного, хто заходив до його майстерні. Розумієте, що в нього вийшло?

— А хто такий цей Гопник? — поцікавився Микола.

— Пасажир. Я його вчора возив до Борисполя. В аеропорт.

— Історик?

— Ні, спортивний журналіст. На вигляд не старший від мене. А каже, що має вже півста. Дочка заміжня. Говорить, ніколи не пив, не палив. Тому зберігся. І не-гайно ж запросив випити. У мене через нього вчора план погорів.

— Чому?

— Розмовляли. В нього власна теорія. Ось ви вважаєте, що все в природі цілеспрямоване?

— Взагалі, звичайно, — обережно відповів Микола.

— А він каже, що нам це тільки здається. Факти лежать на поверхні й стали для нас надто звичні. Тому все здається зрозуміле: риби мають обтічну форму для того, щоб краще рухатись у воді. Кульбабі потрібні ці парасольки-летючки, щоб розширити свій, так би мовити, життєвий простір. І фотосинтез, і нервова система, й рухи тварин за рахунок скорочення м'язів здаються нам зрозумілі й цілеспрямовані. А чому, питає Гопник, природа не пішла шляхом таких зручних пристосувань, як колесо або радіозв'язок?

— І чому ж? — страшенно зацікавився Микола.

— Гопник каже, що еволюція не прямий процес, що багато чого залежало від випадковостей, від дії спадковості й мінливості, від природного добору й мутацій. Та потім починає здаватись, що все відбувалося за суворою схемою.

— А в історії? — спитав я. — Так само?

— До історії ми з ним не дійшли, — розчаровано відповів Віля. — Він і так ледве на літак не запізнився.

«А як у житті окремої людини? — міркував я. — Теж впливає випадковість, спадковість і мінливість?.. А потім усе здається послідовне й цілеспрямоване».

Недавно я слухав лекцію, присвячену другому законowi термодинаміки. Лектор говорив, що всі природні процеси йдуть у напрямку зростання безладдя або, поіншому, ентропії. Та життя — це безперервна боротьба

з загальною тенденцією до дезорганізації, хаосу, боротьба за негентропію системи — за їжу, інформацію, щастя.

І, мабуть, кожна людина в цій боротьбі з ентропією прагне сталості й рівноваги. Відкидаючи випадковості, чинячи їм опір.

У сусідньому помешканні аж стіни двигтіли від «Гандзі», перекладеної на джаз. Там мешкає радіоаматор — дев'ятикласник Сергійко Сватов, син нашого головного технолога. Я одного разу був у Сергійка. Саморобний магнітофон, зібраний, як мені здалося, на базі електричного натирача підлог і триколісного велосипеда, Сергійко сполучив із десятком динаміків, розтицянних по всіх кутках. До своєї споруди він приладнав саморобний пружинний ревербератор. Ця штука забезпечує післязвучання. Музика в кімнаті лунає, як орган у костьолі. І Сергійко, очевидно, зовсім не збирався приховувати від сусідів звукових переваг свого витвору.

Віра плакала під цю музику. А я не можу, коли вона плаче. Коли просто так стоїть проти мене, нічого не каже, й не схлипує, і навіть обличчя її не змінює виразу, а з очей течуть сльози. До того ж вона підфарбовує вії, і я боюся, щоб ця фарба не потрапила їй до очей.

— Ну, добре, — кажу я. — Ну, не треба. Хай все буде, як було. Хай все буде, як ти того бажаєш.

Сльози течуть, як і раніше, але Віра говорить так, немов не плаче. Спокійно. Тихо. Зосереджено.

— Я не можу без тебе... Я не помру. Житиму, як і раніш. Та для мене все кінчиться.

— Тоді зробімо так, як я пропоную! — майже волаю я. — Покинь чоловіка! Житимемо разом! Як люди! Не потай!

— Для чого це ти мені кажеш? — Від сліз раптом не лишилося й сліду, і Вірине обличчя одразу ж дивовижно погарнішало. — Різниця в сім років. Що скажуть твої батьки? А дитина?

— У такому разі не треба було мені так спізнаватися з Віктором.

— Ми не могли б тоді так часто бачитись.

Це, звичайно, слушно. Все це сталося само по собі. Я не зміг би з нею так часто бачитись, якби всі навколо не знали, що я товаришую з її чоловіком Віктором. Із Віктором, а не з нею.

Та я не можу товаришувати з Віктором. Це чудовий хлопець. Він у тисячу разів кращий за мене. Я взагалі не розумію, як може Віра кохати будь-кого, крім нього. Я цього не розумію, але ніколи не говорив із нею про це. Віктор у нас — заборонена тема.

Він до мене дуже добре ставиться. Поважає мене. Він у курсі всіх моїх справ. Крім цієї. Йому навіть на думку не спадає, що його можуть так ганебно обдурювати. Він нормальна людина. Як усі. Це ми з нею ненормальні.

— Ну, гаразд,— кажу я.— Нам час. На нас чекають хлопці.

Віктор поїхав у відрядження до Москви. Перед від'їздом він доручив мені подбати про Віру, щоб вона тут не нудьгувала.

— Я з нею ніяк не можу до музею зібратись,— довірливо сказав він мені.— Ти розумієш — приїдджі краще за нас знають київські музеї. Навіть незручно якось.

І ось сьогодні ми збираємось до музею. Я з Вірою, Микола з Оленою й Віля зі своєю новою дівчиною Тамарою. У Вілі щоразу нова дівчина. З жодною не стрічався понад місяць. Як це йому вдається, не розумію. І справді, як можна людині, котрій говорив, що кохаєш, котру цілував, раптом сказати: «А тепер розійдемось». Це зовсім неможливо. Я пробував. Та, може, це вони його залишають?..

Віля якось казав, що найкращий спосіб закадрити дівчину — побалакати з нею на філософські теми. Нічим у світі дівчата так не цікавляться, як питанням про ціннісну орієнтацію та соціальну справедливість. Хіба що останні моди викликають не меншу цікавість. А розмова про відчуження — всі дівчата почувають себе відчуженими — поза всякою конкуренцією.

— Послухай,— сказав я.— Як же з погляду цієї самої твоєї моралі? Коли чоловік зраджує дружину? Або дружина чоловіка?

— Дуже просто. Мораль забороняє це. Будь-яка А особливо комуністична.

— У тебе, виходить, дві моралі: одна для себе, а друга для всіх інших.

— Це ти облиш,— образився Віля.— Я з одруженими, тобто з заміжніми, ніколи не зустрічаюся. І з молодшими за вісімнадцять так само. Тому й виходить, що ми в однаковому становищі.

— Не в однаковому. Адже ти їй щось обіцяєш. Ну, якщо не одружитися, то бодай зберігати вірність.

— Ніколи. От у тім-то й річ. Безмежна довіра. З першого знайомства попереджаю: не одружуся. Стрічатимусь, призначатиму побачення, а потім — припиню. Можливо, навіть без дипломатичних переговорів. Спонтанно. Та справа в тім, що жодна не вірять. Їм здається, ніби це я досі так чинив, а тепер усе буде по-іншому.

— А якби тобі дівчина сказала: «Стрічатимемось, та заміж я за тебе не вийду ні за якої погоди й першого-ліпшого дня можу тобі сказати — бувай здоровий». Як би ти це сприйняв?

— Може, саме з такою й варто одружитися?

Таким чином Віля — пряма протилежність Миколі, котрий відразу ж одружився з Оленою.

Це весілля накоїло багато галасу в Києві. Я, мабуть, ніколи не бачив одночасно стільки усміхнених облич, як у ті хвилини, коли ми проїздили по вулицях. Найбільше враження справляв ескорт. Одинадцять мотоциклістів із нашого клубу, всі на червоних «Явах», усі в чорних шкірянках і в білих шоломах, сунули рівним трикутником перед чорним ЗІЛом — таксі, де сиділи Олена з Миколою й батьки Олени. А над автомашиною ми припасували великий плакат, написаний білими літерами по червоному дикту: «Ми із загсу!»

Забачивши нас ще здалеку, регулювальники виструнчувались, як у почесній варті, підносили долоні до кашкетів, а вже потім, розглянувши плакат, радісно всміхалися й давали зелене світло.

На весіллі танцювали наймодніші танці упереміж із гопаком. «Скакопляс», як, за словами Вілі, писав цар Петро Перший у якомусь своєму указі, захопив усіх присутніх. Я певен, що гопак ще завоює світ. Темп у нього швидший, ніж у цих модних танцях, музика веселіша, а танцювати навприсядки, так само як і в сучасних танцях, треба з чималим запасом сил і добрячою фізичною підготовкою.

Були, щоправда, на весіллі й незадоволені. Через випивку. Ми готувались до кросу й «режимили». Та й взагалі, якщо ти приїхав на мотоциклі, не надто хильнеш. Така вже наша методоля.

А на весілля прийшли, зрозуміло, друзі Олени. З консерваторії. Їм, либонь, було неприємно чаркувати без

нас. Врешті, вони однаково нажлуктались і кричали «гірко» Миколі, котрий з солідарності з нами пив лише мінеральну воду.

Запам'ятався мені Микола в той день — ставний, гарний, з такою усмішкою, що все йому віддаси, а коло нього Олена, довгонога, сміхотлива, з кучериками на лобі. У загсі вона була з такою схожою на запинало штучкою на голові — з фатою. Та вдома вона цю фату зняла і, завдавши цим прикрості батькам, змінила свою білу, як її звуть, «шлюбну», сукню на ошатну червону.

— Щоб не відрізняться,— сказала вона.

— Збацаємо? — звернулась до мене Олена, коли «маг» викинув черговий «поп».

«Збацати поп» це такий самий вислів, як «набити піку». Не можна «набити обличчя» або «станцювати поп».

І ми — збацали...

...Ми пишаємося тим, що ніколи не запізнюємось. Як що ми вже вмовляємося з друзями, то завжди зустрічаємось у точно призначений час. Щоправда, є в нас такий вислів: «Амортизація плюс-мінус три хвилини». Та ми не запізнюємось навіть на хвилину.

О дев'ятнадцятій нуль-нуль перед музеєм зупинилися три мотоцикли. Віра й Олена познайомилися з Вілиною Тамарою. Вона на півголови вища за Вілю. Ох і ростуть сучасні дівчата! Типова баскетболістка. А за фахом — кінооператор.

Хлопці зраділи, що побачили Віру. Вони її люблять і вважають «компанійським парубком». Цікаво, чи не здогадуються вони про наші з нею стосунки? Гадаю, ні. Я б на їхньому місці ніколи не укмітив. Це надто неввірогідно. Хоч, із другого боку... Ми якось випили на день народження Миколи. І мене весь час щось ніби зсереди дини під'юджувало поговорити про Віру. Тобто я нічого такого не збирався розповідати, а просто хотілося назвати її ім'я, згадати про те, що я вчора з нею та Віктором був на Дніпрі й катався на глісері.

Микола важко зіперся на стіл і, не дивлячись на мене, сказав:

— Не заплутайся, Ромо...

А я на той час уже давно заплутався.

На дверях музею ми прочитали: «П'ятниця — вихідний день». Не пощастило. Вирішили хоч би зовні огля

пути будинок. З боків і ззаду музей був огорожений парканом в півтора людського зросту. А хвіртка в паркані була зачинена зсередини на засувку. Я подивився на Віру, підстрибнув, ухопився за верхню частину паркана, підтягся на руках. Микола підставив плече, я переліз через паркан і одсунув засувку.

Ми всі ввійшли у двір і почали оглядати музей. Нічого незвичайного. Старий будинок. Особняк із колонами. Віля сказав, що це російський ампір, і щойно зібрався, з одного боку, просвітити нас, а з другого — показати, як багато він знає про цей самий ампір, як раптом звідкись із-за будинку з'явилася ще не стара жінка з розпатланим волоссям.

— Як ви сюди пройшли? — заверещала вона. — Тут зачинено! Сюди не можна! Тут охороняється законом!

— А ми подивимось і підемо, — флегматично відповів Микола.

— Ви через паркан перелізли. Я вам покажу! — У жінки навіть обличчя перекривилось, і вона голосно гукнула: — Рекс, Рекс!

І тут із будки неквапно вилізла величезна вівчарка. Я таких бачив тільки в кіно, у фільмах про прикордонників. Сіра, випечена, з рівною лискучою шерстю. Вона на хвилику зупинилась і роззявила пащу. Гай-гай... За кількістю зубів і їхнім розміром вона, як мені здалось, могла б позмагатися із будь-яким крокодилем. Якби не дівчата, я, звичайно, негайно кинувся б до паркана, і хай їм грець, моїм джинсам, котрі цей Рекс напевно б пошматував. Але тут уже нічого не можна було вдіяти. Ми всі завмерли. На обличчі в мене — я відчув — застигла якась ідіотська усмішка.

Рекс помчав просто на мене. Він відштовхнувся задніми ногами, передніми сперся на мої плечі, — а я все всміхався, — і почав облизувати мені обличчя й крутити хвостом.

Віра зареготала.

— Рекс, Рекс, — говорив я геть ошелешений. — Гарний собака! Який гарний собака.

А Рекс стрибав коло нас, намагався злизати пудру з Віриного носа. Цей здоровезний пес вибрикував, як цуценя.

Тітка, яка нацькувала на нас Рекса, геть стетеріла й занепокоєно зиркала на всі боки.

— Ось ми й познайомилися з Рексом,— сказав Микола.— Ходімо, друзі.

Ми посунули до хвіртки, та Рекс і далі стрибав і вибрикував коло нас, йдучи до хвіртки разом із нами.

— Рекс, назад! Рекс, назад! — репетувала тітка.

— Адже в мене в сумці ковбаса,— раптом зраділа Віліна Тамара.

Вона відкрила свою велику сумку, вийняла ціле кільце сухої ковбаси, відламала шмат і кинула Рексу, потім відламала ще шмат і дала його Вілі. І ми побачили, як Віля і Рекс наввипередки наминають свою здобич.

— З великим піднесенням зустріли трудящі,— сказав Віля.

Рекс вийшов разом із нами за хвіртку й пішов по вулиці.

— Куди ви забираєте собаку? — репетувала тітка.— Не чіпайте собаку!

Раптом вона щодуху засюрчала в міліцейський сюрчок. Той, хто скаже, що в нашому місті погано працює міліція, просто збреше. На її сигнал негайно з-за рогу з'явився міліціонер і, притримуючи рукою кобуру з пістолетом, поспішив до нас.

— Що тут сталося? — спитав він суворо.

— Хулігани,— сказала тітка.— Музейного собаку зводять.

Міліціонер підійшов ближче до Рекса, та Рекс роззявив пащу і так загарчав, що я подумки відзначив: «Як гарно, що цей собака визнав нас за друзів».

— Як це зводять? — звернувся міліціонер до тітки.— Заберіть свого собаку.

— Ходімо, Рекс, ходімо, розумнику,— елейним голосом почала тітка, та Рекс задер морду вгору й так гаркнув на неї, що вона відскочила вбік. Очевидно, пес не мав нижніх почуттів до цієї галасливої жінки.

— Чий же це собака? — спитав міліціонер.

— Невідомо,— серйозно відповіла Віра.— Раніше Рекс був у цієї жінки, а тепер вирішив змінити місце роботи. І не попередив про це за два тижні.

— Одведіть його назад,— благала тітка.— Я ж його тепер не зажену. А тут машини їздять. Не приведи господи, щось станеться.

— Ходімо, Рекс,— сказав я й повів собаку назад до хвіртки. Він пішов зі мною, помахуючи хвостом.

— Ви, будь ласка, пройдіть у двір, а потім швиденько вийдіть, щоб він знову не вибіг,— благала тітка.

Вона згадала, що є такі слова як «будь ласка».

Ми добре попрощалися з собакою. Він знову обличав мені все обличчя, потім я вийшов за хвіртку, тітка зачинила засувку, а Рекс ображено забасив: гуф-гуф. Шкода собаки. Погано йому, мабуть, тут ведеться. Нудно.

— Поїдемо до нас,— запропонувала Олена.— Посидимо, музику послухаємо.

Я подивився на Віру. Вона стверджувально схилила голову.

— Що ж, поїдемо,— погодився я.

Коли їхали, Віра міцніше притиснулась до мене й сказала:

— Я шкодую кожну хвилину, якщо мені доводиться витратити її на когось іншого, а не на тебе. Та сьогодні поїдемо. Подивимось, як інші живуть, ті, в кого все краще, як у нас, вийшло.

Ми виїхали на вулицю Кірова.

— Зупинись на хвилину,— раптом звернулась до мене Віра.

Я загальмував і спустив ноги, утримуючи мотоцикл. Віра озирнулась.

— Подивися,— сказала вона.

На бруківці перед продовольчим магазином стояв віз, навантажений дротяними контейнерами з трикутними паперовими пакунками. В них молоко перевозять. Рідко тепер побачиш коней у місті. Їх майже немає. І біля коней стояла якась бабуся в чорному вбранні, з тремтячою головою. Вона зінкола соромливо озиралася, чи не дивиться хтось, що вона робить. З чорного цератового кошика вона виймала по грудочці цукор і з долоні годувала ним коней.

Що вона при цьому відчувала? Про що згадувала?

«Адже коли-небудь,— подумав я,— і Віра побачить біля тротуару старий мотоцикл. Вона непомітно вийме з сумки носовичок, змочить його полірувальною водою, потре червону матову поверхню, і засяє, засвітиться яскрава цятка».

— Поїдемо? — спитав я.

— Поїдемо,— погодилась Віра.

Ми наздогнали Вілю з Тамарою. Він з'їхав на край

тротуару й махав нам рукою. Коло нього вже були Микола з Оленою.

Віля упіймав цвяшок. У передне колесо. Це треба вміти. На швидкості передне колесо підіймається й одкидає назад усе, що під нього потрапить. А для захисту заднього колеса ми приладнали на свої мотоцикли фартухи з листової гуми. Ось чому ми здебільшого не знаємо проколів.

Я гадав, що наш талмудист одірве собі бороду.

— Що це ти там розводив про закон Гауса? — люто напосів він на Миколу. — Гарний закон.

— До чого тут Гаус? — здивувався Микола.

— До того! Він, негідник, виправдовує дурні випадковості.

— Випадковості не бувають дурні. Тільки ми.

В Олени велике помешкання. Я гадаю, не менше чотирьох кімнат. У тій, куди ми ввійшли, стратегічно важливий пункт біля стіни займала незрозуміла річ. Вона була схожа на великий телевізор-комбайн або на маленький клозет, обшитий полакованим деревом.

— Бар, — сказала Олена. — Шафа для пляшок і чарок.

Поруч із баром на стіні висіла єдина в цій кімнаті картина — репродукція у вузькій металевій рамі під склом. Я підійшов ближче, щоб роздивитися, що там зображено. Внизу — вода. Без берегів, без кінця й краю. Але не море. Якимось так це намальовано, що розумієш: тут не дуже глибоко. Може, тому, що з води стирчать довгі тонкі палі. На них міст без поруччя, він іде вдалину, в безмежність. А на мосту — люди. Густий натовп, що зайняв увесь міст, рухається в одному напрямку, від нас, туди, вдалину. Дощ. Багато хто з парасолями. Ті, хто на краю, зриваються вниз. Кількоро — в воді. Тонуть. Один щойно впав. Він ще в повітрі. Ще хтось висить, учепився рукою за край.

Ніхто не дійде до кінця. Всі зірвуться. Куди вони йдуть? І що там удалині, куди веде міст на високих, тонких, мабуть, підгнилих у воді дерев'яних палях?

— Що це? — спитав я в Олени.

— «Міст», — відповіла вона. — Лінке. Польський художник.

Лінке. Ніколи не чув цього прізвища. Не хотів би я жити в домі, де перед очима завжди маячить ця картина.

З батьком Олени — Анатолієм Петровичем — я почувся якось непевно. Він учений. Член-кореспондент Української академії. Завідує кафедрою в університеті. Кафедра історії. Я, здається, не з вельми боязких, але при ньому розмовляв разів у десять повільніше, ніж звичайно. Обмірковував кожне слово.

А Віля з ним базікав зовсім невимушено. Як рівня. Анатолій Петрович цитату, і Віля цитату. Хіба що тільки не плескали один одного по плечах.

— В Бернарда Шоу, — сказав Анатолій Петрович, — я вчитав одного разу такі слова: «Дивлячись у минуле — зніміть капелюха. Дивлячись у майбутнє — засукайте рукави». Це він звертався до вашого покоління.

— А я, — відповів Віля, — готувався до семінару й читав Чаадаєва. У нього я знайшов такий вислів: «Минуле нам не підвладне, але майбутнє залежить від нас». І подумав, що тут ідеться про ваше покоління. Якщо лише трохи переінакшити слова Чаадаєва. Деякі наші історики мають усі підстави сказати про себе: «Майбутнє нам не підвладне, але минуле залежить від нас».

Анатолій Петрович мало не захлинувся, та Віля говорив далі, ніби нічого не помітив:

— Нам варто було б перейняти гарний звичай давнього народу майя. В них історика, котрий перекручував факти, засуджували до смертної кари. Ну, якщо не смертна кара, то історик, який учора писав одне, а сьогодні — інше, мусить, принаймні, подавати у відставку.

— А від фізика ви не вимагаєте, щоб він подавав у відставку в таких випадках? Або від біолога? Історія, так само як і інші науки, розвивається, опановує нові факти і, природно, дає їм інші оцінки.

Між Вілею і Анатолієм Петровичем почалася розмова про способи оцінки певності історичних фактів, невдовзі ця розмова перетворилась на дискусію про роль окремих подій і періодів у поступі історії.

— Якщо уявити собі, що висота Московського університету моделюватиме вік світу, — говорив Анатолій Петрович, — то час існування людства дорівнюватиме тільки товщині десятикопійкової монети. А період, коли людство живе в умовах цивілізації, займе лише товщину книжкової сторінки.

— Проте якщо уявити собі швидкість, з якою відбуваються зміни в людському суспільстві, — заперечив

Віля,— то перехід від рабовласницького суспільства до феодального — чотири століття — буде швидкістю пішохода. На розвиток капіталізму пішло менше двох віків. Це вже вийде майже швидкість велосипедиста. А соціалізму досягли люди швидше, ніж за півстоліття. Як на мотоциклі.

— І ви вважаєте, що дійде до швидкості ракет? Із атомними боеголовками? — примружився Анатолій Петрович.

— Ні. Не вважаю. Та атомні боеголовки примусять багатьох замислитись над майбутнім і зробити правдиві висновки.

Відтак вони взялися розмахувати цитатами, як первісні люди кам'яними сокирами. Тільки й виблискували імена Леонардо да Вінчі, Свіфта, Бетховена, Ньютона, Ейнштейна, Маркса, Енгельса, Пушкіна...

А я уявив собі таке, про що досі якось ніколи не замислювався. Я все бачив, немов із високої гори. Я думав, що коли б це я був художником, то намалював би зовсім інший міст. На ньому так само не було б поруччя. Та замість поруччя на цьому мосту, тримаючись за руки, стояли б люди. Вони б оберігали тих, що йдуть. Ці люди — Джордано Бруно і Свіфт, Леонардо да Вінчі і Ньютон, Шевченко, і Байрон, і Пушкін, Ломоносов і Ейнштейн, Пугачов, і Маркс, і Ленін, і герої всіх визвольних воєн, і всі ті, чиї імена залишились у добрій пам'яті людей, і ті, чиї зльоти й падіння вже забуті. Всі вони працювали й гинули за свою справу, для того, щоб ми увійшли в світле й гарне майбутнє. Нічого вони з собою в домовину не взяли. Майбутньому вони присвячували найкращі свої думки, свої почуття, свою творчість. Навіть печерна людина, мабуть, прагнула залишити своїм нащадкам світ, кращий за той, що вона сама одержала в спадщину.

Якби це було не так, то сучасна людина не могла б стати такою, якою вона є.

А якщо майбутнє людства за комунізмом, то саме ми — їхні прями нащадки. Нащадки — зовсім не означає в усьому рівні тим, хто залишив спадщину. Та й не «славних прадідів великих правнуки погані».

Ось Віля знов ораторствує проти цього формулювання, в якому говорилося про людей, як про гвинтики. А проте людське суспільство являє собою якийсь склад-

ний організм, де кожна людина, ну, хай не «гвинтик», якщо це слово здається Вілі таким принизливим... та однаково людина являє собою частку цього організму, деталь цієї машини.

А Анатолій Петрович часто повторює: «Проста людина се, проста людина те». Та хто вона — «проста людина»? Чому вона «проста»? Бо обіймає високої посади? Та за Конституцією всі рівні. Бо не має достатньої освіти? Це й зовсім казна-що. Вчать ся всі, кому заманеться. І робітників або колгоспників, які за рівнем свого розвитку анітрохи не поступаються інженерам або лікарям, дуже багато. Це відомо всім... Бо небагата? Або походження незначного? Та за наших умов багатство й тим паче походження мало варті.

То хто ж вона, ця «проста людина»? «Проста радянська людина», в ім'я якої стільки людей трудилося і вмирало. Згоряли на вогнищах і падали від куль, писали книжки й творили симфонії, щоб вона, ця людина, жила у світі справедливим і добрим, у світі, за яким майбутнє...

По телевізору показували швейну фабрику. Кореспондентка — модно вбрана й з гарною зачіскою дівчина — говорила літній швачці, котра чомусь була в білому лікарському халаті:

— Ви, Марто Семенівно, відомі, як багаторічний учасник художньої самодіяльності. Скільки років ви берете участь у художній самодіяльності?

І простягла мікрофон.

— У художній самодіяльності я беру участь із одна тисяча дев'ятсот тридцять шостого року, — відповідала натужним голосом Марта Семенівна. — Наш драматичний гурток має в своєму репертуарі п'єси Лопе де Вега, Шекспіра й Мольєра, а з сучасних авторів — А. Софронова, О. Коломійця й Г. Снегірьова. П'єси останнього користуються...

Мама вимкнула телевізор. Тато грав із Вілею в шашки, і вони навіть не помітили цього.

Будь-який сучасний радіоприймальний пристрій, будь-який найдосконаліший радіоприймач або телевізор складається з двох частин. Одна з них — радіолампи або напівпровідники, конденсатори, трансформатори, всілякі блоки й таке інше. А друга частина — кнопка.

Перша частина за останні роки дуже вдосконалилася, з кожним днем поліпшується, і фахівці розуміються на цій справі так, що тільки дивиєшся. Проте другу частину, цю саму кнопку, мені здається, ніхто не вивчає, нікого вона по-справжньому не хвилює. А тим часом цей пристрій, якщо всерйоз замислитись, не менш істотний за всі транзистори, трансформатори й конденсатори вкупі. Досить натиснути на кнопку пальцем, і хоч гопки скачи, а найдосконаліший телевізор вартий, з погляду впливу на глядачів, не більше, ніж вплив органної музики на врожайність огірків.

У нас на заводі в кінці зміни — ані гудків, ані дзвоників. Сам дивишся на годинник. Якщо чогось не встиг, то можеш залишитись хоч на годину — ніхто не заперечуватиме. Та якщо схочеш піти до кінця зміни, на прохідній затримають: чому, нащо, куди?

Цими днями я повертався додому. Був кінець місяця, божевільня, штурм, комплектація верстатів. Я відшачив півтори зміни і втомився, як собака. Я умовився з Миколою, що почекаю його й підвезу на своєму мотоциклі. На його машині ми вирішили підвищити компресію. У прохідній стоїть невеличкий динамік. Він завжди ввімкнений, чергові підвищують свій розумовий рівень і точно знають, яка сьогодні погода в Сиктивкарі, Москві й Сочі.

Коло прохідної стояли дві дівчини-штукатурниці в зляпаних розчином комбінезонах. У нас зводять новий ливарний цех.

— Ну, чого ти зупинилась? Ходімо,— сказала одна з них.

— Стривай,— відповіла друга.— Дослухаємо Гріга...

Я не вельми знаюсь на серйозній музиці й спочатку взагалі не звернув уваги, що там бринькають у динаміку. Та після цих слів я прислухався і впізнав концерт Гріга. Його раніше часто передавали по радіо. Я теж зупинився і разом із дівчатами дослухав фінал. А потім диктор оголосив: «Тепер послухайте передачу для молодих робітників». І раптом дівчата, ніби змовившись, хутко пішли до виходу.

Гріг був призначений для всіх радіослухачів, а передача для молодих робітників велась, так би мовити, персонально для цих дівчат. Однак вони втекли.

Щоправда, і я незабаром пішов. На вулицю. До мотоцикла. Далі від цього динаміка. Передача складалася з коротеньких повідомлень про молодих робітників — передовиків виробництва з різних заводів України, і в кожному повідомленні говорилось про «натхненну працю», і слово «натхнення» вживалось у всіх відмінках. Та люди, котрі писали про це «натхнення», самі ніякого натхнення, очевидно, не відчували, і навіть хлопцям та дівчатам, про яких вони говорили, якщо тільки хлопці й дівчата слухали передачу, мало б здатися, що вони просто брешуть.

Я уявив собі, як у звітах чи доповідних записках, — я не знаю, як звуться папери, які пишуть начальству після таких передач, — повідомлялося, що серед молодих робітників проведено пропаганду передових людей і передового досвіду. А фактично ніякої пропаганди не було. Молоді робітники натиснули на кнопку.

Ні, кнопку треба вивчати, треба точно знати, коли на неї натискають.

Хтось непевно натиснув кнопку дзвоника на наших вхідних дверях, так що дзвоник дзенькнув кілька разів. Я вийшов у передпокій і відчинив двері. На сходовій площадці стояла висока дебела тітка в темній сукні з мережаним комірцем, з чорним, розділеним на проділ волоссям, з рум'яними щоками. В руках вона тримала великий пакунок у цупкому папері, перев'язаний мотузкою.

«Не туди потрапила», — вирішив я.

— Пробачте, — розгублено сказала тітка. — Мені дали адресу... Тут мала мешкати одна жінка... Вона ще до війни, точніше, під час війни... Вона була... як би це вам сказати?

— Кого вам треба?

— Розумієте... Галина Гнатівна тут мешкає?

— Тут. Заходьте.

Тітка ввійшла до кімнати, не випускаючи з рук свій пакунок.

— Добрий вечір, — сказала вона, дивлячись тільки на маму. — Ви мене не впізнаєте?

— Ні, — сказала мама й підвелась їй назустріч.

— Я — Шульженко. Невже не пригадуєте? У мене евакуювали сина з дитячим садком, а про чоловіка прийшло повідомлення.. Та ви мені сказали, що вони живі й що я з ними невдовзі зустрінусь.

— Я це всім казала,— відповіла мама.

— Розумію,— ще більше збентежилась Шульженко.— Але ви мені не тільки майбутнє точно напророкували. Ви мені розповіли все моє минуле, до того ж із такими подробицями, що деякі я й досі від чоловіка приховую.

Мама міцно стулила губи. Вона навіть не запропонувала сісти цій Шульженко.

— Мабуть, мене попередили про ваші відвідини.

— Хто міг про це знати? — із сумнівом сказала Шульженко.— А як ви мені черевики й пальто подарували, пам'ятаєте?

— Ні. Не пригадую.

Мама відповідала сухувато і, як мені здалося, недобророзичливо.

— А я нічого не забула. І як ви мене чаєм пригощали. З патокою. На Куренівці. І в якій сукні ви були. І як ваш чоловік вийшов на веранду й покликав вас до кімнати.

Тато скося подивився на Шульженко й знову втупився в свої шашки.

— Мій чоловік у цей час був на фронті,— сказала мама.

— На фронті,— збентежено повторила Шульженко,— ну... може й так. Тільки я одне хочу сказати: важко мені було тоді. Ви вдягли мене, підтримали, надією обдарували... І я присяглась... Я живу в Москві. Багато років розшукую вас. Двічі до Києва приїздила й ніяк не могла знайти. Будинок той знесли. А я заповзялась подарувати вам шубу. За ваше пальто.

Вона розв'язала свій пакунок і розгорнула шубу. З якоїсь сірої смугастої синтетики. Ми всі мовчали.

— Що це ви? — сказала мама.— Ні в якому разі. Спасибі, звичайно,— подякувала вона зрештою несподіваній відвідувачці.— Та заберіть її негайно.

— Як хочете,— розгнівалась Шульженко.— Але ви мене дуже образите. Адже я взяла у вас пальто. І черевики.

— А що ви тепер робите? — з непереможною цікавістю спитав Віля.

— Я — лікар,— відповіла Шульженко.— Кандидат медичних наук. Доцент.

— І вважаєте, що ворожка може пророкувати майбутнє?

— Ні,— знітилась Шульженко.— Та, однак... Нам ще багато чого невідомо. Навіть такий уславлений фізик, як цей... Ну, лауреат Нобелівської премії... Джордж Томсон писав про дар передбачення й телепатії... Я сама читала.

— Але я тут ні при чому,— сказала мама.— Я тільки видавала себе за ворожку. Я робила зовсім іншу справу. І ваша шуба зовсім ні до чого.

Шульженко щиро образилась.

— Ваша справа.

Вона поспіхом загорнула шубу в папір, підбрала мотузочку і мовчки вийшла в передпокій. Я пішов був за нею, та вона раптом повернулась у кімнату і шпурнула шубу на підлогу.

— Ви — як хочете,— сказала вона,— а я котячих подарунків не роблю.

І пішла.

— Що це таке — «котячі подарунки»? — спитав Віля. В нього залишилося тільки одне нез'ясоване питання.

— Коли щось дають, а потім забирають. Я так вважаю,— напружено й дуже повільно сказав тато.

— Ще давньогрецький філософ-ідеаліст Платон говорив...— почав був Віля, та я його перебив. Я боявся, що цей ідеаліст Платон міг сказати щось уже надто недоречне.

— Увімкнімо телевизор. Уже матч почався.

Ні пілотам, ні автомобілістам невідоме це почуття. Та про нього може розповісти чимало цікавого перший-ліпший мотоцикліст. Це почуття особливої радості, коли їдеш на великій швидкості і не можна утриматись, щоб не додати газу.

Щоправда, виявляється, це відчуття добре відоме аквалангістам. Вони його звать «екстаз глибини». У Києві організували клуб аквалангістів, і ми зустрічалися з цими хлопцями. Такі ж самі фанатики, як ми. Кожну хвилину, проведену над водою, вважають втраченою. Вони розповідали, що, коли занурюєшся на велику глибіню, повітря, котре надходить під тиском, викликає такий незвичайний, та досить небезпечний стан. У крові розчиняється багато азоту.

Віля висунув теорію, що мотоцикліст на великій швидкості так само дихає стисненим повітрям, що він ніби безперервно рухається у величезній аеродинамічній трубі і в його легені надходить надто багато азоту. Доказом цього, на його думку, є те, що пасажир за спиною мотоцикліста не відчуває такого екстазу, бо водій закриває його від зустрічного потоку повітря.

При великій швидкості повітря й справді стає ніби щільніше, з силою тисне на груди, затримує мотоцикл. Нахилишся до керма — й стрілка на спідометрі повзе праворуч. Та мені здається, що в мотоцикліста справа зовсім не в азоті. справа, мабуть, у тім, що швидкість у поєднанні з ризиком підносять людину над буденністю.

А мені треба було відійти від буденності, від цього постійного відчуття невизначеності, неміцності, непевності, що принесли мені наші стосунки з Вірою. У суботу зранку я вирішив як слід поганяти свій механізм, виїхав на бегонне шосе Київ — Одеса й понісся до Умані.

Що б останнім часом я не прочитав, про що б не подумав, що б не побачив довкола себе, все, мені здавалось, відбиває те, що трапилося зі мною. Ліворуч од шосе на величезних дерев'яних катушках від кабелів гарцювали хлопчачки. Перебираючи ногами, вони стояли на поперечках катушок, що котилися по дорозі. А я думав, що чиню, як ці хлопчачки, котрі при першому-ліпшому неточному русі можуть загриміти вниз.

Віля вчора казав, що є багато логічно нерозв'язних ситуацій. Не можна твердити, буцім істини не існує. Якщо це твердження правдиве, то одна вже напевне існує, Тим часом вона не може існувати за цим самим твердженням.

Не можна попросити толерантну людину назвати всіх відомих їй толерантних людей. Не можна вірити Сократу, коли він каже: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю».

Але ж у житті трапляються й інші логічно нерозв'язні ситуації. Як у мене з Вірою, коли ми обоє знаємо, що дали так тривати не може. І все залишається так, як було.

Ми з Вілею провідали Миколу.

— Що таке принцип невизначеності? — дивувався Анатолій Петрович. — Лаплас писав, що коли б у певний момент були відомі всі координати й швидкості атомів Всесвіту, то, користуючись законами Ньютона, ми мог-

ли б певно передбачити долю всього Всесвіту, всіх молекул, всіх людей і зірок. Досі наука вважала, що явища природи послідовні й причинно обумовлені, а випадкові явища пояснюються лише відсутністю відомостей про причини. То який же сенс у цій вашій невизначеності?

— Сенс у тому, — відповів Микола, — що мікросвіт, світ найменших величин матерії й енергії підлягає тільки законам імовірності. І якщо б навіть дізнатися про стан і швидкості всіх атомів у Всесвіті, наші передбачення не були б надто точні. Ось, наприклад, сучасні фізики встановили, що половина атомів у плутонії розпадеться за 25 тисяч років. Та неможливо вказати, яка саме половина, неможливо передбачити, розпадеться чи ні той або інший конкретний атом за цей час. Фізики вважають, що взагалі неможливо передбачити з абсолютною точністю поведінку атома, хоч, за теорією ймовірності, точність передбачення зростає пропорційно до кількості вивчених атомів. Та погляди, що їх дотримуються фізики, ввійшли й до звичайного життя. Люди міркують статистично, застосовують категорії ймовірностей і випадковостей. Жорсткі категорії причинно-наслідкових зв'язків часто порушує саме життя. В сучасній фізиці можна здібатися з поглядом, що наслідками цієї невизначеності цієї «свободи волі електрона» в мікросвіті і є випадкові події в нашому буденному житті.

«То що ж, — подумав я, — наша зустріч із Вірою так само результат «свободи волі електрона»?

— Це суперечить здоровому глузду, — немов у відповідь на мої думки, сказав Анатолій Петрович.

Віля негайно напосівся на «здоровий глузд». Він говорив, що в більшості випадків «здоровий глузд» являє собою загальноприступні відомості науки й повсякденного досвіду, які перетворилися на забобон, як краватки. Як комірці на чоловічих сорочках. Як сережки в жіночих вухах. Або гудзики на рукавах чоловічих піджаків. Цілковито безглуздо й загадково. Негайно він навів цитату, з якої випливало, що саме здоровий глузд довгий час заперечував існування антиподів і рух Землі навколо Сонця.

Пришпилити з Вілиною допомогою «здоровий глузд», Микола заговорив про те, що в мікросвіті між причиною й наслідком зовсім не прямий шлях. Вже в галузі молекулярно-атомних процесів неможливо одночас-

но визначити швидкість руху частки і її положення в просторі. При ще менших відстанях виявлено взаємоперетворення часток, тобто частка стає то однією, то іншою. А в царині ядра атома частка навіть не існує в часі й певних координатах, там безперервно відбуваються взаємоперетворення.

За теорією Гейзенберга, в ультратональних царинах деякі процеси можуть відбуватися в напрямку, протилежному до свого причинного ряду.

— Я не наводитиму розрахунки — це складно, — сказав Микола, — але загалом, якби за допомогою перетворення Лоренца, — а його правдивість не викликає сумнівів, — розрахувати, що вийде, коли, скажімо, швидкість кулі буде більшою за швидкість світла, то вийде, що куля раніше потрапить у ціль, а вже потім вилетить з рушниці. Події поміняються місцями: спочатку наслідок, а потім причина.

Так, за словами Миколи, все відбувалося в мікросвіті, в світі найменших часток і швидкостей світла, які важко уявити. Але ж і в великому, звичайному світі наші стосунки з Вірою перетворилися на якийсь прихований, особливий «мікросвіт», де я боявся причин і боявся наслідків.

— Принцип невизначеності, — знову сказав Анатолій Петрович. — В одного старого німецького письменника, у Франца Мейрінка, було таке оповідання. Воно, здається, не перекладалося ні на російську, ні на українську. Молода людина під час подорожі поклала провідати свого професора. Події, здається, відбуваються в Гейдельберзі.

«Дуже приємно, — сказав старий професор, коли молодик повідомив, що навчався в нього. — Що ж ви робите тепер?»

«Випускаю автомобілі».

«Виходить, у цирку працюєте», — сказав професор.

«Ні, професоре, ви мене не зрозуміли. Мій батько хазяїн автомобільної фірми, а я — головний інженер».

«Оце я й кажу — в цирку працюєте. Якщо ви в мене вчилися, то маєте знати, що...»

Далі йде рядок математичних формул.

«Це свідчить, що автомобіль не може рухатись».

«Та дозвольте, пане професоре, я мандрую і тільки-но приїхав на автомобілі з Швейцарії».

«Пусте. Ви маєте розуміти, що...»

Далі йдуть два рядки математичних формул.

«Даруйте, професоре... я сам їжджу на цьому автомобілі».

«Як ви не розумієте, що...»

Далі йдуть три рядки математичних формул.

«Із цього, якщо ви навчалися в університеті, вам має бути цілком зрозуміло, що при будь-якій спробі завести двигун вибухне третій циліндр і зламається шток другого поршня».

Молодик почав умовляти професора вийти разом із ним на вулицю. Там стоїть його машина, і професор раз переконається, що вона рухається.

Професор довго не погоджувався. Формули самі все промовили. Та нарешті, вибачливо поставившись, так би мовити, до ще дитячих уявлень свого гостя, він вийшов разом із ним на вулицю.

«Гансе, заводь»,— наказав молодик.

Водій у кашкеті з галуном, у шкіряних рукавицях із розтрубами озброївся заводною ручкою і вставив її в двигун. Як ви розумієте, дія відбувалася ще за тих часів, коли автомобілі заводилися з допомогою ручок.

«Але я вас попереджаю,— сказав професор,— що це небезпечно».

Молодик відмахнувся.

«Давай, Гансе!»

Ганс крутнув ручку. Пролунав голосний вибух. Водія відкинуло вбік.

«Адже я вас попередив,— зловтішно сказав професор.— Я вам показав усі розрахунки».

Вони підійшли до двигуна, з якого було зірвано капот. Виявилось, що вибухнув третій циліндр і поламався шток другого поршня.

— Ось це і є весь ваш принцип невизначеності,— підбив підсумок Анатолій Петрович.

Добре, що шосе було по-суботньому пусте. Я нічого не бачив навколо. Діяв, як автомат. Добре, що цей автоматизм спрацьовував, і якби не це, я б уже давно валявся в кюветі.

Я отямився тільки в Умані, де при в'їзді до міста — автозаправочна станція. Тут є окреме місце, де обслуговують мотоциклістів. Спеціальне пристосування зразу розміщує мастило з бензином у співвідношенні 1 : 25.

Я хотів заправити бак, але заправника не було на місці. Я знайшов цього заправника — волохатого дядька з кривою ногою — в невеличкій конторці. Він пив чай і їв бублика.

Міркуючи про своє, я сказав йому, що мені треба заправити «Яву». У відповідь заправник щось нерозбірливо зашепотів. Я нахилився ближче до нього й так само перейшов на шепіт. Він здивовано подивився на мене, облишив бублика, покликав дівчину, що стояла коло входу, і пошепки наказав їй, щоб заправила мені бак.

— Дякую,— пошепки подякував я заправникові і пішов за дівчиною. Вона весь час хихотіла.

— У мене виріс другий ніс? — поспитав я похмуро.

— Ой,— перепрошуючи сказала дівчина.— Мирон Семенович застудився й сипить... Але ж ви... Нащо ви з ним по секрету балакали?..

Вже місяць, як осінь. Незабаром мотоцикли — на відпочинок. Та ось перше листопада, а ранок імлистий, не по-осінньому теплий. На тополях листя нітрохи не поблякло, воно випиналося з туману вогкою зеленню, а клени визолотило.

На вікні тролейбуса, внизу, я побачив розчавлену осу. На мій погляд, це рідкість у таку пору року. А може, оси живуть і до глибокої осені...

Вона ледве ворушила черевцем. Чимсь вона заважала мені, ця оса. Я позирав на неї, відвертався, знову позирав. І потім згадав. Я вночі бачив осу уві сні. Бачив, ніби я хочу напиться з автомата газованої води, а над склянкою літає оса. Я ще здивувався уві сні, звідки вона взялася тут восени?

І ще я подумав, що Віра чимсь схожа на осу. Особливо в цій своїй новій сукні — золотаво-жовтій з чорним і коричневим. Але не сукнею, а фігурою і ще чимсь таким.

Дивовижний настрій завжди буває в мене восени. Злегка паморочиться голова, і все довкола складається з безлічі пахощів, і ще неначе трохи нездужаю. Цікаво, а як це в інших?..

У цих пожежників, котрі, виючи сиренами, промайнули мимо нас? Аж чотири машини. Новесенькі, виблискуючі червоною фарбою. Можливо, щось серйозне? Тепер рідко бувають пожежі. Люблять покепкувати з пожежників

конференсьє на концертах. Та що б вони не казали, а пожежі такі рідкі саме тому, що пожежники дбають про те, щоб їх не було. І коли треба гасити пожежу й лізти у вогонь, тут уже не до цих дотепників із «Укрконцерту».

Або ось по вулиці пройшла рота курсантів. У нашому місті рідко побачиш військових. Дуже мирне місто. Всі перехожі оглядаються на них, а хлопці карбують крок, гупають підборами по асфальту.

Чи розуміють вони, що коли велика пожежа, коли війна, вони будуть перші, хто кине́ться у вогонь. Мабуть, розуміють. І тому вони так високо тримають голови, немов заглядають туди, у вогняну далечінь.

Мабуть, мала рацію мама, коли казала, що треба мені до війська. До війська, в цю роту, до цього строю людей, для котрих готовність померти за доручену їм справу не красиві слова, а вся сутність їхнього повсякденного життя, їхньої праці і їхнього навчання.

На мільярдах планет, віддалених одна від одної на мільярди світлових років, сидять у цю самісіньку мить мільярди хлопців на ймення Роман і на прізвисько Пузо, дивляться в маленькі люстерка з малюночком на звороті: двоє кошенят, що цілуються, і водять по пиках дешевими електричними бритвами «Київ» старого випуску. Я так вважаю. Що б там не казав цей математик...

Ще вчора все було, як звичайно. Увечері подзвонив Віктор. По телефону. Я дійшов на сьомий поверх, і двері вже були відчинені.

Вчора до них навідався цей математик на прізвище Нахманович. «Сашко»,— назвав він себе. Зовсім молодий хлопець, а вже професор, доктор наук.

Не сподобався мені Нахманович. Віра дивилась на нього, як семикласниця на кіноактора, підкладала йому на тарілку цього восьминога-кальмара, цокалася з ним і все розмовляла про математичну статистику й теорію ймовірностей. А він відповідав дещо зверхньо, говорив, що методи, придатні для розв'язання систем із малою кількістю елементів, зовсім непридатні для дослідження систем, котрі складаються з великої кількості елементів, що найкраще Вірі скористатися методом професора Положого, який розробляє спеціальну теорію функцій дискретного аргументу.

Я помітив, як Нахманович ковзнув поглядом по Віри-них ногах.

— А як ви вважаєте? — спитав я в нього. — Існують ще десь у Всесвіті розумні істоти? Такі люди, як ми?

Він здивувався, знизав плечима й сказав, що за доктрину про множинність населених світів свого часу спалили Джордано Бруно, але особисто він, Нахманович, не вірить у те, що в космосі існують інші розумні цивілізації.

— Отже, ви не вірите в безмежність Всесвіту? — спитав я руба.

Мені здалось, що Віру дратують мої запитання, що вона вважає їх дитячими, що, на її погляд, мені нема чого лізти до такого відомого математика, як цей Нахманович, із дурними запитаннями. Вона спробувала перевести розмову на іншу тему, заговорила про те, що кальмари на смак нагадують крабів, та краби однаково соковитіші й кращі, проте я співав своєї.

— То як ви щодо Всесвіту? І життя?

— Нема жодного доказу, що життя існує ще будь-де поза Землею, — рішуче відрізав Нахманович. — З погляду теорії ймовірностей множинність населених світів взагалі нонсенс. Кількість планет, на яких існує життя, на нинішній день дорівнює одиниці. Одиниці дорівнює й кількість відомих сонячних систем, котрі мають планети з живою природою. За теорією ймовірностей при таких даних неможливо вирахувати ймовірність існування іншої планети з органічним життям.

Розправившись зі мною, він звернувся до Віри.

— Консервовані краби не витримують жодного порівняння зі свіжими, щойно звареними. Я був у травні на симпозіумі в Токіо, і оце там...

— Ви помиляєтесь, — невічливо перебив я математика. — Не може бути такого висновку з теорії ймовірностей.

— Чому ж? — зацікавився Нахманович.

— Оце ви зараз говорили про крабів. А перед тим про теорію ймовірностей. Та якби ви там, на своєму симпозіумі в Токіо, з'їли краба здорового, як цей стіл, і більше б вам за все життя краб такого розміру не потрапив на очі, ви б однаково не думали, що він був єдиний у світі. І якщо наука вважає, що Всесвіт не має меж і кількість зірок безмежна, то в безмежному Всесвіті розумні

істоти, просто люди, мають повторюватись безмежне число разів. Якщо ми покладемо в коробку тисячу чорних кульок, додамо туди десяток білих кульок і почнемо струшувати цю коробку, то колись врешті-решт усі десять білих кульок опиняться нагорі. Можна підрахувати, наскільки ймовірний такий варіант. А в безмежному Всесвіті кількість варіантів так само стає безмежна. Виходить, у ньому має існувати безмежна кількість світів, і в кожному з цих світів, десь там, сидить така сама людина, як ви, до останнього гудзика така сама, й говорить такі самі слова, спочатку про теорію ймовірностей, а потім про крабів.

Віра весело засміялась. Вона завжди сміється, коли я щось таке кажу. Вона вважає це дотепними жартами.

Проте математик замислився й сказав:

— Нескінченність — це синонім невизначеності. Математикам постійно доводиться позбуватися невизначеностей, котрі, зокрема, спричиняє квантова теорія. Нас цікавлять не безплідні міркування про нескінченність, а ймовірність... Космічні відстані нічого не варті порівняно зі звичайнісінькою телефонною станцією на десять тисяч реле. Яка найбільша відстань вам відома?

— Ну, мегапарсеки...

— Найвіддаленіші від нас галактики, відстань до яких можна визначити, містяться приблизно за десять у двадцять другому ступені кілометрів, Певна кількість атомів у нашому Всесвіті дорівнює десяти у сімдесят третьому ступені. А кількість станів, у яких можуть перебувати реле цієї телефонної станції, дорівнює десяти у тритисячному ступені. І жоден із цих станів не повториться. Відчуваєте різницю?

— Нескінченність має нескінченні цифри в нескінченних ступенях, і її не залякають тритисячні ступені,— заперечив я.

Віра ніяково осміхнулась, а Віктор був страшенно задоволений, що я таке втнув.

Ну, хто його зна, як там у Всесвіті, а в нас на землі, я певен, не можна вигадати такий божевільний варіант, що не існував би в житті.

Сьогодні стало відомо, що Віктора переводять до Москви. На роботу в міністерство. І він, Віктор, запропонував мені також перебраться до Москви. Ім уже й

помешкання виділили: Спочатку я житиму в них, а там побачимо. В Москві я зможу працювати і вчитися.

Я знаю, що це він сам придумав. Це не Віра йому підказала. Вона б не встигла. Він повернувся додому з цією новиною. Зателефонував мені, щоб я зайшов, бо треба поговорити.

Віра підхопила його пропозицію й гаряче взялася запевняти мене, що в цьому є велика рація, що в Москві я матиму більші можливості для творчого зростання. Просто з глузду з'їхала. Що я — композитор або скульптор?

Я так розгубився, що навіть не подякував. Тільки цього бракувало.

Подумки я радів із того, що Віра поїде. Ось і розв'язувались усі питання. Пропозиція Віктора поїхати з ними була останньою краплиною. Я вже давно розумів, що цьому треба покласти край.

І проте, коли я сьогодні повіз востаннє Віру на мотоциклі, а вона сиділа ззаду, обхопивши мене руками й пригортаючись до мене, я відчував, що в мене щось відривається з болем — щось живе, якась моя частка.

За одну ніч Віра якось змарніла, немов схудла, і щораз із очей у неї починали текти сльози, залишаючи сліди на притрушеному пудрою носі. Вона завжди рясно пудрила ніс, «щоб він не блищав», хоч я не розумію, чому це погано, коли ніс блищить.

— Ну, гаразд,— казала Віра,— ти не хочеш до нас. Але ж можна жити в гуртожитку. Або ти можеш наймати кімнату. А якщо буде сутужно з грішми, то я це візьму на себе.

— Ні, Віро,— з усією рішучістю, на яку був здатен, відповів я.— Ні. Треба, щоб ти поїхала. Або треба, щоб я поїхав. Треба.

— Я розумію... А проте розлучитися з тобою...— Вона знову заплакала.— Присягнись мені, що першу ж свою відпустку ти проведеш у Москві.

Я присягся, чудово усвідомлюючи наперед, що не дотримаюся цієї обіцянки.

— Я хочу, щоб ти знав, Романо,— сказала Віра тихо й сумирно,— скільки б часу не минуло, де б ти не був, я завжди думаю про тебе. І згадуй мене хоч інколи.

Я відповів, що інакше й бути не може, що тільки-но мені будь-де запропонують підгоріле фондю Франш-Кон-

те, я негайно згадаю її. Та подумки я відчув, що не забуду її ніколи. Надто міцно це увійшло в мене.

На вологому асфальті хтось щедро порозкидав павині пера машинного мастила. Коли мотоцикл наближався до них, пера ці, а інколи й цілі хвости, граючи всіма барвами й немов тікаючи; ніби злітали в повітря.

Остання поїздка з Вірою... І я вперше відчув, що всі ми, всі люди містимось десь на краю галактик, що розбігаються...

Ми обійшли мокік «Ява-50», немов він стояв на місці. Заздрісно поглянув на нас мотоцикліст — грубезний хлопець, вдягнений, як гонщик, і навіть у мотоботах — черевиках із халявами, зашнурованими до колін. Щодо мене, то я віддаю перевагу кедам. Не справляє такого ефекту, але легко й дешево. Мокік під цим хлопцем здавався особливо крихтний. Кумедна, гарна машинка. Закрита з усіх боків, як моторолер. Двигун із робочим об'ємом лише на п'ятдесят кубиків розвиває потужність у три кінські сили. Двигуни такої потужності були до революції на автомашинах. Цікаво, на яких мотоциклах їздитимуть років через п'ятдесят?

Цьому хлопцеві на мокіку кортіло мати такий вигляд, як у мотогонщика. Всі ми часто прагнемо «мати вигляд». Я зараз намагаюсь мати такий вигляд, ніби мені дуже весело і все в мене гаразд. Але насправді це не так, і хлопці знають про це.

Микола й Віля запропонували мені в суботу проїхатись у Конча-Засну. Посидіти над осінньою річкою. В чоловічому товаристві. Втрюх. Хлопці ставляться до мене, як до хворого. Це тому, що Віра поїхала. Вони її не згадують, немов її взагалі не існувало. Та я помилявся, коли гадав, що вони ні про що не здогадуються. Вони здогадувались.

Ми розпалили багаття з сушняку біля самого пружка води і підсмажили ковбасу, нахромлюючи її на лозинки, як шашлик. Трошки диму, й ковбаса має зовсім інший смак. Можна було б правити подвійну ціну.

Віля з Миколою й далі дискутували. Цю суперечку вони почали ще в місті.

— Це тільки здається, що науці все відоме, — казав Микола. — Давні географи, коли складали свої мапи, не знали, що розташоване на цілих континентах. У таких

випадках вони писали на білих плямах: «Тут мешкають леви». На карті нашої науки, особливо фізики, ще теж досить білих плям, де можна написати: «Тут мешкають чудовиська». Науці ще належить відповісти на найцікавіші питання.

— Наприклад? — спитав Віля.

— Наприклад, швидкість світла — досі найбільша з усього, що є в природі. А чи можна досягти швидкості, більшої за швидкість світла?.. Або абсолютний нуль — двісті сімдесят три градуси за Цельсієм зі знаком мінус. За такої температури повністю припиняється рух молекул і атомів. А чи можлива температура нижча за абсолютний нуль?.. Або, скажімо, час, що завжди рухається тільки в бік майбутнього. А чи може бути таке, щоб він рухався навпаки — в бік минулого?

— Боронь боже,— сказав я.— Я б не хотів у минуле.

— І я,— почухав потилицю наш талмудист.

— Та і я так само,— погодився Микола.— Не було в минулому такого часу, куди б варто повернутися. Коли було б ліпше, ніж зараз.

Він накинувся на ковбасу. Ми мовчали. Я замислився над тим, чим же саме тепер краще, ніж було колись.

На день народження хлопці подарували мені електричну зубну щітку. Тепер я перед сном драю свої зуби цим малесеньким вібратором. Дуже зручно, хоч щотижня доводиться заряджати акумулятора. Я перероблю цю річ, щоб вона могла працювати просто від мережі.

В мене електрична бритва. Я її багато разів розбирав до останнього гвинтика. Лагодив.

До свого годинника я ще не лазив, але добре уявляю собі, як саме він влаштований. Це нескладний механічний прилад, до того ж не надто точний. Верстати, які ми випускаємо, і складніші, й точніші.

В нашій квартирі є телевізор, холодильник, пылосос, натирач підлоги. В мене — мотоцикл. Усіх нас оточують маленькі й великі машини та механізми, що полегшують працю або розважають нас. Наша багатотиражка «Завод заводів» писала, що сьогодні на кожного жителя Землі припадає понад сто машин і механізмів. Та чи стало від цього цікавіше людське життя? Чи стало воно розумніше?

Людина, звичайно, опанувала природу. Це уможливило створення нової галузі науки й техніки — електро-

ніки. Та електроніка керує бойовими ракетами, котрі націлені в неї, в людину. Дісталася людина до своїх старих потаємних ворогів — бактерій. Та нині вона готується використати їх у бактеріологічній війні, як своїх спільників. Людина винайшла атомну енергію. Зраділа. Та енергія ця загрожує людству повним винищенням. Умовних одиниць вибухівки на кожную живу душу вже більше, ніж хліба на цю саму душу. Поступ науки й техніки тим часом не дав людям ані щастя, ані мудрості. Навпаки, він загрожує їм дедалі більшими небезпеками.

Людині багато чого доводиться робити, але й багато від чого відмовлятися. Її примушують так чинити суспільний устрій, державні закони, особисті обставини. Та вона хоче знати: в ім'я чого вона це робить. І в ім'я чого не робить. Вона живе в постійних клопотах. Праця для заробітку, турбота про своє становище, про здоров'я, про рідних. Але бувають хвилини, коли людина питає себе саму: а нащо це все? Який у цьому сенс?

Адже якщо нема сенсу, нема мети, ця праця, хвороби, втрати рідних були б такі ж безглузді, як, наприклад, будівництво в голому степу високого заводського димаря, що не був би з'єднаний ані з топкою, ані з будь-яким виробництвом. Навіщо його спорудили?

Або в нашій багатотиражці писали, що в Перу, в долині Наска, знайшли зображення, зроблені на ґрунті. Їх можна побачити тільки з великої висоти: з гори або з літака. Борознами завширшки в двадцять метрів зроблено геометричні фігури розміром у п'ятнадцять кілометрів. Морські страховиська, орли, павуки, люди з коронами на головах. Деякі зображення повторюються й тягнуться ланцюгом на десятки кілометрів. Вони такі схожі одне на одне, що здається, ніби їх витиснули одним штампом завбільшки з сучасний аеродром. Малюнки зроблено з високою точністю, між фігурами однакова відстань, лінії строго паралельні.

Хто все це створив? Яким способом? Нащо? Адже не могли за тих часів милуватися цими малюнками з літака. Та ніхто не має сумнівів, що якась мета була. Треба тільки знати, яка саме.

Здавалося б, усе дуже просто. Звільни людину від повсякденної боротьби за кусень хліба. Від цього міркування нашого начальника ВТК Малимона: «Людина

мусить багато працювати, щоб забезпечити собі висококалорійне харчування». Висококалорійне харчування знову ж таки, на його думку, потрібне для того, щоб людина могла ще більше працювати. Як собака, який хоче зловити себе за хвіст. Звільни людину від виснажливої праці, дай їй вільний час, і вона буде щасливою! Звільнили. Дали. А щасливою вона ще чомусь не стала.

Все це я більш-менш послідовно виклав Миколі й Вілі.

— Дурниця.— сказав Віля.— Є мета. Ще Софокл у «Антигоні» писав: «Дивних багато у світі див, найбільше диво — людина». Ціннісна орієнтація в цього давнього грека була на рівні.

— Що він тямив, твій Софокл, у сучасному житті,— сказав я, нахромлюючи шматки ковбаси на лозинку,— якщо він використовував морські камінці замість туалетного паперу. Так само, як і всі інші давні греки. Нам викладач історії розповідав.

— Тільки це в тебе й лишилося з історії,— образився Віля за свого Софокла.— Він багато чого розумів. Більше за нас.

Віля відклав ковбасу, а це було незаперечним свідченням, що його допекло до живого. Він звівся на рівні ноги.

— Людство,— сказав він,— немов величезна ракета, летить по трасі, що її передбачила наука, Маркс, Енгельс, Ленін. Та люди — не пасажери. Люди — це космонавти, вони, як космонавти, працюють, ризикують, відчувають перевантаження. Траса ракети — це історія людства, ця траса складається за суворими законами. Та люди не ляльки в руках цих законів. І не заради законів вони виходять на барикади, роблять подвиги, накладають життям. Вони чинять так тому, що борються проти несправедливості, здобувають людські права. Не заради цих законів, а заради вдоволення своїх практичних потреб люди влаштовують революції, хоч, у кінцевому підсумку, ракета наша неодмінно досягне повного комунізму.

— Якщо атомні та водневі бомби не призведуть до вибуху твоєї ракети під час польоту,— сказав Микола.— І чим, власне, може відрізнятись життя людей за комунізму від нашого, крім подальшого розвитку науки й техніки?

— Може! — відповів Віля так, немов приїхав до нас на кілька днів у відрядження з міста Комунізм. — Головне — не техніка. Головне — іншим буде характер праці. Вона стане творчістю... Як би ото мені сказати, щоб ви зрозуміли, наскільки це важливо? Якщо до праці ставляться, як до засобу існування, людям починає здаватися, що мета життя — споживання. Вони починають гадати, що гарно тому, хто дістав більше й краще. А коли праця обернеться на творчість, то всі люди переконаються — достоту всі! — що справжній сенс життя, як говорив Софокл, у людині, в її творчості. Звичайно, при цьому буде ще більший, ніж зараз, розвиток науки, техніки, мистецтва, всього буде доволі. Та життя усіх людей стане щасливе, повне, набере справжнього змісту саме тому, що зміниться ставлення до праці. Адже всі ми це відчуваємо. Тим-то ми й не хочемо повертатися назад. Це означало б звернути вбік не лише від сьогоднішнього, а й від майбутнього.

Віля, звичайно, здорово вміє все поставити на філософський ґрунт, та я гадав, що всі ми не хочемо назад не тільки з суспільних міркувань. Кожен із нас і особисто не хотів назад. Нам було цікаво, що ж воно далі буде.

Ми поверталися, коли вже спочіло. Ішли на добрячій швидкості. Мотоцикли ніби вгвинчувалися в простір. Ми наздогнали якогось хлопця на новенькій «Паннонії», що сховався за прозорим щитком. Він занепокоєно позирає на нас у дзеркальце заднього огляду і звернув ближче до узбіччя, коли ми пролітали повз нього.

Наші хлопці не ставлять на свої машини модних нині вітрових щитків із органічного скла. Це брехня, що вони поліпшують аеродинаміку. Насправді вони знижують швидкість. А при бічному вітрі цей щиток діє, як вітрило, мотоцикл кидає вбік, при поворотах ледве втримуєш кермо. Нам ці щитки ні до чого.

І дзеркалець заднього огляду ми також не ставимо. Нас цікавить тільки те, що попереду. А що позаду — те вже позаду.

По телефону, як правило, дзвонять мені. І мамо, й тато рідко користуються телефоном. Хіба що Федя їм зателефонує. Або я. Що затримуюсь і прийду пізно.

Я зняв трубку.

— Слухаю.

— Добрий день, Романе Олексійовичу,— сказав не-
знайомий чоловічий голос.— Олексій Іванович дома?

— Вдома. Зараз покличу.

Не звик я до того, щоб мене звали Романом Олексі-
йовичем.

Тато дмухнув у трубку.

— Альо... Ні, в неділю нікуди не збираємось... Дома,
дома... Приїздіть, щасливі будемо... Так і вмовились...

Тато знов дмухнув у трубку й поклав її на місце.

— Василь Степанович,— сказав тато до мами. Він
був дуже втішений.— Хоче до нас приїхати в неділю.
З дочкою. Так я сказав, той... щоб приїздили...

— А дружина?

— Про дружину він не говорив. Може, і в неї сукні
не знайшлось годящої.

— Що йому від тебе треба? — спитала мама. Вона
не терпить, коли з неї кпити починають.

— Нічого не треба. Просто в гості. Ми до них, вони
до нас.

— Просто в гості заступник Голови Ради Міністрів
не буде їздити.

— Буде, буде... І Феді треба сказати, хай прийде зі
своєю Светою... Це від нього всім чогось треба, а він —
просто гарний чолові'яга. Міцний.

— Міцний,— підтримав я тата.— І хилить міцно.

— Що ти верзеш? — розсердився тато.— Василь Сте-
панович зовсім не п'є. Не можна йому. В нього від шлун-
ка тільки половина залишилась.

— Що ж, ти гадаєш, він тоді за комір лив?

— Воду він пив. Мінеральну. Йому завжди нали-
вають у пляшку з-під горілки. Щоб гостям не було
ніяково.

— То нащо ж він крикав і морщився?

— Для блізиру.

— Усе в них там для блізиру,— озлився я, згадавши
Василя Степановича з його великою лисуватою головою
й ріденькими світлими бровами над невеликими весели-
ми очима.— І усміхаються вони для блізиру, і для цього ж
балакають про те, яку книгу ти зараз читаєш і який
фільм бачив.

— Багато ти тямиш,— зіщулився тато так, як щуля-
ться, коли йдуть по воді й раптом відчують під ногою

щось слизьке й гидке.— Василь Степанович із сусіднього села.

— То що ж?

— Я про нього давно чув. Рідкісний чолов'яга. І життя в нього нелегке. Не приведи господи нікому.

Знав би я раніше те, що розповів тато, я б, мабуть, зовсім по-іншому дивився тоді на Василя Степановича. І на асфальтовані доріжки з трояндами на його дачі. І на цю його дочку Валю і балакучу дружину.

Перед самісінькою війною Василь Степанович закінчив Тімірязевську академію. А в армію його взяли політруком. Воював, дослужився до звання чи то старшого лейтенанта, чи то капітана — тато не пам'ятав. Кілька разів він був поранений. Осколок міни поцілів у живіт, і йому вирізали частину шлунка. Коли кінчилась війна, він повернувся в своє село до матері й сина. Дружина кинула його, побралася з іншим і переїхала з новим чоловіком у Ленінград. Партійних працівників тоді було обмаль, і його, як колишнього політрука, до того ж із агрономічною освітою, взяли в райком партії інструктором.

Синові його на той час було вже років із дев'ять. За словами тата, гарний був хлопчисько, міцний, височенький, самостійний. Пішов він на ставок рибу вудити. Натягав добрачу в'язку. Там у них коропи в ставку й карасі.

Вже додому повертався, а назустріч йому два солдати. Веселі — війна нещодавно закінчилась. Один солдат і втнув жарт:

— Сама до нас юшка суне. Віддай рибу!

І наставив на хлопчика автомат. А хлоп'я у відповідь:

— Самі зловіть.

І раптом — автоматна черга. В голову. Прямо в обличчя. Солдат ненароком на гачок натиснув.

Потім був суд. Весь район лихоманило. Прокурор вимагав смертного вироку. Солдатові цьому. І тут раптом попросив слова Василь Степанович. Він сказав, що втрата сина для нього, звичайно, безповоротна, і він сам не знає, як йому жити далі. Він, зрозуміло, не розповів на суді про своє поранення, та люди знали, що після операції він уже не матиме власних дітей. Дочка в нього чужа. Це — другої його жінки. «Та,— сказав він,— стільки вже полягло на цій війні...» І смерть цього молодого

солдата не підійме з домовини його сина, і нема в нього до солдата почуття помсти, бо солдат вистрелив випадково, через свою жахливу необережність.

Скільки там було людей — всі плакали. Суддя плакав. Солдата засудили, звичайно, але вже не до розстрілу.

Залишився Василь Степанович удвох зі своєю старенькою матір'ю. Працював спочатку в обкомі, потім головою облвиконкому, а потім його вже призначили першим заступником Голови Ради Міністрів.

— Скільки часу минуло, — сказав тато, — а однаково й досі він за сином побивається... А так він людина проста. І до людей уважний та добрий.

Мама витерла порох на серванті.

— Треба буде купити гуску, — сказала вона. — Я запечу з яблуками. І червоні такі фрукти з кислими зернятками. Грузини продають. Вони їх по-військовому звать — гранати... Підеш зі мною на базар, — подивилась вона на мене так, ніби я колись відмовлявся. — Важко мені кошики тягати.

Дивна річ. На останніх виборах до Верховної Ради України наша дільниця обирала Василя Степановича Бокуна. І повсюди, навіть на дверях нашого під'їзду, висіли листки з його портретом та з біографією. Не було там нічого такого. Там писалось тільки: коли народився, де навчався, куди обирався...

Може, тому й дивився він так на мене... Дивився так на мене, бо гадав, яким був би його син, якби не цей жахливий слід «свободи волі електрона».

Мені здавалося, що так можна йти без кінця. Все припасовано: й черевики до ноги, й справжня лижна погода, коли лижі ковзають легко, немов під ними повітряна подушка, лижня накатана, і спереду Микола, а за мною Віля, і в серці немов щось бринить срібним звуком, як бандура, котру зробив дядько Петро з лави підсудних. Тепер нею милувалися в далекім Монреалі.

Ми вийшли на узлісся, і раптом звідкілясь із-під ніг шаснула вухаста грудка й стрибками понеслась до лісу. Віля вклав пальці до рота — ф'ють! — розітнуло повітря, а заєць наддав і зник між деревами.

Лижня звернула в ліс, я йшов вільним, широким кроком, лижі пружно, як справні мотоциклетні амортиза-

тори, відгукувалися на нерівності лижні. Сніг пригнув соснове гілля, воно опустилося додолу, всі сосни стали схожі на ялини, дятел у червоних лижних штанях і картому картузику, в чорному светрі з білим візерунком залишив у снігу свої лижі й присів відпочити на гілці.

Мені було дуже хороше. Від того, що з цим усе покичено. Що нема більше Віри й Віктора і що не треба усміхатись, і брехати, й казати не те, що є насправді, і боятися образити Віру, і боятися, що вона зрозуміє, що я більше не можу мучити її і мучити себе...

Все це було вже позаду, там, за деревами, за снігом, а тут були тільки швидкість, морозне повітря, і правда, і воля.

«Добре, якби пішов сніг»,— подумав я.

І одразу ж, немов у відповідь на моє побажання, поспався прямий і рідкий, лапятий і тихий сніг. Сніжинки злегка обпікали обличчя, і було від цього приємно й лоскотно.

Ми вийшли на велику галявину. Микола зупинився, став поперек лижні, встромив палиці в сніг і зняв рукавички. Його волохатий червоний светр став спереду зовсім білий від снігу. Поляскуючи себе рукавичками по грудях, Микола сказав:

— Перепочинемо.

Я подивився на свою рукавичку. На ній лежала сніжинка. Зірочка з неймовірно точними і прекрасними пропорціями. І зразу ж поруч лягла друга, ще краща. Я, либонь, від самого дитинства не розглядав сніжинок. А оце здивувався — невже й справді серед мільярдів мільярдів цих крихітних кристалів замерзлої води нема жодного, який би точно повторював інший?

Я глибоко вдихнув морозне повітря. Паховіяло чимсь знайомим і хорошим. Так уже колись було.

— Послухай,— сказав я Миколі.— Звідки тут пахне кавуном?

— Кавуном? — здивувався Микола.— Я не чую.

— Це сніг,— сказав Віля.— Свіжий сніг у лісі завжди має такий запах.

Я десь чув або читав, а може й сам вигадав, що в житті все відбувається протягом секунд і хвилин, а не днів і років. У якусь мить ми помремо, і в мить народи-

лися, і в один мент відбуваються відкриття. І світ Ейнштейна, світ миттєвих швидкостей, які годі собі уявити це і є наш реальний світ.

Та тепер я збагнув: реальний світ людини — це світ подій, котрі відбуваються поступово, тривають довго й тому стають звичні, непомітні.

Скажи людині, що вона товаришуватиме з якоюсь іншою людиною, щиро товаришуватиме, поважатиме її й одночасно обдурюватиме цю людину з її ж дружиною, не повірить. Скаже: «Не може такого бути». Та коли це відбувається довгий час і поступово, виявляється, що навіть це можливо.

Або скажи Миколі, коли він прив'язав до багажника коробку з яйцями й посадив Олену, що ця Олена стане його дружиною, що в них незабаром народиться донька — Маринка, що він облишить їздити спочатку на кросовому, а потім і на шляховому мотоциклі, Микола відповів би, що його цікавить тільки наукова фантастика, а казок він не любить. Та Маринці вже два з половиною роки, а Микола змінився так, що став зовсім іншою людиною. І сьогодні їде з Києва. Надовго. До Ялти. З дружиною. З Оленою.

Вперше я помітив, що з ним щось не до ладу, ще з місяць тому. Ми поверталися з клубу. Пішки. Я перебирав двигун, а Микола в ті дні вже не їздив на мотоциклі. Та я якось не надавав цьому значення.

Київ — горбисте місто. Майже на кожній вулиці або підйом, або спуск. Ми йшли вгору через парк. І раптом Микола сказав невдоволено:

— Ну чого б це я все бігав? Ми ж погуляти збиралися, а не бігати наввипередки.

Я озирнувся на Миколу. Він захекався, обличчя в нього якось посіріло і зрослося дрібними крапельками поту.

— Що трапилось?

— Та нічого, — відмахнувся Микола. — Трохи нездужаю.

І ось тепер йому треба їхати до Ялти. Лікарі встановили, що в нього туберкульоз. Я взагалі вважав, що цю хворобу вже ліквідовано в нашій країні, та й читав десь, що туберкульоз тепер зовсім не страшний, що створені нові антибіотики, котрі його відразу ж ліквідують. Це все я й виклав Миколі.

Микола у відповідь сумно всміхнувся й сказав, що

коли йому не допоможе Ялта, то в подальшому він лікуватиметься тільки в мене.

Батьки Олени, щойно почули про туберкульоз,— одразу ж подалися до Єсентуків із онукою Маринкою. Може, так і годиться — забрати дитину, щоб вона не заразилася. Та, однак...

Я зносив до таксі валізи, й одна річ здалась мені дуже дивною. Як би це пояснити... Микола не намагався мені допомогти. Він просто стояв і дивився. Ні, мені не була потрібна його допомога, але якщо така людина, як Микола, стоїть і дивиться, як його товариш тягне і вкладає валізи до багажника таксі,— цій людині дуже погано.

Микола немов зрозумів мої думки.

— Тож скільки цеглин ти туди засунув?

— Повну валізу,— відповів я.

Це він згадав, як ми колись випроводжали Вілю до колгоспу. На сільськогосподарські роботи. Віля взяв із собою величезну пусту валізу, виголосивши, що, коли він повернеться, ця валіза буде набита шинкою, домашніми ковбасами та іншими смачними речами. Поки я замилював Вілі очі, відводив його до пивного рундука, Микола встиг заповнити валізу цеглинами. Добряче впрів Микола, поки дотяг цю валізу до поїзда — адже треба було вдавати, ніби валіза зовсім порожня. Та коли Віля востаннє сказав: «Салют, хлопці!» — і хотів, підхопивши свою скриню, елегантно скочити на підніжку вагона, що вже відходив, виявилось, що він не може відірвати валізу від перонного асфальту. Ох і обличчя ж у нього було! Ми ледве запхнули Вілю в вагон. Разом із цеглою.

Я не міг здогадатися, як мені наодинці поговорити з Оленою. Вона мала дуже наляканий і розгублений вигляд, і це викликало в мене не співчуття, а бридливе якесь бажання труснути нею й сказати: «Та тримайся ж, як людина. Адже від твоєї переляканої мармизи в нього серце зупиняється». І однак я мусив поговорити з нею.

— Ходімо,— сказав я,— там треба ще одну річ узяти.

Здивована Олена пішла зі мною до парадного, а Микола, здавалось, пропустив мої слова мимо вух.

— От що,— сказав я, затримавши її в парадному.— От що... Я, власне, певен, що все це швидко скінчиться.— Олена подивилась на мене, як на причинного.—

Миколу швидко вилікують. Я говорив із братом, а він ти знаєш, професор. То він каже, що все це дурничка.. Однак у житті — як на довгій ниві. Ну, може, допомога якась знадобиться. То ти напиши листа, ми тут зробимо все, що треба. Я навіть приїхати можу. Дуже просто — на мотоциклі. День — і в Ялті. Ти мою адресу знаєш?

— Ні,— сказала Олена,— Не знаю.

— Микола знає. Та про всяк випадок, куди її тобі записувати? Щоб ти не загубила.

— Я не загублю,— відповіла Олена.— Ти навіть не записуй, ти мені просто скажи, і я запам'ятаю. Я добре запам'ятовую цифри. У мене є такий мнемонічний спосіб. Треба пов'язати цифру з якоюсь подією. От, наприклад.. Який у тебе номер будинку?

— Сімдесят чотири.

— Сімдесят чотири,— сказала Олена.— У сімдесят чотири роки померла моя бабуня. Ось я й запам'ятала. А квартира?

— Сімдесят сім.

— Дві семірки. Два тижні. Я запам'ятаю, що маю тобі написати через два тижні.. Я маю надію..

Вона не закінчила.

«Що це таке — мати надію? — подумав я.— Мама каже: надія є добре снідання, та лиха вечеря. Треба лікуватись, а не покладатись на надію». А втім, Олені я нічого не сказав.

Як не схожа вона була на ту дівчину, яку ми з Миколою стріли колись на Хрещатику, на дівчину, яку Микола посадив на мотоцикл із коробкою гастрономівських яєць на багажнику. Як вона змінилась! І як усі ми змінилися.

За два тижні я не одержав листа. Минуло понад місяць. І це був навіть не лист, а цидулка на папері в клітинку з учнівського зошита, олівцем.

«Микола весь час згадує тебе. Щодня. Якщо зможеш, приїзди негайно. Лікарі кажуть, що це не туберкульоз. Вони кажуть, що це саркома. Що це — кінець. Олена».

До Феді по телефону ніколи не доб'єшся. Це відомо. У них завжди зайнятий телефон. Простіше до нього поїхати, ніж додзвонитися. А коли я нарешті прорвався, виявилось, що він допіру поїхав до інституту. Я подзвонив у інститут і попросив, щоб професор Пузоб, тільки-но з'явиться в інститут, негайно подзвонив додому, братові.

Хвилин за п'ятнадцять у мене увірвався терпець, і я знову взявся телефонувати до Феді в інститут.

— Я щойно увійшов,— сказав Федя, коли його покликали до телефону.— Що там у тебе скоїлось?

— Що таке саркома? — спитав я.

— Саркома? — Федя помовчав і частіше задихав у трубку.— А що скоїлось?

— Та нічого... Приятель у мене ніби...

— Хто його дивився?

— Не знаю. Він у Ялті.

— Саркома — це рак сполучної тканини. Як правило, дуже скоротечний.

— Добре,— сказав я й поклав трубку.

На нашому заводі одержати відпустку за свій рахунок майже неможливо. Я і в думці не клав, що тут стільки рогаток. Адже коли людина звертається з заявою про відпустку за свій рахунок? Коли в неї сталося щось важливе. Робітник так, знічев'я, не піде у відпустку без оплати. Тому треба, щоб папірці оформляли відразу. А мені довелося походити по начальству, доки я дістав згоду на двотижневу відпустку.

Перед дорогою я подбав про свого коника-горбоника. Очистив від нагару поршні й глушник. Промив бензобак і карбюратор, долив електроліту в акумулятор.

Я перевіряв синхронність роботи циліндрів, відрегулював люфт у підшипниках рульової колонки, очистив усі контакти, змастив автолом троси, підтяг ключем усі болти й спиці.

Великого аварійного запасу на мотоциклі з собою не повезеш. Та й хто знає, що саме може тобі знадобитись у дорозі. Я, в усякому разі, завжди беру з собою запасні свічки, конденсатори, запобіжники, комплект тросів, поршньові кільця, сальники, підшипники, спиці, запасну камеру. Все це я підготував і вклав.

Я хотів виїхати о четвертій годині ранку. Та виїхав о п'ятій. Іхав поволі. Вранці по цьому шосе не дуже розженешся — суцільний потік вантажних машин в один і в другий бік. Враження таке, ніби вся країна, все наше населення сіло за кермо, і впритул одна до другої, навіть не зберігаючи технічного інтервалу, сунуть машини, вантажені залізом, цементом, панелями будинків, коровами, молоковози й самоскиди, пошта й «швидка допомога».

Біс його знає чому,— ніколи раніше зі мною цього не траплялось,— але зараз я відчував кожну людину, яка проносилась повз мене за кермом із такою швидкістю, якої не побачиш навіть у кіно за пришвидшеної зйомки. З сигаретою в зубах. У матроському тільнику під розстебнутою вовняною курткою. Із піднятим вітровим склом. На газоні, завантаженому ящиками з помідорами. Встав о другій годині ночі. Насамперед закурив. «Прощай, дівчино-чорнобривонько»,— сказав своїй дівчині. Оспалій-оспалій. І теплий. Сам допомагав вантажити ящики. Щоб швидше. І попереджав: «Легше, легше. Героїчним трудівникам соціалістичної промисловості потрібен повноцінний закус». Як ішов путівцем — вів газон навшпиньках. Щоб не розтрусити помідори. А вирвався на шосе й натиснув. Допалює першу пачку сигарет. «Памір».

Всього цього я не думав, а якимось одразу побачив, в одну мить, бо наступної миті я вже бачив жінку з дитиною на руках поруч із водієм мінського самоскида. Не чоловіком. Літнім сусідою. Не любить дітей. І людей не любить. І машину не любить. Копнув ногою колесо й — поїхали. Не повіз би, та перед сусідою незручно. Все ж таки свій брат, водій. Проте, з другого боку, я ніколи й ні в кого нічого не прошу. А до мене всі звертаються. І нащо їй до міста? Можна було й тут придбати дівчинці шкільну форму. Та й взагалі непотрібна ця форма. Хіба вони пожежники або вохривці? Жінка спить, спираючись головою на дверцята,— хоч би замок у нього, в падлюки, був у порядку,— а дівчинка не спить, у неї гострий носик і ледь видно з-під зав'язаної по-старечому хусточки рідкі світлі брови. Їй хочеться кольорових олівців. Їй непотрібні київські театри й вулиці, краще за які немає в світі. Їй непотрібні мотоцикли «Ява» й фотоапарати «Київ» з автоматичною наводкою. Їй навіть не потрібна шкільна форма. Їй хочеться тільки кольорових олівців — двадцять чотири штуки в коробці, всі барви веселки.

Вжик — самоскид, вжик — «Волга» — куди так рано? — вжик — автобус, вжик — новенький ЗІЛ, ще без номерів. А в кузові якась машина, велика, незнайома. І я вже ніколи не дізнаюся, що це за машина, до якої роботи призначено її, куди її везуть.

Всі — тисячі, а по країні мільйони — встали вдосвіта й мчать по шляхах, і в кожного свої справи, і в усіх своя радість і своя біда, такі самі, як у мене, й інші, про які я тільки здогадуюсь, ніби приміряючи їх на себе, а вони приміряють свої турботи на мене, і якийсь стрічний думає: «Ще треті півні не співали, а хлопець аж гримить од своєї дівчини, поспішає на роботу до машинотракторних майстерень, і механік намне йому чуба, щоб не запізнався». А інший, хто розуміє, бачить, яка піді мною машина і як вона йде, думає: «Вручну, собака, труби полірував». А ще хтось... Ні, нікому не спаде на думку, що я жону до приятеля, в якого саркома, але хтось раптом відчує щось таке, промайне перед ним щось таке, і він згадає свою сестру, як вона захворіла на цей клятий поліомієліт, і тепер ходить на костурах і ноги тягнуться за нею...

А тим часом я, сам цього не усвідомлюючи, впевнено пробирався поміж машинами, і йшов на обгін саме в ті частки секунди, коли це треба й можна було зробити, і висолопив язика якомусь начальникові в чорній «Волзі», котрий ніяк не міг вибратися з колони, а я його обійшов, і чув, як рівно працює мій двигун і як вітер налягає на мене зліва, зносячи до узбіччя, і нижче нахилився до керма.

Час було доливати пальне, і на автозаправочній станції я випив пляшку кефіру — їсти мені не хотілося, — залив бак і подивився в двигун. Зайвий раз подивитися не завадить. Та й подивитись любо. Все гаразд. Анітрохи не перегрівся. От що — правильно відрегулювати системи постачання й запалювання.

До мене підійшла дівчинка в синіх вовняних штанах, у червоній кофтинці, з рюкзаком за спиною. «Школярка, — визначив я. — Семикласниця. Що тільки вона тут робить зі своїм рюкзаком?»

— Ви не в бік Мелітополя? — спитала дівчинка.

— Треба додавати «дядю» і «скажіть, будь ласка», — повчально відповів я.

Люблю виховувати таких самовпевнених московських дівчаток.

— Підвезіть до Мелітополя, дядю. Набридло в кабінах. Хочу на мотоциклі. В мене «автостоп».

— А де твої тато й мама? І як я вас усіх розміщу на мотоциклі?

— Тато й мама вдома,— почала сердитись дівчинка.

— Отже, ти від них утекла? І хочеш із «автостопом» пробратися на Північний полюс? На Північний полюс зовсім в інший бік.

— Ні,— терпляче відповіла дівчинка.— Мені в Мелітополь. Я подорожую. Я намітила для себе такий маршрут.

— А хто у тебе там, у Мелітополі?

— Нікого. Але я читала, що там є Кам'яна могила, такий кам'яний пагорб, а в ньому печера... І на стінах цієї печери — наскельні малюнки первісних людей.

— Якщо так, звичайно поїдемо,— відповів я.— Це зовсім інша справа. Хіба можна жити без наскельних малюнків? Ти в якому класі?

— Я студентка... Технікуму.

— Оце так... На якому ж ти курсі?

— На третьому.

— Адже ти москвичка?

— Ні, я з Подольська. Та вчусь у Москві.

— І що ж, у Москві тепер є археологічний технікум?

— Я в технікумі хлібопродуктів.

— Здорово. Ну, їдьмо.

Я зняв свій білий шолом.

— Одягай,— сказав я дівчинці.

— А ви...— Дівчина пирснула коротким сміхом і дала: — Дядю?

— Я надіну в Мелітополі.

Вона сіла за мною, так і не скинувши свого рюкзака. Його не було де притулити. На багажнику в мене стирчала моя маленька пошарпана валіза з милом, бритвою, рушником, плавками та іншим мотлохом. Ця валізка в мене прикріплена до багажника гумками з еспандера. Я виготовив це пристосування за порадою мотоцикліста Ксаверієва з Грузії, з міста Самтредіа. Я запам'ятав його прізвище тому, що написав йому листа з подякою й одержав відповідь. Я раніше прив'язував валізу до багажника мотузкою, а під дощем ніколи не розв'яжеш вузла. Журнал «За рулем» надрукував невеличку статтю цього Ксаверієва про те, що він зняв із еспандера гумки з карабінами на кінцях і використовує їх, як кріплення на багажнику. Проста річ, а зручна.

Дівчина сиділа тихо, але з того, як вона вчепилася

в мене руками, я відчував, що їй моторошно й що на мотоциклі вона, мабуть, їде вперше в житті.

— Давай познайомимось! — не озираючись, прокричав я, коли ми пройшли від станції кілометрів із п'ятдесят. — Як тебе звуть?

Дівчина щось промимрила.

— Голосніше, — прокричав я.

— Алевтина, — прокричала вона мені в вухо.

Це ж треба було назвати дівчину Алевтиною.

— А мене Роман. А прізвища твого я не питаю. Але й свого не скажу.

Я не люблю різним стрічним дівчатам називати своє прізвище.

Хто її пустив у таку подорож із цим «автостопом»? І чому вона така певна, що їй ніхто не заподіє шкоди? Чому вона сіла зі мною на мотоцикл, ні на хвильку не замислившись? А раптом я якийсь сучий син? Раптом я почну до неї чіплятись...

Спиною я весь час відчував її маленькі тверді груди. І ще сильніше повертав на себе ручку газу. А вона? Чи відчувала вона, що впирається грудьми мені в спину?

Я озирнувся. Це були не груди. Вона перетягла вперед свій рюкзак, і це лантух упирався мені в спину.

Шляховий гіпноз. Сонне сп'яніння. Ступор. Загальмованість. Цими словами визначають стан, коли під час далекої поїздки все навколо немов заколисує тебе — погойдування, стовпи, що миготять, дерева. На хвильку ти вимикаєшся. І тоді — кінець.

Річ у тім, що ти сам не відчуваєш утоми. Якийсь бельгійський інженер сконструював спеціальне пристосування проти шляхового гіпнозу. На руку одягається браслет. Транзисторний пристрій приймає від датчика сигнали про серцебиття, температуру, спітніння. А команди подаються на карбюратор. При сильній втомі водія прилад вимикає подачу бензину.

Та доти, поки в примусовому порядку мотоцикли не почнуть постачати такими приладами, як зараз постачають фарами, я поклав собі: через кожні три години за кермом — зупинка й п'ятихвилинна зарядка. Найпростіша — біг, стрибки, присідання, кілька дихальних вправ, і в тебе все гаразд. Можеш шкварити далі. Взагалі, я

переконався, що швидкість понад дев'яносто кілометрів на годину на великих відстанях не дає виграшу. Витрачаєш більше палива, й доводиться частіше управлятися. Але зараз я тис на всю катушку.

На узбіччі стояли два мотоцикли автоінспекції й розбитий «Москвич». Я загальмував і на хвилю зупинився. Хазяїн машини, хлопець у дуже ефектній сорочці з погончиками й кишенею на рукаві, та його дівчинка з двома кісками і скубаними брівками, мабуть, не дуже забилися, але були на смерть перелякані й здивовано дивились на телеграфний стовп, у який вони врізались.

Інспектор, літній капітан, із похмурим гумором казав хазяїнові автомашини:

— Ви мені цих анекдотів не розказуйте. Телеграфний стовп ніколи першим не вдарить машину. Він не так вихований.

Капітан підморгнув мені. Я всміхнувся, помахав йому рукою й рушив далі.

Число шляхових аварій зростає щоразу після збільшення сонячних плям. Це довів точною статистикою японський вчений Сіро Масамура. Нам читали про це лекцію.

Цікаво, чи здогадується отой хлопець, який врізався своїм «Москвичем» у стовп, що все це сталося через плями на сонці?

Вітер ніс назустріч важкий запах Сиваша. Чонгар. Дамби й мости.

Тато під час Вітчизняної війни служив у Тридцятій дивізії, і коли він у доброму гуморі, особливо коли трохи хильне, сиплувато наспівує давній марш Тридцятої:

Наша песня кочевала
Вдоль глухих дорог —
От Сибири до Урала
Путь Тридцатой лег.
От голубых уральских вод
В боях к Чонгарской переправе
Прошла, прошла Тридцатая вперед
В пламени и славе.

Від Москви до Чонгара по автотрасі тисяча триста кілометрів. А від Сибіру? Адже це не на мотоциклах. У походах, у боях, у «полум'ї і славі». Цікаво було б

оглянути ці місця. Десь тут був обеліск. Та я вирішив, що оглянущу його на зворотному шляху,

Дорогоказ повідомляв, що від Джанкоя до Сімферополя 93 кілометри. За Джанкою пішов рівний степ, виноградники й давні могили, немов купини.

У Сімферополі на автозаправочній станції я заправив бак і зайшов до кав'ярні-склянички, взяв пляшку хоч кислого, та холодного кефіру і бутерброд із сиром.

У кав'ярні пили легке біле вино дівчата в кремових штанях із гострим пругом; всі в неймовірних кофтах, яскравих, визивних.

А за одним столиком сиділо п'ятеро маленьких калікуватих створінь у старих, зібганих штанях із сірої волохатої фланелі і заправаних зелених ковбойках. Хлопчики. Років по десять-дванадцять, Голови їхні хилились то в один, то в другий бік. Очі дивилися немов крізь густу сітку, говорили вони над силу. Якась хвороба. Якась нервова хвороба.

З ними була молода вихователька. Невисока смаглява дівчина з такими розумними очима, яких у людей і не буває. Хіба що в собак. А може, й не вихователька. Може, медсестра. Куди вона їх супроводжувала?

Хлопчики пили жовтий цитриновий напій і їли тістечка з зеленим кремом неприємного хімічного кольору. Руки в них були брудні. Чи це мені здалося?

У всіх у них були однакові обличчя, з низькими лобами під коротко підстриженим волоссям, маленькі, приплюснуті носи, непевні рухи.

Попереду в них було темно.

Та, може, це виліковне?

Я проскочив через Салгір по мосту й повернув по шосе ліворуч до гір.

У Києві, біля нашого будинку, в газетному кіоску я купив путівник по Криму. Старий. У ньому говорилося, що біля Алушти по горі Кастель протягом чотирьох кілометрів дорога робить дві сотні петель. Зараз на цій дорозі залишилося п'ять плавних закрутів. Як у Києві на Петровській алеї.

Від Сімферополя до Ялти за спідометром 78 кілометрів. Тролейбуси йдуть, немов по вулиці. Хіба що трохи швидше. Пасажирів повнісінько. У тих троллейбусах, які я обганяв, як мені здалося, обличчя в людей були біліші й веселіші, ніж у тих, котрі йшли мені назустріч.

В цих було більше засмаглих до негритянської чорноти, замислених фізіономій. Кінчалася відпустка.

Я загальмував на перевалі, на тридцять восьмому кілометрі від Сімферополя, коло фонтана. Це пам'ятник Кутузову. Тут його було поранено в бою з турками і він позбувся ока.

Вздовж усього шосе стирчали дороговкази з написами, які закликали зупинитися, відпочити, оглянути. Чучельський перевал, Гурзуфське сідло, Альтанка вітрів, Місячний камінь, Кам'яна кунія, Золоте джерело. Міцно закручено.

А за Алуштою взагалі пішли фантастичні місця: Ведмідь-гора, Гурзуф, Масандра. Треба колись побувати тут без усілякої справи.

Я приїхав увечері. Я не здорожився. Я ніколи не стомлююсь на мотоциклі й не розумію, як можна зморитися в поїзді. Просто по ялтинських вулицях чередою сунули жінки-кентаври з людськими головами й кінськими крупами, запнутими в найрізноманітніші тонкі, яскраві, виблискуючі металевим саявом тканини. В Ялті було стільки відпочиваючих, стільки літніх людей, котрі, за прикладом молоді, ходили обійнявшись, що ні пройти ні проїхати; всі — приїжджі, й ніхто не міг сказати, де провулок Вузський, я застряв у юрмі, в дзвінких голосах, у реготі, у попмузиці, яка виривалася з сотень транзисторів, і відчував, що навіть горлянку мені перехоплює від дивного, недоброго почуття. Я ніби якось відразу отупів, немов людина, що потрапила до чужого, незнайомого й неприємного їй світу.

Олена й Микола знімали кімнату в одноповерховому дерев'яному будинку з верандами, що геть поросли виноградом. Веранди ці виходили на всі чотири боки будинку. В саду стояли розкладні ліжка з алюмінієвих трубок, поміж двох дерев висів гамак, і тут так само в транзисторах співали труби і підкидали свої палички ударники. Я відзначив подумки, що атомна енергія — не єдиний приклад, коли великий винахід, зроблений людьми, обертається проти них самих.

Я розумів, що Микола тяжко, смертельно хворий і що він мав якось змінитися за цей час, та я не міг уявити, що це такі дивні й страшні зміни.

На ліжку лежав старий чоловік із погано поголеним обличчям у глибоких зморшках, із усмішкою людини, котра тебе, можливо, побачила, але не пізнає й не силкується пізнати.

Та ще більше здивували мене зміни, які відбулися в Олені. Вона не просто схудла. Вона стала якоюсь невагомою, безтілесною. І сукня на ній висіла, як лантух, і навіть важко було здогадатися, чи є під нею тіло.

— Здрастуйте,— сказав я.

Найбільше я боявся, щоб вони не помітили по моєму обличчю чи по голосу, як я злякався.

— Здоров, здоров,— відповів Микола, закашлявся, витер рота долонею й запропонував:— Сідай у нашій хаті. Де ми його влаштуємо? — спитав він Олену.

— Я зараз домовлюся з господинею.— Олена дивилась на мене уважно, занепокоєно й ніби сором'язливо, немовби шукаючи в мені ствердження тих змін у ній і в Миколі, котрих я не міг не помітити.— Ми візьмемо ліжко й покладемо тебе в саду під магнолією. Тут гарно, повітря... Тут майже всі так сплять. Особливо дикуни.

— Гарзд,— погодився я.— Та ви не турбуйтеся, я вже якось улаштуюсь.

— Ні, ні,— відповіла Олена,— я зараз домовлюсь.

Вона вийшла з кімнати. Очевидно, хотіла, щоб я поговорив із Миколою наодинці.

— Отак, Ромо,— повільно, долаючи слабкість, сказав Микола,— це не туберкульоз. Вони мені не кажуть нічого, але я знаю. Коли б туберкульоз, вони б мені й далі «паск» давали, фтівазід, стрептоміцин кололи б. А вони мені не роблять нічого. Я гадаю, це — рак. Ну, тобі скажуть.

Я знав, що треба щось говорити, що треба заспокоювати його, твердити, що лікарям видніше, може, навіть жартівливе щось сказати про його хоробливу уяву. Та я це міг... Я мовчав і не міг сказати ні слова.

— На скільки ти приїхав? — спитав Микола.

— На два тижні.

— Як дорога?

— Нормально.

— Це добре, що ти приїхав. Відпочинеш, поплаваєш. Тут добре. Весело.

Я вже не пригадаю, коли востаннє плакав. Може, в першому класі, а може, ще до школи, в дитячому садку. Та зараз очі мені наче запорошило й дерло в горлянці. Увійшла Олена.

— Вже домовилася,— сказала вона.— Якщо хочеш, можна на веранді. Правда, там спить ще один чоловік — моряк із китобійної флотилії. А хочеш, можна просто в саду.

— Однаково,— відповів я.— Краще в саду.

— Що там, у Києві? — спитав Микола.— Як там наші?

— Нічого,— сказав я.— Все нормально. Гоша одружився.

— Який Гоша?

— Ну, пригадуєш, такий маленький, гладенький... У нього ІЖ.

— Пригадую,— відповів Микола.

— А так ніби все нормально.

— Гаразд,— сказав Микола і, не повертаючи голови, іншим голосом, яким він, мабуть, тепер завжди з нею розмовляв, звернувся до Олени: — Зроби мені укол. Хіба не бачиш, що мені знов боляче?

— Зараз,— поквапливо відповіла Олена.— Тільки шприц прокип'ячу.

— Ти вийди,— сказав мені Микола, коли Олена повернулась.— Не треба тобі на це дивитись.

— Може, я допоможу?

Я подивився на Олену й побачив тільки очі, сповнені болю, співчуття й жаху. Вона мовчала.

— Не треба,— знову сказав Микола.— Вона сама впрається.

Я вийшов у сад. Я мимоволі прислухався й почув те, на що чекав: слабкий стогін. Я почув його крізь гомін усіх транзисторів.

Я закурив і почав лаятись. Неголосно, пошепки я вимовляв найбрудніші й найнісенітніші з лайок, які тільки є. Я не хотів, щоб він помирав. Я не хотів, щоб на землі були люди, котрим не можна допомогти. Котрим ніхто не може допомогти.

До мене підійшла Олена.

— Ходімо повечеряємо,— сказала вона.— І лягай відпочивати. Ти, либонь, дуже втомився.

— Не хочу. Я вечеряв.

Мені й справді не хотілося їсти, хоч у Сімферополі я випив лише пляшку кефіру й проковтнув черствий бутерброд із сиром.

— Ні, конче треба поїсти. Я тобі яечню зготую. Хочеш? Із шинкою?

— Що кажуть лікарі? Може, треба було... до лікарні?

— Нічого не кажуть. Кажуть, погано. Кажуть, медицина безсила.

— О, чорт,— сказав я.

Ця яечня мені в горлі ставала. Микола напівлежав-напівсидів, спираючись спиною на подушки. Йому полегшало після уколу. Він чомусь говорив про вірші, про те, що ніколи не любив вірші, не думав про них, а зараз, виявляється, з шкільних років у пам'яті залишилось багато віршів, і що вони — дивне явище в царині творчості. Що можна написати грубу книгу, і однаково вона не викличе в людини того почуття й того настрою, які викликають ці рядки:

Горные вершины
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой.

Він замовк, і я зрозумів чому й подумав, що слова «подожди немного, отдохнешь и ты» він тепер сприймає зовсім по-іншому, ніж поет, який склав ці вірші. А може, й поет ці слова розумів так, як їх розуміє тепер Микола? І ще я думав, що це й справді дивні вірші, бо від них стає якось спокійніше і вже не хочеться скочити на мотоцикл, до кінця крутнути ручку газу й мчати крізь ніч по шосе, обганяючи машини, далі, далі. Щоб тільки піти від цього, щоб утекти від усього цього, щоб не думати про все це.

Олена поклала собі на тарілку трохи яечні, та й того не з'їла, й до хліба не торкнулась, а тільки відпила кілька ковтків чаю.

Я довго не міг заснути, курив, дивився на зірки, на чорне небо, радше воно тут не чорне, а таке густо-сине, що здається чорним. По мені повзали мурашки. До самого мого ліжка пристрибала маленька жаба. В темряві очі її відсвічували червоним. Я посадовив її на долоню, і вона сиділа тихо, важко дихаючи, надимаючи боки.

Врешті-решт я заснув, та за годину або дві прокинувся з дивовижним почуттям. Мені страшенно хотілося

їсти. Мені здавалось, що я ще ніколи не був такий голодний. Я тихенько встав, пішов до мотоцикла, зняв із багажника свою валізку, де лежав добрячий кусень зчерствілої київської паляниці, почате кільце мінської ковбаси й пара зів'ялих огірків. Я все це з'їв. Умент. Якби там була ще одна така порція, я б і її зжер. Біс його знає, що зі мною коїлося цієї ночі.

Уранці прийшов лікар. Молодий, високий, дебелий. Я так визначив про себе, що важить він не менше, як кілограмів сто двадцять. Волосся в нього було підстрижене коротко, а очі закривали великі темні окуляри. Коли він увійшов, то зняв їх на хвильку, щось повернув, і темні скельця піднялись так, що, коли він їх знову надів, стирчали на лобі захисним дашком. Розмовляв він повагом, весело й так природно, що, коли б я не знав, які кепські справи, я б цілком повірив, що нічого страшного не відбувається, що все гаразд.

Мені сподобалось, що він не квапився, що він нікуди не поспішав. Так, на мій погляд, і має бути: лікарям не треба поспішати, коли вони приходять до хворих.

Повільно він витяг із кишені великого золотого годинника на грубому ланцюжку — тепер такі побачиш хіба що в музеї,— відкинув кришку й узяв Миколу за руку, пульс.

— Добре,— сказав він.— Бачите, сьогодні пульс кращий, наповнений, рівний. Он що — добре поспати.

Микола промовчав, хоч перед тим, як прийшов лікар, Олена говорила, що він майже зовсім не спав цієї ночі.

— Брат? — спитав він у мене.

— Ні,— відповів я.— Просто... приятель. Я з Києва приїхав.

— У відпустку,— вирішив лікар.— Гарний час. Правда, зараз у нас трошки спекотно й тому в перші дні не зловживайте сонцем... Я бачу, вас зацікавив мій годинник?

— Так,— сказав я.— Цікавий годинник.

— Чудовий! За ним рахував пульс ще мій дід, а потім мій тато і, будемо сподіватись, рахуватиме мій син. Він уже в першому класі,— звернувся лікар до Миколи.— І, розумієте, такий моторний хлопець, що ледве не залишив і себе, й мене без цього годинника. Позавчора

поклав я годинника на стіл і вийшов на хвилику з кімнати, а хлопець уже тут. На столі стояв чайничок. Його щойно залили окропом — чай заварювали. Хлопець — бух і вкинув годинника разом із ланцюжком у цей чайничок. Ми з дружиною хотіли витягти, а там, розумієте, окріп, руками не візьмеш. Та зверніть увагу: ані крапельки води не пройшло крізь кришку, хоч йому, мабуть, більше як сто років.

Микола не всміхнувся.

— Все-таки укол доведеться вам зробити,— сказав лікар.— Ви приготуйте шприц, а я сам зроблю,— звернувся він до Олени.

— Ти вийди,— сказав мені Микола.— Це швидко.

Я вийшов у сад, де на вузькій доріжці гладка жінка з ногами, немов чавунні тумби, грала в бадмінтон із хлопчиком, можливо її сином, років дванадцяти.

Білий воланчик зі свистом летів від матері до сина, й при кожному ударі струни ракеток глухо озивались. Ця гладка тітка здорово наловчилась бити по воланчику: вона попадала і знизу, і зверху, і відкритою, й закритою ракеткою, і щоразу воланчик летів уздовж вузької алеї саме туди, куди вона його посилала.

Я стежив за грою й відчував, як обличчя мені стягує така дивна судома, ну, щось на кшталт гусячої шкіри на обличчі.

Вийшов лікар.

— У нього дуже здорове серце,— сказав він із якоюсь неприязню до мене.— Це може довго тягтися.

— Скільки?

— Не знаю. Тиждень. Два. Місяць. І з кожним днем це буде дедалі нестерпніше. Зарадити тут не можна нічим... Якби я не був лікарем! — сказав він розлючено.— Я б сам дав йому морфію. Щоб це швидше кінчилося. Щоб він так не страждав. Я не можу цього бачити! — закричав він на мене.— Я не можу цього бачити!

І, не розбираючи дороги, чіпляючись за кущі, важко пішов до хвіртки.

Я пригадав присягу Гіппократа, котру мені колись прочитав мій брат Федя. Щось там було таке в цій присязі про те, що «я не дам нікому смертельного засобу, який у мене проситимуть, і не вкажу шляху до такого заміру». Люди завжди сподіваються на диво, вони не можуть примиритися зі смертю. Лікар не має права дати хворому

отруту, хоч як би хворий страждав. А раптом він, усупереч медицині, одужає!

Я повернувся до кімнати. Миколі після уколу, очевидно, знову полегшало.

— Сідай ближче,— запропонував він.— Побалакаємо.

Він заговорив про теорію ігор.

— Пригадуєш, я колись розповідав тобі про Джона фон Неймана? Математики й досі не можуть заспокоїтись, що він помер так рано. Помер у п'ятдесят сьомому, коли йому було п'ятдесят чотири роки.

Я мовчав.

— Джон фон Нейман створив нову галузь математики з безневинною назвою «Теорія ігор». Математичне описання й розв'язання конфліктних ситуацій. Будь-яких. Усіх. Ця теорія розглядає питання оптимальної поведінки людей при наявності протидіючого супротивника. І головне в теорії ігор — стратегія. Ходи, котрі здійснює гравець для досягнення якихось результатів... Ти це розумієш?

— Розумію,— сказав я не надто певно.

— Є в теорії ігор така математична формула... Якщо викласти її словами, це матиме приблизно такий вигляд: «У тих випадках, коли всі стратегії ведуть до програшу, мінімальний програш буде еквівалентним максимальному виграшу». Оце й усе.

Це мені було зрозуміло. В його грі всі стратегії вели до програшу. Смерть, очевидно, завжди програш. Та що вважати максимальним виграшем? Найдовше життя? А як же ті, хто вмирає в бою? Вмирає на посту? За справедливість? Як це співали в якійсь арії? Щось таке, що життя — це гра. Ось і маєш математичну теорію ігор!

— От що,— сказав Микола.— Тільки не відповідай «ні»... Візьми Олену й піди з нею на пляж. До обіду. Нічого зі мною не станеться. Зі мною посидить сусідка. Тут є така гладуха... Вона схуднути все прагне. Я на неї позитивно впливаю в цьому розумінні. Поклич Олену.

Олена стояла в саду над керованом. Від неї тхнуло гаром і підгорілою манною кашею. Вона плакала.

— Я не можу його налагодити,— говорила вона.— Він горить із одного боку. Найбільше я знесилююсь від цього.

— Пусти,— сказав я різко. Так мені було шкода її, що хотілось плакати і гладити її по голові.— Це пусте.

Зараз він працюватиме, як звір.— Я потушив керогаз і, забруднивши пальці чорним гасом, став підтягати гнот кінчиком ножа.— Микола хоче, щоб ми пішли на пляж. Він каже, що з ним посидить сусідка.

— Я не хочу на пляж,— сказала Олена.— Може, просто посидимо в садку, а йому скажемо, що були на пляжі. Або ти один піди.— І у відповідь на мій здивований погляд вона додала: — Тут стільки людей на пляжі... І потім я боюся, що купальник буде на мені... ну, надто вільний.

— Справа твоя, але Микола просив.

Я знову розпалив цей смердючий керогаз. Він горів рівно, без кіптяви.

— Так просто,— сказала Олена.— Добре, ходімо.

Я тоді навчався уже в сьомому класі. І влітку мене влаштували в піонерський табір. У Пуща-Водицю, під Києвом. Кожного дня нас вилили купатися на ставок. Я добре плавав. У перший же день я пропірнув поміж ногами в якогось із вожатих і випірнув трохи це на середині ставка. Що тоді зчинилося! Мене ледве не відправили з табору додому,

Після цього мені більше не хотілось ходити на ставок. Коло берега ставали цепом усі вожаті табору. Загін входив у воду, й на малесенькому п'ятачку, який огорожували тіла вожатих,— глибина там була до пояса,— піонери пірнали, бризкали один на одного водою, а вожаті горлали: «Сидоренко, випірни! Востаннє попереджаємо...»

На цьому ялтинському пляжі купання нагадувало пуща-водицький ставок. Уздовж берега, на глибині з людський зріст, було розставлено бони. В цьому відгородженому від моря місці відпочиваючі, немов сардинки в консервній бляшанці, терлися одне об одного. А далі, за бонами, неквапно погойдувались човни рятувальників, озброєних мегафонами, і весь час чути було залізни голоси: «Громадянине, поверніться! Поверніться, або ми вас оштрафуюмо!»

Якось дівчина пропірнула під човном рятувальників і, незважаючи на ревіння мегафона, майстерним кролем, наче на змаганні, пішла за бони. Одразу ж до неї підлетів білий катер на підводних крилах, міцні руки ряту-

вальників витягли її на борт, їй вичитали нотацію, а потім відпустили, попередивши в мегафон, що наступного разу її оштрафують. Очевидно, тутешні рятувальники дивились на кожного, хто ввійшов у воду, як на потенціального потопельника.

Я плив брасом, майже не рухаючи ногами — боявся когось зачепити, — і голову тримав над водою, й однаково штовхнув якусь тітку у в'єтнамському солом'яному капелюсі конусом.

— Ви тут не один! — кричала мені навздогін тітка.

Я подумав, що люди інколи говорять дивні речі. Тут уже напевне нікому не могло б спасти на думку, що він один.

Олена пливла поруч, зграбно обминаючи тих, що купалися. Вона добре плавала. Але якимсь незвичайним стилем. На боці, такими швидкими, короткими поштовхами. Немов криветка.

Ми підпливли до буйка, і одразу ж засмаглий до чорноти хлопець із рятувальної шлюпки заволав у свій мегафон: «Громадяни, негайно повертайтеся назад!»

Я плюнув у воду й став на рівні ноги. Коло самого буйка вода сягала мені тільки до підборіддя.

— Ходімо, Олено, — сказав я. — Це купання пішки й справді небезпечна річ. Можна втопитися. Від злості.

Ми повернулися на берег і сіли на дрібному затоптаному камінні коло води. Ми з Оленою були тут найбілошкіріші.

Коло нас лежав на рушнику бородатий дядечко. Він був червоний, немов рак.

— Гляди не обпалися, — сказала Олена. — Треба було крем із собою взяти. Є такий крем для загару.

— Добре, — сказав я. — Обійдемося без крему.

Я ліг на живіт і почав руками вигрібати яму в дрібному прибережному камінні.

— Нащо ви під мене підкопуєтесь? — кокетливо спитала гладка тітонька.

Тісно на цьому пляжі.

— Може, підемо? — запропонувала Олена. — Тобі транзистори не заважають?

— Ні, — відповів я. — Вони тут усюди. Я вже звик.

Олена надягла платтячко прямо на мокрий купальник, і від цього воно ще більше обвисло. На спині, як курячі крильця, видно було лопатки.

Коло двору ми обое, не змовляючись, прискорили кроки, приглядаючись і прислухаючись, що там у будинку. Та все було тихо. Затамувавши подих, ми пройшли через веранду в кімнату, яка здалась мені темною і задушливою після сліпучого сонця вулиці.

— Як ти? — спитала Олена.

— Гаразд,— сказав Микола.— А чому ви так швидко?

— Вони розстрілюють кожного, хто переходить кордон,— серйозно пояснив я становище на пляжі.

— А нащо ви туди полізли? Осідлав би ти буланого коня, та міцно до чогось там приторочив перемет, та взяв би Олену, та мотонув би кудись вздовж узбережжя, далі від рятувальників.

— А тут ще можна знайти таке місце?

— Скільки заманеться.

— То що ж, це — ідея. Тільки як-небудь іншим разом.

— Тільки не іншим... Не треба іншим. Просто зараз і поїдьте.

— Я не хочу,— сказала Олена несподівано різко.

— Нічого, нічого,— дивно подивився на неї Микола.— Не вигадуй. Присуд остаточний і оскарженню не підлягає. Я вас дуже прошу, друзі... Я вас дуже прошу.

Ми поставили мотоцикла коло дороги, де вже стояло кілька «Москвичів», старий, пошарпаний «Цюндап» із коляскою і пара моторолерів «Чезет». Один із них був весь у деколях — перебивних наліпках. Як висловлюються наші хлопці, в «півнях», хоч переважно там були зображені не надто одягнені красуні.

І раптом я побачив дивний мотоцикл, пофарбований зеленою емаллю з бронзою. Як жук-бронзівка. Він весь аж мінився. Мене потягло до нього, наче магнітом.

Номер закордонний. Я помітив марку — «М-600». Італійський. Я про такий навіть не чув. Чудо техніки. З чотирициліндровим чотиритактним двигуном. Кубиків на п'ятсот. Із двома карбюраторами. З трубчастою подвійною рамою. На спідометрі максимальна швидкість: 185 кілометрів на годину. І це не рекламні побреханьки. Такий — спортивній автомашині не поступиться. І коштує він не дешевше від автомашини. Класний механізм.

Іншим разом я дочекався б на власника. Я б із ним поговорив. Та зараз я лише погладив крило, яке відсвічувало зеленою бронзою, й відчув опік, немов торкнувся гарячої сковорідки.

Хоч про що мені з ним було говорити? Однаково він у цьому нічого не тямив. І не знав, яка під ним машина. Новенькі шини були зношені так, що посередині покришки протектор зберігся, а по краях — зовсім витерся. Навіть шини не міг накачати, як годиться. Основне навантаження брали на себе борти покришки. Я міг присягтись: якщо б зазирнути всередину, було б видно чорні смуги. Про що мені було говорити з людиною, яка не вміє користуватися манометром і підтримувати відповідний тиск. Та й не до цього мені зараз було.

Крутою стежкою ми спустилися до моря, ввійшли у воду і попливли, обминаючи скелі. Щовидоху я робив по два поштовхи ногами, й однаково Олена не відставала від мене, як тоненька стрілка, вона ковзала поруч.

Ми відпливли вже з півкілометра від берега. Я пропірнув під великою медузою із жмутом мацаків, немов руде полум'я.

— Стривай,— сказав я Олені.— Ти чуєш? Чим це пахне?

— Кавуном,— відповіла Олена.

Обличчя її якось дивно погарнішало й пожвавішало, немовби обмите живою водою, воно стало таке, яке я запам'ятав з першої нашої зустрічі на вулиці в Києві, тисячу років тому.

Я ліг на спину, розкинув руки.

— Кавуном? Звідки тут кавун?

— Чисте море завжди так пахне,— сказала Олена.

Я вже чув колись цей запах, але не міг пригадати, коли саме. І тільки згадувалось, що він був пов'язаний з чимось дуже гарним, дуже чистим і дуже важливим. Це був якийсь особливий, щасливий запах. І зараз мені було дивно, що ось Микола там один і що він сказав: «Присуд остаточний і оскарженню не підлягає»,— слова, котрі були записані у вироку його татові і в його, Миколи, вироку, а тут блищала чудова, прозора й прохолодна вода, морська вода, яка здавалась продовженням власного тіла, бо вона була така сама, як кров, і така сама, як сльози; і в ній не треба було заплющувати очі, бо вона обмивала й заспокоювала очі, і пахло від неї чимось найкращим із усього, що мав я в своєму житті.

Все це було таке незрозуміле, що я якось по-новому подивився на Олену, занурив голову під воду, випірнув і рішуче запропонував:

— Годі. Повертаймось.

Гладка сусідка зустріла нас на порозі кімнати. Вона приклала пальця до рота:

— Тихо. Він заснув.

— Підіть погуляйте,— запропонував Микола.— Я лежу сам. Хай Олена подихає повітрям.

— Я не хочу,— відповіла Олена, обличчя якої зберігало цей новий пошвавлений вираз, що з'явився після купання в морі.

— Нічого, нічого, погуляйте. Ти не буваєш на повітрі.

Ми вийшли в сад. Не ворухився жодний листок. У саду було задушно, тріщали цикади, вдалині лунав жіночий сміх і магнітофонна пісня, яку співав масний і сиплий голос у супроводі гітари та ударника.

Олена якось хитнулася і дивним рухом пригорнулася до мене. Я не можу пояснити, який це рух... Вона немов намагалася схватитися в мені від усього цього жаху, від усієї цієї смерті. Вона була така маленька, така худенька, така бідна, що хотілося взяти її на руки й брести з нею на руках, погойдуючи її, як дитину, подалі від усього непоправного, що тут відбувалось.

Я залишився в саду, а Олена повернулася в будинок. Я довго сидів на своєму продавленому ліжку, тупо курив, обдуваючи невидимим у темряві димом вогник сигарети, і ще ніколи в житті мені не було так погано, як у ці хвилини.

Удень ми з Оленою дивились одне на одного, як і раніше, і Микола був таким самим, як завжди. Тільки коли Олена збиралася зробити Миколі укол, він раптом сказав:

— Не йди нікуди. Допоможеш перевернути мене.

Я зрозумів, чому він не хотів, щоб я був при цьому присутній. На нього не можна було дивитися. У нього були ноги й тіло, які я бачив на фотографії, що зображувала мертвих в'язнів Освенціма. Особливо жахливими були ноги. Тонкі патики з великими ступнями, не здатні носити на собі людське тіло.

Я перевернув його на живіт. Я не дивився ні на нього, ні на Олену. Я не плакав. Мені просто хотілось повіситись.

Після уколу Миколі полегшало. Олена вийшла.

— Раніше мені здавалось,— мовив Микола, дивлячись просто себе,— я помру — й нічого не буде. Не буде світу, й Олени, й друзів, і всього іншого. А тепер... Життя само по собі така незрозуміла й дивна річ, що, я гадаю, цілком імовірно, що існує й потойбічний світ. Та навіть із погляду цього потойбічного світу... Просити про це не можна. Навіть людині, котрої сьогодні не стане. Навіть у такої людини, як ти. І проте... Я бачу, як на тебе дивиться Оленка. Ти навіть не знаєш, як їй погано. Чи знаєш?.. Ти не залишай її. Ти мені не обіцяй нічого, але, якщо зможеш, не залишай її.

Він дивно поглянув на мене, і я подумав раптом, що він говорить це тільки для того, щоб мені було легше. Мені здалося, що він думає про мене, а не про Олену. А може, це мені тільки здалось?

Я згадав плакат із техніки безпеки, який бачив на заводі. Він був написаний чорною фарбою по сірій блясі. «Якщо вдарить струм, гукни: «Підстрибни», а руками не чіпай».

Коли людину вдарить струм, її не можна чіпати руками. Треба тільки крикнути їй: «Підстрибни», щоб вона відірвалась від землі.

Я думав, що всі ми — і лікар цей, і Олена, і я, і хазяйка цього будинку — весь час гукаємо до Миколи: «Підстрибни», а він не може. Так його приголомшило, що він уже не може. А руками тут не схопиш. Нема за що.

Він помер у суботу. Вдень. Після того, як Олена зробила йому укол.

Ми не зразу усвідомили, що він помер. Олена піднесла до його рота дзеркальце. Очевидно, вона читала в книжках, що так роблять, коли треба визначити: жива людина чи померла. Дзеркальце не замутилося.

Та я однаково не міг повірити, що його вже нема, й непомітно підніс до свого рота це дзеркальце — маленьке, кругленьке, з малюнком на звороті: двоє кошенят, що цілуються. Я побачив, що і в мене дзеркальце не замутилося.

А потім почалися клопоти, принизливіше за які, мабуть, не буває нічого на світі. Плакала і билась в істериці гладка сусідка. Хазяйка будинку говорила, що вона задалегідь попереджала Олену: треба вживати заходів, Миколі небагато лишилося, а тепер така спека, й труну

не замовили, й на цвинтарі не домовились, а сьогодні субота і всюди зачинено. Не було вдома лікаря, а він був потрібен, щоб дати свідоцтво про смерть.

Я тричі об'їздив усю Ялту. Одного разу мене оштрафували за те, що я проїхав на червоне світло, вдруге зробили дірку в талоні за проїзд під заборонним знаком. Я не говорив про те, чому в мене такий настрій, мені здалося принизливим виправдувати себе смертю друга, я просто сплатив штраф і поїхав далі.

Близько восьмої години вечора я зрозумів, що нічого не можу зробити. Я навіть не спромігся дістати лід. Я вирішив піти в райком комсомолу.

— Де райком комсомолу? — притиснувши мотоцикл до пружка тротуару, спитав я в стрічного хлопця.

— Не знаю, я не місцевий.

Всі відповідали, що вони не місцеві, здавалося, в Ялті взагалі не було місцевого населення.

Нарешті якийсь літній дядечко в солом'яному брилі мовив:

— Знаю, знаю.

Він заметушився й показав рукою в той бік, куди я їхав.

— До райкому комсомолу можна так... А можна й так...

Він показав у прямо протилежний бік.

Мені було не до жартів. Я лише сказав:

— Не може один райком міститися в двох протилежних кінцях.

Дядечко заметушився ще більше, зірвав свого бриля й замахав ним.

— Можна проїхати вперед і повернути праворуч. Або назад і на розі звернути ліворуч. Це близько.

Навіть не подякувавши, я крутнув регулятор газу.

В райкомі була тільки прибиральниця. Вона довго втовкмачувала мені, як знайти квартиру секретаря Потапенка. Я знайшов цю квартиру. На порозі стріла мене дівчинка років десяти, мабуть секретарська дочка, й сказала:

— Добрий вечір, заходьте, заходьте.

Вона мене мала за когось іншого.

Я ввійшов до кімнати, де за столом, поставленим так, щоб усім був видний екран великого телевізора, сиділо

чоловік сім-вісім. На столі — тарілки, чарки. Очевидно, тут уже кінчали вечерю.

Я озирнувся на двері. Мені хотілося втекти, та хлопць у білій майці, груди якого були в таких паростях рудого волосся, що воно аж одсувало цю майку, встав із-за столу й невдоволено спитав:

— Ви до мене?

— Не знаю,— відповів я.— Ви Потапенко?

— Я.

Я не знав, що сказати, й мовчки дивився на екран телевізора. Там, у гратчастій кулі, мчалися, перерізаючи один одному шлях, два мотоцикли. На екрані не можна було втямити, якої саме марки. Якоїсь збірної. Передавали циркову програму.

— То що у вас?

— Розумієте...— відповів я.— Це, звичайно, не ваша справа... Та просто...

— Гаразд,— сказав секретар райкому.— Пройдімо на балкон. Там поговоримо.

Ми вийшли на балкон, який весь був оповитий виноградом. Між листям виднілись великі сині грона, вкриті ніби сизуватою памороззю.

— Як твоє прізвище? — спитав секретар.

— Пузо,— сказав я.— Та річ не в тім...

Секретар мугикнув і подивився на мене з цікавістю.

— А в чім річ?

Я розповів. Секретар райкому комсомолу слухав мене невдоволено й стривожено.

— А він що, комсомолец? — спитав він про Миколу.

— Ні,— сказав я.— Безпартійний.

— Ну, це не має значення,— вирішив секретар.— Гаразд, зараз ми щось зробимо. Ти повертайся назад, а ми зробимо щось.

Я поїхав на вулицю Вузьку. Хтось приніс у кімнату квіти й кипарисові гілки. Хазяйка будинку сказала, що вони вже обмили Миколу, він лежав на ліжку вдягнений, у сірому костюмі.

— У вас електричної бритви нема? — спитала в мене хазяйка.

— Десь тут є,— відповів я.

— Годилося б поголити небіжчика.

Я промовчав. Я подумав, що це ні до чого. Та й не зможу я цього.

На десяту годину вечора приїхав секретар райкому комсомолу і ще якісь хлопці. Серед них, як мені здалось, були й ті, що сиділи в нього за столом. Вони зняли з вантажної машини труну.

— Я не спитав, який він на зріст,— одвівши мене вбік, сказав секретар.— Узяли найбільшу. Довелося начальника цієї контори викликати з дому. Все гаразд. На цвинтарі вже виділено місце. Завтра поховаємо. Говориш, гарний був хлопець? — спитав секретар.

— Нормальний,— відповів я.

Як я міг пояснити, який саме був Микола. Оце вже справді, як каже моя мама, «бог, як дає, то не мірить, а як бере, то не жаліє».

З самого ранку спека стояла така, що просто не було чим дихати. Однак я надів на сорочку свою чорну шкірянку. Мені здавалося, що не годиться в самій сорочці випроводжати на цвинтар померлого друга.

Секретар райкому Потапенко приїхав на «Москвичі», але потім відправив машину й поїхав разом із нами на вантажівці, куди ми поставили труну з Миколою.

Олея не плакала. Мені здавалося, що вона просто нікого не бачить. Вона надягла на свою суконьку сірий плащ, його надувало вітром, коли ми, тримаючись за борти, їхали на вантажній машині. У хлопців, що навідалися з секретарем райкому, були серйозні, сумні обличчя, і однак кожен із них мимоволі позирав на годинника. Не тому, що вони кудись особливо поспішали, а тому, що їм хотілося, щоб усе це швидше скінчилося. Мені так само цього хотілося.

Ми опустили труну в могилу, а потім почали кидати на покривець грудки глини. Дивний звичай. І жахний. Та ми кидали глину, а потім могилу засипали два грабарі.

— Я хочу сказати кілька слів,— суворо подивився на всіх нас Потапенко. Він для чогось підтяг вузол краватки й казав далі, дивлячись за наші спini: — Помер наш товариш, людина, яка б могла зробити ще багато корисного для нашої Батьківщини. Для тих, хто близько знав його,— це величезне горе, це страшне нещастя. Але й для нас, для людей, котрі не стрічалися з ним, це так само горе, це так само втрата. Ми живемо в такий час, коли наша радянська наука робить велетенські кроки вперед, пізнає непізнане. І ми невдовзі неодмінно одержимо

надійний засіб боротьби з хворобою, від якої помер наш товариш...— Він на хвильку замислився, але так і не згадав прізвища.— І тоді такі нещасні випадки унеможливляються. Спи спокійно, дорогий товаришу!

Витираючи потилицю носовичком, секретар райкому підійшов до мене й рішуче сказав:

— Це все. Дружину небіжчика і вас відвезе додому моя машина. Шофер знає. До побачення.

Він потис мені руку, підійшов до Олени, сказав їй, що треба бути мужньою, й пішов разом зі своїми хлопцями. Я так і не познайомився з жодним із них.

Я хотів виїхати того ж дня, але було ще багато клопоту з речами, які треба було здати в багаж.

— Може, краще тобі поїздом? — спитав я в Олени.— Все ж таки дорога...

— Ні, ні,— злякалась Олена.— Я з тобою. Будь ласка.

— Гаразд. Тільки зодягни якусь кэфту та плаща.

— Добре,— погодилась Олена.

— І ще одне... Так уже в нас вийшло... Я розумію — це зараз не на часі... Та я хочу, щоб ти знала: я тебе не залишу, поки ти сама цього не схочеш. Про це говорив зі мною Микола. Перед смертю.

— Я знаю. Він і зі мною говорив. Якби тільки... Коли він ще жив...

— Так,— сказав я.— Це було б краще.

В глибині саду, біля паркана, я підкачав шини, підтяг болти. Навколо гуркотіли транзистори. Я десь чув, що наша промисловість випустила таке пристосування: невеличка коробочка — вмикаєш і навколо, в радіусі ста метрів, усі транзистори перестають діяти. Та в продажу я цього щось не бачив. Треба б дізнатися, що там за схема, і самому змонтувати.

За штахетом розмовляла із кимсь сусідська бабуся.

— Поховали, як собаку,— долинуло до мене.

«Чому, як собаку? — думав я.— Бо оркестру не було? Вінків? Яке це має значення?»

Я закінчив роботу. Підняв із трави свою чорну шкіряну куртку. З правого боку на білому плетеному погончику я побачив слід коричневої фарби — все, що залишилося від друга.

А й справді, який в усьому цьому сенс? У цьому житті? Невже тільки в тому, що, як божевільні мотоцик-

лісти, ми летимо до чорної безодні зі швидкістю чотири тисячі п'ятсот поштовхів серця на годину?

Я вів мотоцикл обережно, на обгін не йшов, уважно дивився по боках. Навіть притримував свого коника. Я вперше в житті побував у Криму й нічого не встиг тут роздивитись.

Зараз мені здавалось, що я пізнаю ці місця — я бачив їх у кінофільмах, на листівках. Все було дуже схоже й дуже знайоме. Тільки фарби були інші, не такі яскраві, звичніші. Хоч, між іншим, гратчаста огорожа маленької кав'ярні, коло якої ми зупинились, щоб напитися, була прикрашена крученими паничами, але квіти цього крученого панича були втриє більші, ніж у того, що росте в нас, і якогось глибокого, не блакитного й не синього, а якогось особливого кольору, що мав оксамитовий відтінок. Я подумав навіть, що добре було б дістати насіння й спробувати вивести цей сорт на нашому балконі. Я поговорив про це з буфетницею, але вона сказала, що нічого не вийде, бо вже пробували, і виявилось, що такі квіти ростуть тільки на півдні. До того ж це не кручений панич, а іпомея.

Праворуч од шосе по дорозі до Сімферополя я знайшов за путівником і показав Олені гірське пасмо Демерджі, або, як його ще звать, Катерин-гори. Вершечок цієї гори, як писалось у путівнику, був схожий на бюст цариці Катерини.

— Схожий чи ні? — спитав я в Олени.

— Ні,— відповіла вона й мерзлякувато пересмикнула плечима.

«Давай прохось спокійно!» — подав мені сигнал рукою водій новенького, чистенького львівського автобуса, коли я йшов на обгін. Хороший хлопець. У нього, з його високого місця, краший огляд. І взагалі, сигнал рукою це зовсім не те, що блималки. Це ніби за руку привітався.

А назустріч мені йшов новенький «мерседес», розцяцькований абстрактними плямами, облямований яскравими квітами, як на жіночій хустці. Гай-гай.

За Сімферополем у полі працювали тільки жінки — збирали якісь рослини, схожі на кукурудзу. Я зупинив мотоцикл коло узбіччя й підійшов до них.

— Що це за продукт?

— Ворсувальна шишка,— відповіла сумноока серйозна дівчина.

— А нащо?.. Ця шишка?

Ніколи не уявляв, що деталі машин можна вирощувати в полі. Дівчина — а потім до неї приєдналась ще якась тітка — розповіла, що на ткацьких фабриках застосовують ворсувальні машини, які наводять ворс на вовняні тканини. І головною деталлю в цих машинах є саме ворсувальні шишки, схожі на кукурудзяні качани, тільки трохи менші. Раніше ми купували їх за кордоном, а тепер самі вирощуємо. Вони мають такі малесенькі еластичні гачечки. Їх пробували замінити в машинах дротями, та поки що не вийшло.

Вони подарували нам із Оленою на пам'ять пару таких ворсувальних шишок.

Ми вже давно проминули Крим. Траса Москва — Сімферополь тяглась поміж рівними хлібами і раптом недалеко від дороги я побачив невеличке озерце, луг, а на лузі хлопець рівними півколами поблискував косою. І гостро, й дивно згадалась мені пісня, яку співала мама:

Понад лугом зелененьким,
Понад лугом зелененьким
Брала вдова льон дрібненький.

Що я тоді подумав? Що вдова ця молода, що вона, може, така, як Олена. І ось Олена й справді вдова. І їде за моєю спиною на мотоциклі. І я справді збираюся з нею побратись, як цей Василь у пісні. І моя мама так само буде проти цього. Вона напевне буде проти цього. Йі Олена аж ніяк не припаде до серця.

Вчарувала мужа свого,
Вчарувала мужа свого,
Причарує й сина мого,—

бриніло в моїх вухах маминим голосом. Та, однак, останніми словами в цій пісні були такі:

А я чарів не боюся,
А я чарів не боюся,
Та й на вдові ожениюся.

Я все силкувався й не міг згадати: співала мама ці останні слова пісні, яка ніби передбачала моє майбутнє? Чи не співала? Зараз мені здавалось, що не співала. І думалось, що не співала вона цих слів саме тому, що не хотіла, аби навіть у пісні син не послухався своєї матері й одружився з удовою.

«А може, вона й справді вміє ворожити? — здивовано подумав я.— Може, й ворожкою була вона не випадково?»

Олена з-за моєї спини подеколи підставляла обличчя вітру. Вона нахилялася вбік і, заплющивши очі, ловила вітер напіврозтуленим ротом. Я все не міг її примусити поїсти. Вона буцімто й оклигала трохи, та й хвилини не могла побути без мене, і коли до неї підходили незнайомі люди, зразу замикалася й дивилась на них, як звірятко, котре чогось дуже побоюється.

В Полтаві я хотів подивитися пам'ятник на честь знаменитого Полтавського бою. Олена, звичайно, вважала б за краще нічого не оглядати, та оскільки залишатися одною вона зовсім не могла, пішла зі мною.

В центрі Полтави стоїть колона з орлом. Це і є пам'ятник Слави на честь перемоги російських військ у Полтавській битві. А в сквері Котляревського — новий пам'ятник солдатської Слави. Це парадна алея. Праворуч — гранітні плити над могилами, на кам'яних брилах викарбувані емблеми родів військ. До монумента ведуть гранітні сходи, а сам монумент — це обеліск із граніту висотою з восьмиповерховий будинок. Коло нього шести-метрова фігура солдата, що тримає в руках щит із гербом Полтави. Горить вогонь Вічної слави.

За Полтавою я трохи натис. Добре йшла машина, за всю дорогу мій двигун жодного разу не перегрівся, не заковерзував. Горбоконики, а не механізм.

Я розраховував, що до Києва ми приїдемо ще завидна, та ми не доїхали до Броварів, як уже зовсім стемніло. Я ввімкнув фари, тополі обабіч дороги, немов підтяті променем, різко нахилялися і падали назустріч, шосе під колесами шерхотіло й пострелювало щербінкою. Спереду, над лісом, зійшов місяць. Зустрічні машини й мотоцикли, пригасивши дальнє світло, проносились мимо з тим особливим звуком, котрий складається з моїх вісімдесяти кілометрів на годину й зустрічних вісімдесяти кілометрів.

І раптом я мимоволі почав гальмувати. Назустріч нам у промені нашої фары неслись примари. Вони легко вимахували руками і мчались над шосе, могутні й невагомі.

— Що це? — злякалась Олена.

Я зупинив мотоцикл ближче до узбіччя. Я не знав, що це.

Примари підлетіли ближче до нас, і я побачив, що це люди, котрі, змахуючи руками, незрозумілим способом летять, майже не торкаючись шосе.

Та на одному з них я побачив роликові ковзани, потім розгледів, як другий вчепився за багажник мотоцикла, що проїздив повз нього, й зрозумів, у чім річ. Це тренувались лижники. Їх розганяли по шосе мотоцикли, а потім вони летіли за інерцією.

— Тренування лижників,— сказав я Олені.— Бачиш, вони на роликах.

— Як примари,— видихнула Олена й пригорнулася до мене так, немов хотіла в мені сховатися, так, як і того вечора в саду перед будинком, де помирав Микола. І я її обійняв так, як у той вечір.

Усе це зовсім не просто. Їй тільки три роки. Їй ще навіть нема трьох. Та я зовсім не розумію, що вона думає. І мені якось незручно, коли Олена каже їй про мене «це твій тато» для того, щоб привчити дитину, буцім я батько. Вона мене вже зве «дядько тато».

А Оленині батьки, дивлячись на це, не натішаються. Я бачу, як вони презираються з розчуленими і щасливими усмішками. Мене ніколи ще так, мабуть, не любили й так мені не годили, як тут. У них дома не палять, а я курю. Тож по всій квартирі розставили попільнички. Я вранці навіть у ванній побачив попільницю — може, мені заманеться, лежачи у ванні, закурити.

Помешкання в них велике — чотири кімнати; дві з них, найкращі, виділили нам із Оленою, та при цьому теща Анастасія Львівна наполягла, щоб одна з цих кімнат — вона виходить вікнами в парк — правила мені за кабінет. Коли я влаштовуюся в цьому своєму кабінеті на тахті навіть із нашою багатотиражкою «Завод заводів», усі в квартирі замовкають, тесть Анатолій Петрович викликає телевізор, Анастасія Львівна забирає до себе нашу Маринку.

Під час обіду теща стежить за моїм обличчям — раптом мені буде щось не до смаку, і мені доводиться хвалити навіть квасолі, яку вдома я ніколи не їв; тато і я не любимо квасолі.

Анатолій Петрович розмовляє зі мною про історію, філософію, літературу. Коли приходять гості — професори, члени-кореспонденти, академіки, імена яких можна знайти в списках редколегій багатьох наукових видань, — вони дуже уважно вислуховують мої висловлювання. Якщо б хтось із них спробував щось таке сказати про металообробні верстати, на котрих вони розуміються, мабуть, так, як я на літописах і хроніках, я б не поставився так поблажливо до їхніх міркувань.

Власне, тим часом у Анатолія Петровича й Анастасії Львівни є тільки дві прикраси. Перша з них мотоцикл. Анатолій Петрович відразу ж сказав, що придбає для нас із Оленою машину. Але я мушу раз і назавжди відмовитися від мотоцикла, бо вони з дружиною уже літні люди, й думка про те, що я десь лежу з розбитим черепом, не даватиме їм спокою, що кожна хвилина моєї відсутності, поки в мене є мотоцикл, турбуватиме їх.

Що можна було на це сказати? Я відповів, що мені вже небагато лишилось, щоб дотягти до майстра спорту, що, за статистикою, майстри спорту — мотоциклісти розбиваються так само рідко, як академіків позбавляють їхніх учених звань, що я їздитиму обережно і, головне, що машина нам із Оленою зовсім ні до чого.

Анатолій Петрович засмутився та, приховуючи це, сказав, що не вважає це за останнє моє слово.

— Намагаючись позбутися реальної небезпеки, — зауважив Анатолій Петрович, — люди часто кажуть про неї, як про неіснуючу. Це стосується не тільки мотоцикла. Тому я дозволю собі ще повернутись до цієї теми.

А про другу прикрасу ніхто не говорить, ніхто не виказує, що це дуже серйозно. Це — ставлення моєї мами, та й тата, до Олени і її батьків.

Весілля в нас ніякого не було, але після того, як ми з Оленою оформили всю цю справу в загсі, я попросив, щоб мама й тато приїхали пообідати з нами. За весь вечір мама вуст не розтулила й тільки поглядала на все навколо з таким відвертим осудом, що всі відчули себе немов у чомусь винними.

Нічого цього не помітив, на мій погляд, тільки Дмитро Володимирович Загорський, сивий дядечко з носом картоплиною, професор, фахівець із західної літератури, який зовсім випадково потрапив на цей обід. Він зайшов до Анатолія Петровича в якійсь справі, почув брязкіт

тарілок, неуважно сказав, що охоче залишиться з нами пообідати, бо не встиг сьогодні як слід і поснідати, і, розмовляючи, звертався головним чином до тата, котрого він, як мені здалося, прийняв за історика або археолога. Одягнений він був у замшеву куртку, яка більше пасувала б мотоциклісту, а не професору; машинально, не відчуваючи ні смаку, ні міцності, пив усе, що йому наливали, й зосереджено, закругленими реченнями досвідченого лектора говорив, звертаючись то до тата, то до Анатолія Петровича.

— На мій погляд, одне з найбільших ускладнень у справі популяризації вітчизняної літератури полягає в розриві, який виник через те, що мова з часом дуже змінилася. Як приклад, можна взяти творчість Григорія Сковороди. Без сумніву, Сковорода видатний філософ і чудовий письменник.

— За ваше здоров'я,— сказав Анатолій Петрович.

— Будьмо здорові,— відповів Дмитро Володимирович, хильнув горілку зі своєї чарки й, не заідаючи, вів далі: — Не можна сказати, що його зараз не вивчають. Всі ювілеї Сковороди урочисто відзначають статтями навіть в обласних і районних газетах. Та, незважаючи на це, він належить до тих письменників, яких, за висловом Лессінга, більше поважають, ніж читають — думки його не зв'язують із нашим часом, із нашими проблемами.

О дражайше жизни время,
Коль тебя мы не щадим!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!
Будто прожитый час возвратится назад,
Будто реки до своих повернутся ключей,
Будто в наших руках лет до прибавки взять,
Будто наш з безчисленных составленный век дней.

Брось, любезный друг, безделья,
Пресечи толикий вред,
Сей момент пріймись до дела:
Вот, вот, время уплывет!
Не наше то уже, что прошло мимо нас,
Не наше то, что породит будуща пора,
Днешний день только наш, а не утренний час.
Не знаём, что принесет вечерняя зоря.

Слова ці здаються нам дещо кумедними й не надто зрозумілими. А тим часом твори Гете, Шіллера, Вольтера;

Руссо, Смоллета, Шерідана не здаються нам архаїчними.
У чім річ?

Дмитро Володимирович машинально посолив котлету, відламав виделкою кусень, пожував, знову посолив те, що лишилося на тарілці, й казав далі:

— Річ, мабуть, у тім, що, перекладаючи з іноземних мов, сучасні перекладачі вдаються до мови нинішньої і таким чином роблять ці твори близькими сучасному читачеві. Може, варто б так само перекладати на сучасну мову твори Григорія Сковороди? — звернувся Дмитро Володимирович до тата.

— Про «безділля» й про те, що багато часу витрачається марно, це правильно, — сказав тато. — Особливо молодь цим відзначається...

Тато почав просторікувати про те, що молодь мусить бути серйознішою і, як раптом надто вчено висловився тато, «фанатично відданою справі».

— Відданою — так, — блиснув окулярами Анатолій Петрович. — Але не фанатично. Був такий філософ Юнг, котрий писав, і, на мій погляд, цілком слушно, що фанатизм — це надкомпенсований сумнів.

— Що це таке — «надкомпенсований»? — спитала Олена.

— Люди завжди мають сумніви, — відповів Анатолій Петрович. — Це одне з пристосувань, які допомогли людству в його розвитку. Та люди долають свої сумніви. І це теж гарно. Навіть прекрасно. В іншому разі цей світ зупинився б. Тому людям частенько доводиться одне одного й самих себе в чомусь переконувати. Та інколи сумніви бувають такі, що підточують людину, немов шашіль. І буває, що людина не виносить на світло своїх сумнівів, а ховає якомога глибше від себе й від інших. Вона не хоче про них знати. Вона їх не просто компенсує своєю поведінкою, вона їх надкомпенсує. Вона й стає фанатиком.

— Я не знаю, хто й що компенсує, — заперечив тато, — та коли багато сумнівів — мало діла. А нам від молоді потрібні діла, а не сумніви.

— І діла, й сумніви, — м'яко сказав Анатолій Петрович. — Ми маємо навчити їх більше думати, ширше дивитись на світ. Ми врешті дуже завинили перед цим поколінням. Надто часто ми помилялись, чинили не так, як

вимагало наше сумління, виховували з себе самих фанатиків.

Мама ще міцніше стулила губи.

— Не знаю, як ви,— дивлячись на стіл, сказав тато,— а я не відчуваю своєї провини. Гадаю, що й Ромка не вважає мене винуватим. Я гадаю, що ми перемогли у війні й передали їм гарний, мирний час. І передали їм його для роботи, а не для сумнівів.

Не сподобались вони одне одному. Тато спитав у Олени, чого саме вона навчається в консерваторії; і почав був пояснювати, чому він любить оперу «Кармен» і в цій опері арію тореадора і чому сучасні опери йому менше подобаються, хоч, скільки мені відомо, слухав тато сучасні опери тільки по телевізору й завжди вимикав його. В музиці він анітелень. А мама, котра любить музику й розуміє її, котра, коли залишається наодинці, крутить на радіолі пластинки з Чайковським, навіть коли Олена заграла на роялі, сиділа з кам'яним, непорушним обличчям.

До себе вони батьків Олени не запросили й більше з ними не бачились. А зрештою, в нас усе тихо й мирно. Дуже розчулюються мої нові родичі, коли я виходжу погуляти з Маринкою. Суконьок різних, пальтечок, черевичків, босоніжок у неї стільки, що, як на мене, вистачило б на чималий дитячий садок. Коли вона виходить зі мною, бабуня їй чіпляє на голову якийсь особливо яскравий бант. Ці банти тепер виготовляють із капронових стрічок, і вони сидять на дитячій голівці, як великі метелики. Коли ми з Маринкою вже виходимо на вулицю, я бачу, що Анатолій Петрович і Анастасія Львівна стоять рядком коло вікна за фіранкою й розчулено дивляться на нас. Їм здається, що з вулиці їх не видно.

Маринка — людина серйозна. І самостійна. «Я сама». Коли її пробують нагодувати, вона каже «я сама», коли я беру її на руки, щоб перенести через вулицю, вона так само каже «я сама», коли я хочу підсадити її, щоб вона залізла на залізну драбинку в парку перед нашим будинком, вона каже «я сама», боляче забиває колінце, але сама залазить нагору.

Дуже хотілося б мені покатати її на мотоциклі. Мабуть, після першої ж поїздки вона заявила б, що наступного разу поїде сама. Та на мотоциклі покатати її я не наважуюсь. Не хочеться завдавати прикросців гарним

людям. Адже якщо теща й тесть про це довідаються, вони при кожній нашій прогулянці з Маринкою місця собі не знайдуть.

Маринка так часто, як інші діти «чому?», питає про все: «яка від нього користь?» Яка користь від тролейбуса, від кітки, від чайника, від дерева, від усього на світі.

— А яка від тебе користь? — якось спитав я в неї.

— Я бабуні добре їм, — не замислюючись, відповіла Маринка.

Щось таке коїлося зі мною цієї ночі. Якийсь напівсон, напівмаячня. Я бачив уві сні логічну задачу. Мені її загадав колись Микола. Я не зумів її розв'язати. Щось нам перешкодило, і він не встиг пояснити мені, як вона розв'язується. Потім ми обоє забули про це, і я ніколи не згадував цієї задачі.

Та уві сні я все це побачив вочевидячки. Велика чотирикутна кімната з білими стінами, білою стелею і білою підлогою. Лінолеум. Дверей нема. Нема й вікон. Не видно й джерела освітлення. Але світло рівне, денне. В центрі два однакові крісла, схожі на зуболікарські. Це — електричні стільці. Один з електричних стільців з'єднаний із мережею, а другий — ні.

Між кріслами кат. Це Микола. Та він не схожий на себе, він нижчий, у білому халаті до самісіньких п'ят, із білим кухарським ковпаком на голові, з білим, немов припорошеним борошном, обличчям.

Все залежить від того, який стілець я сам оберу. Я можу звернутися до Миколи тільки з одним запитанням. Тільки з одним. Він відповість на нього тільки «так» або «ні». Та мені відомо, що кат один день каже правду, а наступного дня бреше. І який саме день сьогодні, я не знаю. Треба знайти це єдине запитання, яке може мене врятувати.

Я уявив собі, як по всіх нервах проходить гаряча електрична хвиля, як вони скручуються й чорніють, і раптом на мене зійшло це саме серендіпіті. Мене немов осяяло. Я зрозумів, яким має бути запитання.

Треба показати на один із стільців і спитати: «Чи сказав би ти вчора про цей стілець, що він підключений?»

Тепер позначимо цей стілець літерою «А» й уявімо собі, що він підключений. Уявімо собі також, що вчора

Микола казав правду. Тож учора він сказав би «так», але сьогодні він бреше й тому скаже «ні». Отже, я повинен обрати стілець «В». Якщо ж навпаки, якщо вчора він брехав, виходить, про стілець «А» він учора сказав би «ні», а сьогодні скаже «так». Те ж саме вийде із стільцем «В». Таким чином, треба вибрати той стілець, про котрий він скаже «ні».

Я все це зрозумів якось в одну мить. Та замість того, щоб спитати: «Чи сказав би ти вчора про цей стілець, що він підключений?», я спитав у ката Миколи: «Вона тебе кохала?» Мені стало байдуже, на який стілець я сяду.

Я прокинувся, потягнувся до сигарет на тумбочці. Олена спала на сусідньому ліжку, і дихання її не було чути. Наші ліжка стоять поруч. Це модерні ліжка з полірованими дерев'яними спинками, виготовлені в НДР. Удень вони застелені оксамитним покриттям, так що виходить одна велика чотирикутна тахта.

— Котра година? — неуважно спитала Анастасія Львівна.

— Дев'ята. Без чверті.

Теща похитала головою.

— А день який?

— П'ятниця.

Той, хто працює на заводі, завжди знає, який день. Він уже напевно не помилиться. І яка декада, він так само не забуде. Робота нагадає. В усякому разі, на нашому заводі.

— В якомусь фантастичному оповіданні,— сказала Анастасія Львівна,— я читала... Дія там відбувається на далекій планеті. Вона обертається набагато швидше, ніж земля. Тому там день — ніч, день — ніч. Дуже коротка доба. А я читала це й думала, що так летить час у літньому віці.

— Наш перукар Михайло каже,— заперечив я,— що й у молодому віці він, як велосипед на схилі, котиться вперед і не має заднього ходу.

— Як велосипед,— усміхнулась теща.— А тут по-іншому. Як ваш мотоцикл. Або літак, і з віком відчуття часу стає зовсім інше.— Вона замислилась.— Хоч усі інші почуття,— у жінки, в усякому разі,— в шістдесят залишаються такі самі, як у двадцять.

— Як це — всі?

Я з сумнівом подивився на Анастасію Львівну.

— А так. У цьому й полягає найважче й найприкріше з усього, що відчуває літня жінка. Почуття такі самі, як у вісімнадцять, а можливості зовсім інші.

— І це так у всіх?

— Гадаю, що у всіх.

Я якось по-новому подивився на свою тещу. Ніколи мені таке не спадало на думку. Але якщо те, що вона каже, правда — а нащо їй брехати? — то, мабуть, вона завжди відчуває, що Олена, я, наші друзі ставимось до неї, як до істоти зовсім іншої породи. А вона себе відчуває такою, як ми. Тут треба щось робити.

Кажуть, на землі є місто, схоже на Київ. Ріо-де-Жанейро. Якщо це правда, підходяще місто Ріо-де-Жанейро.

Падають у Києві зі стукотом каштани на асфальт. Їх підбирають перехожі. Однаково охоче й діти, й старі. Всі милуються їхньою полірованою лискучою поверхнею, гарними відтінками кольору, що не має іншої назви, крім «каштановий».

У гарний час падають каштани в Києві: вдень ще зовсім тепло, а листя дерев із золота, бронзи, зеленкуватої міді й роз'їденого іржею чавуну.

Знов береться на осінь. Рік уже, як нема Миколи. Згадують його дуже рідко. Олена часом плаче ночами. Коли я питаю, що сталось, вона відповідає, ніби побачила уві сні щось страшне. Та ще я згадую. Коли їду на мотоциклі — раптом бачу на вулиці знайому фігуру, й гальмую, і хочу гукнути: «Миколо!» І ще на стіні, поруч із баром, як і раніше, висить картина Лінке «Міст». Одна з людських фігурок, котрі зірвалися з цього клятого мосту, схожа чимсь на Миколу. Я намагаюсь не дивитись на цю картину. Взагалі, на мій погляд, вона висить на стіні тільки тому, що до неї звикли й ніхто її не помічає. Та якщо замислитись...

Олена доручила мені гайнути на ринок і придбати там великого кроля, моркви, цибулі, петрушки, а також яблук і слив. Та щоб сливи були гарні. Анастасія Львівна особливим способом стушкує цього кроля в червоному вині. Це зветься «кріль під зайця». Потім наші гості обсмоктуватимуть кожну кісточку й тільки-но що пальці не

облизуватимуть. У неділю до нас неодмінно приходять наші приятелі. Мої мотоциклісти вже давно перемішалися й здружилися з Олениними піаністами та вокалістками. Анастасія Львівна задоволена — всі чекають на її кроля. Всі багато їдять і чимало п'ють. Мої хлопці те пер приїздять на тролейбусі — так певніше.

Я зайшов до гастронома, але там була тільки «Московська». Над вигнутим склом прилавка стояла табличка: «Сьогодні вас обслуговує продавщиця М. В. Ігнатенко».

— Маска, маска, а я тебе впізнав,— сказав я продавщиці.— Тебе звать Маруся.

— А от і не вгадав. Я Майя, а не Маруся.

Продавщиця дивилась на мене з-під свого чубка підкреслено незацікавлено.

— Чи не знайдеться пара пляшечок «Столичної»?

— Тільки «Московська». Хіба самі не бачите?

— Мені в лікарню,— сказав я. Незацікавлене Майїне обличчя набрало здивованого виразу.— А туди не можна «Московську». Треба кращої очистки...

Жарт, який не зразу дійшов, коли стає зрозумілий, справляє особливе враження. Куди поділась Майїна незацікавленість. Вона пирснула, побігла до підсобки й незабаром повернулась з двома пляшками «Столичної».

Останнім часом ми часто бачимо молодого поета Леона Ковальова. Він товаришує з Оленою. Піаністи й вокалісти на нього тільки що не моляться. Із нашими хлопцями він теж легко знайшов спільну мову.

— Він ще буде великим поетом,— сказала мені про нього Олена.— Він буде для нашого часу як Лермонтов. Або Шевченко. Якщо тільки з ним нічого не станеться.

— А що з ним може статися?

— Великому талантові завжди загрожують небезпеки. Автомобільна аварія. Або просто грип. Потрапляють в аварію й звичайні люди. Та лише коли гинуть чудові таланти, генії, ми починаємо по-справжньому розуміти, як багато небезпек взагалі загрожують людині.

— Ми ще краще починаємо це розуміти,— заперечив я,— коли це відбувається з нами або з нашими близькими.

Олена промовчала. Вона теж згадала Миколу.

Коли ми вже доїли цього на диво смачного кроля, коли закурили,— і тільки Віля неквапно ковтав зі своєї

склянки вино, змішане з мінеральною водою, він чомусь завжди так змішує вино з водою,— нова Вілина дівчина з монгольськими очима (її звали Надійка) звернулася до Леона:

— Почитайте ваші вірші.

Що подобається мені в цього поета — ніколи не комизься, охоче читає свої витвори. При цьому з таким виглядом, ніби важливу роботу виконує.

Леон став спиною до рояля, його притишений і дещо сплуватий голос бринів схвильовано й палко:

...Я наклонюсь над краєм бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете — только песня
На украинском языке.

Всі мовчали.

— Що все на світі, так би мовити, пісня, це зрозуміло,— сказав нарешті Віля.— Але чому на українській мові?

І ніби щось зіпсував, поламав у вірші.

— А ось цього я не вмю пояснити,— відповів Леон, котрого насправді звать Леонтием.— Я так відчуваю. Та якщо вважати поезію одним із способів самовизначення, то доведеться примиритися з тим, що я саме так самовизначаюсь.

Віля твердить, ніби вірші пишуть у тих випадках, коли нема чого сказати прозою, й постійно наводить цитату з Толстого, котрий буцімто говорив, що писати вірші — це те ж саме, що пританцювувати, коли йдеш за плугом. Та кого б там не цитував Віля, а поети вмюють здорово висловити те, що сам відчуваєш, але ще не усвідомив. Адже я завжди відчував, як зв'язане моє життя з українськими піснями, котрі співала мама, відчував, що в усіх цих піснях ніби про мене співалося, що вони навіть немовби можуть передбачати моє майбутнє. Так само було й з піснею, що співала мама, «Понад лугом зелененьким».

— Скажіть, будь ласка,— грайливо звернулась до Леона Ковальова Вілина Надійка,— чому до вас весь час так прискіпується критик Брюченко?

— Не знаю,— відповів поет.— На мій погляд, просто не розуміє віршів.

— Ви з ним бачились?

— Ні. Він не тутешній.

— Але що собою являє Брюченко? Старий, молодий?

— Кажуть, молодий. Потроху торгує сумлінням. Максимум прибутку при мінімумі товару.

Боронь боже потрапити на язика до такого поета. Це ж треба — «при мінімумі товару».

Віля, підпираючи свої слова численними цитатами, заговорив про те, що поезія, так само, як і вся література, покликана створювати достеменну картину, модель світу, і що тому не можна не визнати, що критика віршів Леона Ковальова дещо слухна.

Леон Ковальов заперечував проти Вілиних цитат. Цього Леона не зіб'єш ніякими цитатами. Все, що він каже, саме по собі ніби цитати з якихось класиків.

— Поезія від науки відрізняється тим, — сказав Леон, — що в науці однакові причини викликають однакові наслідки. А в поезії — ніколи. Або це не поезія.

Боюся, що вже не бачити Вілі своєї Надійки. Вона аж танула від того, що сидить поруч із таким чудовим поетом.

— А як ви ставитесь до машинної поезії? — спитала вона. — Адже ми сьогодні слухатимемо машинну музику.

— Я певен, що машинна поезія можлива, — охоче відповів поет, — теоретично, в усякому разі. З часом вона цілком зможе посісти своє місце в культурі. А машинної прози ніколи не існуватиме. Ніколи люди не читатимуть машинної, комп'ютерної прози.

— Чому? — спитав Віля.

— Поезія завжди пов'язана з ритмом і римою, — відповів Леон. — Новомодний «вільний вірш», зрештою, це така ж сама проза, тільки вигадлива. Поет завжди залежить від рими. І, оскільки йому доводиться підшукувати риму й затискувати вірші в певний розмір, виникає багато випадковостей. Ці випадковості, власне, в поетів і зводяться на їхню користь. Себто через те, що поетові доводиться підшукувати рими, в нього з'являються думки, образи, порівняння, котрі, як йому здається, він сам не зумів би вигадати, котрі ніби «осіяли» його. Ці випадковості й виробили в поетів особливу здатність до підсвідомого пошуку, до підсвідомих дій. Поезія завжди твориться, організується в значній мірі саме підсвідомістю.

— А проза? — сказав Віля.

— Проза інша річ. Тут випадковості рідкі й незначні.

Це — каламбур, котрий спав прозаїку на думку, якийсь збіг у словах дійових осіб, якісь ритми. В цілому прозаїк оперує поняттями логічними. Його інструмент, так би мовити, свідомість, а не підсвідомість. Дуже важливо при цьому врахувати, — якимось так склалося, — що поезія завжди в значній мірі звертається саме до підсвідомості читача, а проза навпаки, як правило, адресована до читачької свідомості.

Тепер, якщо ми широко вважаємо, що існує вплив читача на письменника, а він існує, читачі ніби замовляють твори письменникові, примушують його писати так, а не інакше, а він, у свою чергу, — це дуже складний зв'язок, — впливає на читачів... Та якщо це так, зв'язок у поезії з читачем відрізняється від зв'язку в прозі. Поезія — річ надзвичайно складна. Виходить, що підсвідомість читачів впливає на підсвідомість поета, а вже підсвідомі знахідки поета, в свою чергу, доходять до читачів. У прозі цей зв'язок видніший, це соціальне замовлення чіткіше.

Тепер уявімо собі електронну машину, котра одержала великий запас інформації, різноманітних сполучень слів, у неї вкладені певні поетичні розміри, й рими, й великий словниковий запас. Можна уявити собі, що в такому разі випадково знайдені рими вимагатимуть певних образів, а запас образів при такому випадковому сполученні дасть вірші. Врешті така машина діятиме, як поет, звичайно, за умови, що її програма досить вдало складена. У прозі ж це цілком унеможливлується, бо тут обмаль випадковостей. Тут необхідна логіка, тут необхідна свідома послідовність.

— То виходить, що поезія нижча від прози? — здивувалась Надійка.

Леон Ковальов низав плечима.

— Анітрохи. Це просто різні жанри. Але внаслідок того, що існує багато проміжних жанрів, що виникло багато всіляких умовних поділів, ця різниця якимось затушкувалася, зникла, на неї не звертають уваги...

Вони й далі дискутували з Вілею, та я вже не слухав, бо ремонтував «маг». Нічого серйозного — тріснула пружинка, за допомогою якої перемикають швидкість. Звичайно такі вечори в нас закінчуються музикою: Олена грає на роялі, хтось із присутніх виконає романс Даргомижського, а потім одеську «блатну» пісеньку. Або крутять «маг» із записами джазів. В основному «гіганти».

Я тепер дуже легко відрізняю Бенні Гудмена від Каунта Бейсі, Каунта Бейсі від Флетчера Гендерсона, Флетчера Гендерсона від Роя Елдріджа і всіх їх разом від Дьюка Еллінгтона.

Сьогодні ми слухали музику, створену машиною. Якась занудна й відома сюїта для струнного квартету під назвою «Сюїта Ілліак».

А потім на «маг» поставили бобіну, котру приніс із собою Леон Ковальов. Якісь парагвайці. З гітарами. Леон добре знає іспанську. Він і університет кінчав по іспанському відділенню. Він перекладав нам слова.

Гарно співають ці парагвайські хлопці. Сказатися можна. Оце вже справді так співають, що відчуваєш — у цю хвилину для них нема нічого в світі, окрім їхньої пісні. Вони, немов жайворонки, котрі висять у синьому небі й самі захлинаються від власного щастя.

А слова в цих піснях — тільки дивуєшся. Вміють же викласти люди!

Леон Ковальов під цю чудову музику перекладав нам пісню, що в самозабутті співали парагвайці:

— Жінко! Якщо ти колись побачишся з богом, спитай у нього, чи хто кохав тебе більше за мене... А море...

І тут щось таке заспівали вони про це море, що навіть перекладач збився й тільки руками розвів:

— Ну, в цілому, кохання — як море.

Я подивився на Олену, що, напіврозтуливши рота й часто вдихаючи повітря носом, слухала цих парагвайських хлопців, не дивлячись на Леона, й подивився на Леона, що, не дивлячись на Олену, з блідим і відчайдушним обличчям перекладав слова пісні, і раптом мене обпекла дивна думка, якої я більше не міг позбутися.

«Жінко! Якщо ти колись побачишся з богом, спитай у нього: чи хто кохав тебе більше за мене». Дуже гарно. Та якщо це кажуть не твоїй дружині. А він звертався до Олени. Й парагвайці співали іспанською про його кохання, котре, як море. Про його, а не про моє. Я кохаю Олену. Але не так, як співали парагвайці. Інакше. По-іншому. Й однаково щось таке погане дряпало мені горлянку.

Я вийшов на кухню. Там за маленьким розсувним столиком сиділи одне проти одного Анатолій Петрович і Анастасія Львівна. Анатолій Петрович читав газету, теща — книгу, вигляд у них був мирний і щасливий, і од-

нак я подумав, що так не годиться. Не годилося, щоб вони тут сиділи, а ми там ганяли цих парагвайців, котрі, мабуть, у Анатолія Петровича нічого, крім огиди, не викликали. Мені було відомо, що він не любить популярної музики, хоч говорить про неї зі стриманою поблажливістю. На мій погляд, він ставився до неї, як до неминучого лиха.

Я відчинив холодильник і взяв пляшку горілки.

— Вип'ємо,— запропонував я Анатолію Петровичу й Анастасії Львівні.

Анатолій Петрович подивився на мене здивовано, над окулярами, приховуючи занепокоєння.

— З великим задоволенням,— погодився він.— Тільки зміню куртку на смокінг.

Він сидів на кухні в піжамній куртці, але свіжа біла сорочка була застебнута доверху і темно-синя із золотавими смужками краватка була підтягнута під самісінський комір.

За кілька хвилин Анатолій Петрович прийшов до нашої кімнати. На ньому вже був піджак, як він сам висловлювався, «кольору мокрого асфальту».

— Хильнемо,— запропонував я.

Присутні зустріли мої слова так, ніби я підслухав їхні бажання. Ці парагвайці немов навмисне співають так, щоб людям схотілося випити. Їхні пісні варто прокручувати в ресторанах. Продаж спиртних напоїв збільшився б у кілька разів.

Гарна річ заморожена горілка. Не відчуваєш цього важкого спиртового запаху, в роті — льодок, а потім у шлунок повільно спускається тепла грудка, яка дедалі більше розігрівається й спрямовує в руки і ноги гарячі промені.

Анатолій Петрович цокнувся з Оленою й подивився на стіл, немов не помічаючи, яким швидким рухом вона приклала до губ чарку і, одкинувши голову, проковтнула горілку, і як змінилося її обличчя. Воно знов стало таке, яке було, коли ми з Миколою вперше побачили це обличчя на Хрещатику.

Леон Ковальов дивно осміхався і пив чарку за чаркою нарівні зі мною. Я так і наливав: йому — собі, йому — собі. А парагвайці співали про своїх жінок, котрі побачаться з богом, і про своє море, і про свій Парагвай, про який я до пуття й не знаю, де міститься.

Анатолій Петрович із легкою усмішкою сьорбав горілку зі своєї чарки, і мене раптом охопило якесь співчуття до нього.

— Хильнемо, батьку,— запропонував я.

— З задоволенням,— відповів Анатолій Петрович, цокнувся зі мною й знову сьорбнув зі своєї чарки. І раптом він подивився на мене якимось особливо проникливо й співчутливо. Чи це мені тільки здалося? Потім завівся Віля. Він, коли вип'є, не може не викривати всіх навколо себе. Закликаючи в свідки Анатолія Петровича, він почав вигукувати, що я не зростаю, що не вчуся, що два роки пересидів на одному курсі в інституті, що відстаю, що надто задоволений самим собою і тим, що мене оточує, а без святого невдоволення не буває поступу вперед. І тут уже він повитягав цитати з Платона, з Сократа, зі свого улюбленого Епіктета й ще якихось нікому не відомих філософів. Щоправда, на нього суміш вина з мінеральною водою подіяла сильніше, як на мене горілка,— всі цитати не мали нічого спільного з темою його викривальної промови.

Леон Ковальов мовчки, з байдужим, заглибленим у себе виразом обличчя, слухав Віліні цитати в супроводі парагвайських гітар, а потім покvapно попрощався й пішов.

Його до передпокою проводила Олена. Вона довго не поверталася. Я в цьому не бачив нічого дивного, та, однак, сказав Вілі, щоб він заткнув собі пельку зі своїми філософами. Віля, як завжди в таких випадках, заковпил губи й заявив, що йому ні до чого було розсипати бісер перед свиньми, а під свиньми він розуміє далєбі не всіх присутніх, а лише мене, що більше він сюди ні ногою,— і він пішов у передпокій, а за ним його Надійка і я. І коли ми вийшли, я побачив, що Віля на мене озирнувся, і обличчя його скривила дивна гримаса, а ще перед цим я побачив, як Олена похитнулась і притислась до цього поета Леона Ковальова. Тим самим рухом. Тим самим рухом, що й тоді вночі до мене.

Я попрощався за руку з Леоном, із Вілею, з Надійкою, посміхнувся Олені, взяв її під руку, і ми повернулися до нашої кімнати, де за столом, як і раніше, сидів Анатолій Петрович, повільно сьорбаючи горілку з тієї ж самої чарки.

Коли я ще був у дитячому садку, я часто їв сніг. Крадькома. Я знав, що цього не можна робити. Та не міг втриматись — такий він був чистий, білий, сяючий. Особливо, коли я одного разу побачив, як на цьому січневому снігу хтось розкинув прапор, і він горів на синюватому сніжному сріблі радістю й перемогою.

Проте наша вихователька Берта Павлівна під час прогулянки дала мені й ще одній дівчинці лопатки, ми набрали снігу в мисочку й віднесли її до дитячого садка. Берта Павлівна поставила мисочку на електричну плитку, і замість снігу в мисочці з'явилась каламутна, брудна вода.

— От що ви їли, діти, — сказала нам наша вихователька.

«Оце те, що ми їли», — думав я, і горлянку мені дряпало щось сухе й колюче.

Наш перукар Михайло розповідав неспішний анекдот про те, як двірник дізнався, що хазяїн злигався з його дружиною, і, помахуючи мітлою то в один, то в другий бік, проказував: «І так — кепсько, і так — кепсько». А потім двірник злигався з дружиною хазяїна і, помахуючи мітлою, говорив: «І так — гаразд, і так — гаразд».

Коли Віра була зі мною, то я розумів, що мав би відчути Віктор, коли б дізнався про це. А тепер я сам це відчув. По злочину й кара.

Нещодавно я побачив на столі в Олені надрукований на машинці вірш Леона Ковальова з написом від руки «Олені».

Згадаєш їжака, що я приніс,
І як вночі він бігав по кімнаті.
А вже роки убогі і багаті,
Як сніг січневий, промайнуть навкіс.

Забудь ім'я, і голос, і слова,
Лише згадай, що серпень був, як вершник.
Заносилось на дощ. Дивак і віршник
Прийшов вночі і руки цілував ..

А інший хтось цей аркуш відшука,
І в нім, далекім, блисне, наче спалах,
Моя любов до жінки, що не спала
І хлібом годувала їжака.

Ті, хто з ним навіть просто знайомий, ввійдуть до історії. Он як Іраклій Андроніков розшукує кожну людину, про котру десь згадав Лермонтов. І, може, справді Леон

Ковальов буде для нашого часу не меншим, ніж був Лермонтов для свого. Але такі люди не мусять бути жадібними, не мусять відбирати що-небудь в інших.

Та, може, він сам не розумів, що він — Лермонтов, не знав, що на будинках, де він жив, або навіть тільки відвідав, будуть меморіальні дошки? І тому він живе, як інші?

А Олена... Очевидно, вона так влаштована, що їй треба, щоб її кохали по-іншому, ніж я. Очевидно, їй не досить, якщо її кохають. Очевидно, їй необхідно, щоб її не кохали, а були в неї закохані. Тоді в неї обличчя стає інше. Гарнішає. І, може, щось таке відчув цей поет, який так точно й гарно сказав про українську пісню.

Якщо мене хтось помітить, то гадатиме, що я шпигун. По пожежній драбині я дістався на зроблений з бетонних плит плаский і брудний дах чотириповерхового будинку, розстелив газету, ліг коло самого краю й налаштував свій бінокль. Точніше, не свій, я взяв його в начальника цеху Лук'яненка. Він — орнітолог, його статті про птахів передрукують із наших журналів навіть якісь англійські довідники, при цьому вказуючи, що він «професор Лук'яненко». Вони не знають, що Юрій Юрійович ніякий не професор, а звичайний інженер, у якого просто таке «хоббі» — цікавість до життя птахів.

Звичайно, більшої капості, ніж попросити в Лук'яненка бінокля, я й придумати не міг. Я скористався тим, що коло нього нікого не було, інакше чорта лисого мені б пощастило в нього щось випросити. Я певен, що й він охочіше дав би мені свою місячну зарплатню або своє єдине шкіряне болгарське пальто. Та він приніс мені бінокль, чудовий, легкий, шестикратний цейсівський механізм із просвітленою оптикою. І навіть не спитав, нащо він мені. Він навіть не сказав: «Гляди не розбий», хоч ці слова, я знаю, були в нього на язиці.

Дивна річ цей бінокль. Цікавіше, ніж будь-яка кінокартина. Людське обличчя раптом з'являється поруч із тобою так близько, що здається — простягни руку й ти до нього торкнешся. Видно кожну рисочку, кожну зморшку на цьому обличчі, а за порухами губ можна зрозуміти, що саме говорять. Ти немовби дивишся у збільшувальне скло й бачиш подробиці, неприступні для інших.

Кам'яний потинькований мур із колонами був збудований, мабуть, ще до війни. У бінокль мені було видно кожну тріщину в штукатурці, цеглини, з яких штукатурка обсипалась. Під дією сонця, вітру й дощу ці цеглини кришилися.

А за кам'яним цим муром було невелике подвір'я з молодими кленами, з двома ящиками, заповненими сірим піском, з низенькими лавочками, з металевими, закопаними в землю драбинками, на котрих можна робити нескладні спортивні вправи. Там бавились діти. Я зупиняв бінокль на обличчях — зосереджених, хитрющих, серйозних. Мені було дуже цікаво. Та Маринки там не було. І я вже почав був тривожитись, чи не захворіла вона, чи не залишилася вдома. Й коли її група на чолі зі старою, гладкою вихователькою почала спускатися з ганку, в мене закалатало серце.

Я дивився, не відриваючись, на її обличчя, й дивні думки роїлися в моїй голові. Мені здавалось, що вона схожа не на Миколу, не на Олену, а на мене. В неї був такий погляд, як у мене. І такий самий вираз обличчя. Воно зараз було зовсім близько біля мене. Мені дуже хотілось, як я це робив колись, нахилитись до неї і захвати губи в її тонке, м'яке волосся.

У нас удома все було по-іншому. Мама мене за все життя, навіть коли я був зовсім маленький, ніколи не поцілувала, не обняла. Тато, щоправда, коли я ще до школи ходив, іншим разом погладить по голові, а коли я був ще зовсім малесенький, він мене підхоплював і підкидав до стелі.

А в них... У них не соромились приголубити дитину, не боялися, що вона «мазунчиком» виросте. І не вживали цих приказок, котрі в нас постійно повторювали: «Гарна мазана паляниця, а не дитина», «Давай свині, як кричить, дитині, як плаче, будеш мати ситу свиню і дитя чортяче».

Вони це по-іншому розуміли. І не тому, що це була дівчинка, а взагалі... Щоправда, Маринка не дуже й дозволяла себе обціловувати та пестити. Самостійна дівчинка. Та зі мною їй було гарно. І сумував я більш за всіх не за Оленою й не за її батьками, котрі ставились до мене, як до рідної дитини, а за цією швидкою дівчинкою з коротким сміхом, від якого на всіх обличчях з'являлись усмішки.

Я непокоївся, як вона буде в дитячому садку, чи товаришує вона з дітлахами, чи не набере від них всіляких дитячих пошестей на кшталт кору, скларлатини або свинки. Хай там що, а мені здавалося, що дитячий садок для дитини — це ніби та робота для дорослого, котра, за словами Вілі, є «засобом існування». Щоранку, в будь-яку погоду підводься в один і той же самий час, вирушай на роботу, а там щодня одне й те ж саме. І дорослому все ж таки краще: він може змінити роботу, обрати таку, яка більше підходить до його натури. А в дитини нема виходу — ніхто не зважає на те, подобається їй чи ні в цьому дитячому садку.

Я лежав на високій покрівлі, дивився в шестикратний бінокль на Маринку і думав, що тепер добре розумію батьків, котрі розлучаються, а потім викрадають своїх дітей — тихенько хапають їх, коли дитина зі своєю групою з дитячого садка виходить на прогулянку, запихають у таксі, привозять додому, ховають ніс та очі в теплом дитячому волоссі й відчують, що, може, людині для щастя більше нічого й не треба. Як тому хлопцеві з м'язами важкоатлета, якого ми колись бачили з Вірою в ботанічному саду... А потім до них приходить міліціонер із виконавцем із суду, й дитину хочуть забрати, і забирають, і кажуть, що так чинити негарно, що мати захворіла, дитина плаче й нервує, нічого не може второпати в цьому дорослому житті, де все й справді так незрозуміло, що сам чорт ногу зламає.

Якийсь хлопчик, старший від Маринки, пострижений так, як стрижуть людей, що отримали п'ятнадцять діб за дрібне хуліганство, з великими настовбурченими вухами, підійшов до Маринки, щось їй сказав і тицьнув кулаком у груди. Маринка у відповідь вдарила його долонею по кулаку.

Чорт забирай! Як погано, що я не встиг навчити її битися. Треба було показати їй хоч кілька прийомів. Хоч найпростіших. Бо хлопчик ізнов тицьнув їй кулаком у живіт, туди, де сонячне сплетіння, вона задихнулась, та не заплакала, а щось голосно сказала й ступила крок назад.

Я мимоволі пошукав руками по даху якийсь камінь або цурпалок, відняв од очей бінокль і побачив, що вони від мене страшенно далеко, що, коли навіть загорлати з усієї сили, цей хлопчак не почує мого голосу.

Я знову підніс бінокль до очей. Хлопчак викручував Маринці руку тим самим прийомом, якого я мусив її навчити. Він обхопив її долоню з внутрішнього боку, а великим пальцем — із зовнішнього і таки викрутив їй руку. Вона присіла, а я відчув, як у мене щось заскімлило, як у мене отерпла права рука.

Маринка присіла на землю. Вхопивши хлопчача лівою рукою, вона потягла його за собою, а потім я побачив, як своїми рівними білими зубками вона вчепилася в настовбурчене вухо, як цівнула кров і як, широко розтуливши рота, її кривдник, очевидно, голосно заревів.

Тут надворі знялась метушня. Прибігла ця гладка стара вихователька, підхопила з землі Маринку, поставила на рівні ноги і кілька разів ляснула по попці. Це було вже занадто. Вдома Маринку ніхто ніколи й пальцем не зачепив. Я не хотів, щоб дівчинку били. Я зліз із даху і пішов у дитячий садок.

Двері в дитячий садок були замкнуті. Я натис кнопку дзвоника й почекав кілька хвилин. Ніхто не підходив. Тоді я почав натискувати на цю кнопку раз у раз. Дзвоник не відзивався. Видко, був зіпсований. Я почав стукати в двері. Не надто швидко почулося човгання, і старечий жіночий голос спитав:

— Хто там?

— Відчиніть. Свої.

— Хто свої?

— Я батько дівчинки... Мені треба до виховательки.

— У нас карантин. Приходьте після п'ятої. Вихователька до вас вийде. Яку виховательку ви шукаєте?

— Не знаю. Гладка така.

— Катерина Дементіївна? Після п'ятої приходьте.

І — кроки від дверей.

Я повільно одійшов. Найкраще було б, звичайно, не зв'язуватись. Що я міг подіяти? Наполягти на тому, щоб Маринку забрали з дитячого садка? А як інші діти? Наполягати, щоб і інших забрали? Але ж вони тут якось живуть, і нічого поганого з ними не трапляється. Та вона й справді прокусила вухо цьому хлопчачу. То що ж її — по голівці погладити?

Але я згадав, який вираз був на обличчі цієї Катерини Дементіївни, коли вона шльопала мою Маринку, і відчув, що не зможу піти. Я повернув назад і рушив уздовж паркана.

Кам'яна стіна навколо саду була прикрашена виступами, схожими на східці. Перелізти було неважко. Я вібрався на паркан і помітив, що згори в штукатурці стирчать уламки скла. Цікаво, що тут колись було? Невже в'язниця?

Я зіскочив із паркана й пішов до Маринки. Вона сиділа навпочіпки і щось будувала в піску.

— Маринко,— покликав я.— Маринко!

Вона подивилась на мене здивовано і пішла до мене, але одразу ж зупинилась і знову подивилась на свою купу піску.

— Драстуй, Маринко,— сказав я й простяг руку.

— Драстуйте,— відповіла Маринка й знову подивилась на пісок.

Що їй мала говорити про мене Олена, щоб вона сказала мені не «драстуй», а «драстуйте» і не всміхнулась до мене? Що я — людожер?

— Як ви сюди потрапили? — почувся в мене за спиною співучий голос.

Я озирнувся. Катерина Дементіївна дивилась на мене з незлоливою усмішкою.

— Це не має значення,— відповів я стримано.

— Ви тато Мариночки? — зраділа вихователька.— Дуже добре, що ви до нас завітали.— Вона ледь помітно посміхнулась, і я зрозумів, що їй відомо, як саме я сюди «завітав».— Ваша дівчинка трудно звекає до колективу. Вона дражнить дітей, говорить погані слова, і є тут такий молодий чоловік Петя, котрому вона щойно прокусила вухо. Ви самі розумієте, що батьки цього хлопчика не будуть у захваті, якщо їхня дитина повернеться з дитячого садка без вуха. Треба вживати якихось заходів.

— Треба,— відповів я.— Тільки не таких, яких ви застосовуєте. Я бачив, як ви її били.

Катерина Дементіївна почервоніла.

— А що б ви зробили на моему місці? Звичайно, ви маєте рацію. Я дуже шкодую, що зопалу пошльопала Мариночку. Це й справді не метод... Але ви зобов'язані приділяти їй більше уваги... Подбати хоч би про те, щоб вона не чула вдома таких слів, які вона тут каже.

— Та не чує вона вдома ніяких слів... Навпаки. Це вона тут навчилась.

— Не знаю. І дуже сумніваюся щодо цього. Та якщо б це було навіть так, ви зобов'язані пояснити їй і

навчити, що такі слова не можна говорити вголос. І особливо обзивати ними дітей.

— Які слова? — не втримався я.

— Ну, назви деяких частин тіла... таких, що приховує одяг. І якщо ви не докладете необхідних зусиль, вам доведеться забрати дитину з дитячого садка.

Я мовчав.

— І взагалі я багато разів помічала, що сімейний розлад негайно відбивається на дітях,— казала далі Катерина Дементіївна.— Ви ще молода людина і, можливо, не розумієте, якої непоправної травми дитині завдає розлучення, сварки в родині, як вона міняється, як озлоблюється.

— У нас не було сварок,— відповів я.

— Можливо,— з сумнівом подивилась на мене Катерина Дементіївна.— А зараз попрощайтеся з дочкою. Вихід ось там. Треба зійти на ганок і пройти через будинок.

Я подивився на Маринку. Вона й далі, сидячи навпочіпки, перекопувала пісок так, немов нічого не чула.

— До побачення, Маринко,— сказав я.

Вона навіть не підвела голови.

Я зупинився коло ганку й озирнувся. Маринка, дітлахи й Катерина Дементіївна були зовсім недалеко від мене, та я дивився на них немов у перевернутий бінокль.

Демагогія. Треба дати по зубах. Забувається. Критицизм. Анархія. Робить собі саморекламу. Антидержавна вихватка. Самозакоханий. Критиканська сверблячка. Склочник. Найрозумнішим себе вважає. Захопився мишачою метушнею. Буркотун. Роздмухує хворобливі пристрасті. Злоститься. Небезпечна людина. Не в погу йде. Розкусили нарешті. Сварлива людина. Незрілий. Нема в нього нічого святого. Витрачає час на дурнички. Брудний наклеп. Розперезався.

Це все про мене. Після мого виступу на зборах. Треба, правда, сказати, що я їм добряче залив сала за шкуру.

Увечері Віля зайшов до Феді, де я тепер мешкаю, вислухав мій звіт і без усяких філософських цитат пояснив усе так:

— Ось, скажімо, в гарному місці товариство зібралось зварити юшку. Коло річки. Риба є. Частину зловили, частину придбали, частину натягали з чужих ятерів. Юшка вийшла — золото. Один скуштував і каже: «Чудова юшка. Тільки, на мій смак, не завадило б дрібок солі». Другий: «Смакота. Та, якщо серйозно зважити всі «за» й «проти», я б додав ще один лавровий листочок. Лауреатська юшка вийде». Третій: «Ні, лаврового листа досить. Хіба що додати трошки кропчику. Кропчик у юшці, — як гроші в кишені, — ніколи не буває зайвий». Четвертий... Четвертий тільки губами цмокає: «Янтар, справжній янтар». І раптом ти через голови взяв та й плюнув їм у казан... «Нема в нього нічого святого», — це ще м'яко сказано.

Так воно й було. На ці передсвяткові збори приїхало начальство з міністерства. Дали премію. Хвалили наші верстати за те, що вони цілком конкурентноспроможні на світовому ринку. Іноземні фірми стоять у черзі, як у нашому гастрономі перед новим роком по горілку. На всесвітній виставці завод схопив «Гран-прі».

У кожному виступі — подяка міністерству, подяка генеральному директору, подяка передовикам.

І тут мені дали слово. Як передовику. Так і оголосили: «Слово надається ударникові виробництва, слюсареві-складальнику Романові Олексійовичу Пузу». Тато просував мене в наладчики, а для цього я мусив пройти всі етапи заводської роботи. Токарну справу я вже опанував, а тепер працював на складанні.

Я попросив вибачення. «Хвилинку. Я виступатиму з ілюстраціями». Я все підготував заздалегідь. З Андрієм Ливнем. Андрій працював у конструкторському бюро і гарно малював карикатури. Кілька рис — і відразу можна впізнати людину. Його карикатури навіть у «Вечірньому Києві» друкували. Андрій, щоправда, попередив мене: «Тільки щоб ніхто не знав, хто все це зобразив. Із заводу доведеться піти». Я пообіцяв.

Аркуші з карикатурами я вмістив до рами, що лишилася з КВНу — виймаєш один аркуш, і з'являється інший. Я встановив цю раму на сцені коло трибуни й без усяких вступів, без цих «незважаючи на величезні успіхи, ми ще маємо окремі недоліки», почав прямо з штурмівщини. Я сказав, що штурмівщина до впадоби керівництву заводу й тому її штучно підтримують.

Може, навіть це мені минулося б, якби я не зняв верхній аркуш і не показав карикатури на генерального директора заводу, на головного інженера й начальників цехів під час штурму.

Карикатури я супроводжував коментарями. Я говорив, що свою неспроможність здійснювати справжню інженерну й адміністративну роботу вони приховують штурмами в третій декаді кожного місяця, в кінці кожного кварталу, перед кожним святом. А штурмувати легше, ніж правильно організувати роботу цехів і заводу в цілому. Надто багато тепер з'явилося на заводі фахівців доставати матеріали й устаткування, майстрів умовити робітників залишитись на другу зміну.

Малюнки були справді кумедні, та в залі ніхто навіть не посміхнувся. Надто серйозне враження справляло те, що я говорив.

Далі я перейшов до того, який зручний аврал для халтурників. У кінці місяця вони можуть рвонуті. Під час авралу ніхто не доскіпується, якої якості деталі. Давай на складання. Платять — не рахуючи. От і наживаються при цьому такі люди, як Хорунжий. У нього завжди припасено потрібне оснащення, інструмент, та й деталі приховані. Тому й заробіток вищий за всіх. Передовиком вважається.

Карикатура на Хорунжого викликала сміх у залі. Андрій намалював його у вигляді будяка з двома довгими, закрученими вгору вусами. Схожіше за фотографію.

Наступна карикатура була присвячена тому, як у нас грають у «козла». На початку місяця людям часто просто нема чого робити. Коло цехів стукіт такий, ніби ламають асфальт пневматичними молотками. Це грають у доміно. В цехах доводиться тримати зайвих робітників, які за останній тиждень виконують місячний план.

Аврали підтримує начальник ВТК товариш Малимон, Я відкрив карикатуру на Малимона й відділ технічного контролю. У ВТК такі порядки, що якість нашої продукції, якість верстатів із тополею і бджолою не підвищується, а знижується. Побачить, наприклад, складальник якийсь дрібний брак у деталі й піде з нею до майстра. Майстрові під час авралу нема часу цікавитись дрібним браком, насамперед він перевірить, чи не склавальник зіпсував деталь, і направить його у ВТК. Поки складуть акт, поки він побігає за новою деталлю, мінне.

стільки часу, що простіше поставити браковану, адже від цього залежить заробіток. А товариш Малимон прагне не помічати цього. Я показав ще одну карикатуру на Малимона.

Та основна причина штурмівщини в нашій відрядній оплаті. Здавалося б, розумно. Як дбаєш, так і маєш. Більше зробив, більше й одержуй. А фактично — нерозумно. При відрядній оплаті завжди є робота вигідна й невигідна. Кожен хоче мати вигідну. При авралі завжди багато вигідної роботи, бо можна перевиконати норми при низькій якості, в такий час це не так помітно.

А от Григорій Михайлович Бойченко не перевиконує норм навіть під час авралів, хоч другого такого токаря нема на заводі. Все в нього найвищої якості. Тому він і відстає від халтурників, втрачає заробіток. Із нього ще й збиткуються.

Потрібна тверда ставка: зроби от стільки. Більше не треба. Менше — заробіток втратиш. Але зроби все найвищої якості й одержуй свою зарплату. Тоді ми покладемо край усій цій штурмівщині, й начальник ВТК товариш Малимон із усім своїм відділом буде на заводі ліквідований. Я показав карикатуру. Андрій Ливень не дуже ввічливо намалював, як саме буде ліквідований товариш Малимон.

Що тут знялося! Першим після мене виступив Малимон. Це він казав: «Демагогія, треба дати по зубах, забувається, критиканство, антидержавна вихватка» тощо. Я не встигав записувати. Тато сидів у президії й дивився в стіл. Анічирк. Ані пари з вуст.

А наш генеральний директор Пашко в своєму заключному слові зауважив, що навіть такі шибайголови, як молодий товариш Пузо, корисні для заводу. Вони, так би мовити, не дають самозаспокоїтись, якщо навіть їхні перебільшення викликані поганою обізнаністю, плямують досягнення колективу. До того ж розв'язувати питання про відрядну оплату поки що не входить у компетенцію керівництва заводу й навіть міністерства.

Ніхто не підтримав мого виступу. Жодна людина. А тим часом на заводі було багато розмов про те, що я сказав із трибуни. Тільки без карикатур. Та хіба річ у карикатурах?

Наступного дня в цех прийшла ціла комісія на чолі з головою нашого завкому Павлом Панасовичем Мокієн-

ком, що вмів так обережно ходити й носив магнітний браслет.

— Де тут у тебе «чорна каса»? — спитав у мене Павло Панасович, витираючи свою лисину хусткою, яка зразу посіріла.

— Нема в мене ніякої «чорної каси», — сказав я тупо.

Була в мене каса. Я збирав у цеху подвійні профспілкові внески. За одні я ліпив марки в профспілкові квитки, а за другі ми купували подарунки тим, хто йде на пенсію, або молодожонам, або допомагали хворим. Так ми вмовились, і всі досі охоче сплачували ці другі внески.

— Досить придурюватись, — втрутилась тітка з відділу кадрів. — Ви ще молода людина. Якщо не будете розмовляти з нами щиро, ми передамо справу слідчим органам. Це — кримінал. Де ваша звітність?

От зі звітністю в мене було вкрай погано. Спочатку я робив записи, на що й скільки витратив, а потім припинив. Не гадав я, що комусь спаде на думку, ніби такі гроші можна витратити на себе.

Врешті я показав свої записи, потім писав пояснення, а до цих пояснень я не міг додати жодного товарного чека, я й не знав, що їх слід брати. Мені довелося ходити по письмові пояснення до пенсіонерів і молодожонів. Потім були профспілкові збори. Тільки тут я дізнався, яку шкідливу справу я робив, відсутність виправдовувальних документів лягала плямою на мене й на весь цех, справу цю годилося передати до суду, та можна було обмежитися суворою доганою, слід було обрати іншого, статечнішого голову цехкому, а решту грошей вважати черговими внесками членів профспілки, в яких ці гроші зібрано.

Після зборів я зразу ж подав заяву про звільнення з заводу. За власним бажанням. Мені не довелося навіть чекати двох тижнів. Я одержав повний розрахунок наступного дня.

Цікаві розмови можна почути в нашому барі.

За модерним столиком у вигляді пивної діжки сиділо двоє. Літні. З обличчями людей, які подовгу бували просто неба — від очей променями тягнуться зморшки. В зморшках і засмаглий шиї.

— Я його не боюся,— казав один, випиваючи півсклянки горілки і запиваючи її пивом із кухля.— Я йому так і скажу. А чого мені боятися? — Він лягнув свого співрозмовника по плечу непевною рукою.— Ми з тобою вже зробили все, що слід. Відвоювали,— дай боже. Є поранення. Маємо ордени-медалі. Дівчата-молодиці? Були в нас молодиці. На трьох вистачить. Діти є. Виховали. В інститутах учаться. Горілки випили за десятьох. Тепер тільки рештки лизькаємо. Чого нам боятись?.. Ми своє взяли повною жменею.

А за іншим столиком під стіною, вкритою плитами з пресованих деревних обрізків, чоловік дещо молодший, у синій робі — електрик? — скаржився двом похмурих, мовчазним приятелям:

— Всеньке життя мріяв про мотоцикл. З коляскою. Коляски були. Вже три. А мотоцикла так і не дочекався.

Мені хотілось втрутитися, сказати, що якби він менше в барі штани протирав, то міг би вже й персонального вертольота придбати. Але я промовчав. Такому годі пояснювати. Тим більше, що похмурий його приятель з наколкою на пальцях правої руки «В-а-с-я» сипло, не до ладу бовкнув:

— Ти ж розумієш, я вмю випити. Кілограм — і я в порядку. А вчора...

Наш перукар Михайло твердить, що вмю випити зовсім не той, хто не хмеліє. Він вважає, що, навпаки, вмю випити той, кому досить ста грамів, щоб нажлуктатися, себто той, хто добивається найбільших результатів при найменших витратах.

Дядько Петро сидів на своєму місці, в кутку.

— Тобі з сиропом?— підморгнув він мені.

— З сиропом,— сказав я цього разу.

Дядько Петро присунув до мене кухля.

— Вже там. Пий.

Я вмент випив. Міцна це штука пиво з горілкою. Дух забиває. А там лишень сто двадцять п'ять грамів на півлітра пива.

— Хіба його так п'ють? — несхвально подивився на мене дядько Петро.— Пиво розмову любить.

— А ми ще візьмемо.

Я дістав із кишені чвертку, поставив під стіл і приніс ще пару кухлів пива.

— Візьмемо,— погодився дядько Петро.

Другий кухоль здався мені вже не таким міцним.

— Пішов я, дядько Петре. З заводу.

— Чув,— сказав дядько Петро й сьорбнув із кухля. Ми довго мовчали.

Чомусь не виходила розмова, котру «пиво любить».

— Був у нас у сусідньому селі, в Андрушівці, значить, такий хлопець Грицько,— сказав дядько Петро.— Це давно було. Це ще мій батько розповідав...— Дядько Петро випив трохи пива.— Пришелепкуватий був цей Грицько, все собак ганяв по селу, підпаском робив. І оце пішов він до дядька Гордія й каже, що свататись хоче.

«А до кого?»

«До Наталки Кухленко».

«Тю на тебе».

Наталка ця була перша дівка на селі, гарна, працюювита, і батько її три пари волів тримав.

«Але ж я до неї моргав».

«А Наталка?»

«І Наталка моргала».

«То, якщо моргала, інша справа. Ходім. Тільки сватові не забудь віддячити».

Прийшли.

Дядько Гордій почав, як годиться:

«Йшли мисливці, бігла від них куниця, то не куниця, а красна дівця...»

А Наталка стоїть, регоче й піч колупає.

«Хто ж ті мисливці?» — питається сам Кухленко.

«А ось він тут, мисливець»,— показує дядько Гордій на Грицька.

«Грицько? Цур вам та пек!»

Натовкли Грицькові спину, шапку дядька Гордія закинули за поріг на вулицю. Підбрав він її, надів та бідається:

«Оце горе яке, ганьба яка. П'ятдесят років сватаю, скоро ювілей справлятиму, а такого зі мною ще не було».

А Грицько й каже:

«Це точно... Тільки я їм помстився за це. Капость їм зробив».

«Як же ти їм помстився?»

«Напаскудив їм серед хати».

«Оце хлопець,— зрадів дядько Гордій.— Як же це ти так вправно зробив, що ніхто й не помітив?»

«А я в штани».

Ні, не вийшла в нас розмова, котру так «любить пиво».

— Невже у вас нема звичайних чорних черевиків? — невдоволено спитав Павло Германович.

— Нема.

— Комбінезон і кашкет наші. А за черевики ви самі подбайте. В туфлях не можна. Не той вигляд.

Вони мені відразу дали комбінезон із блискучої синьої тканини. Кишені на цьому комбінезоні були пришиті на грудях і нижче колін.

— З усіх кишень мають стирчати інструменти,— попередив мене Павло Германович.

І кашкет на мені з такої самої тканини, як на комбінезоні, з лакованим дашком і авіаційним «крабом».

— Добре, завтра придбаю.

— Може, у вас нема грошей? — спитав Павло Германович.— Так можна аванс...

— Та ні... Гроші в мене є.

Я працюю у «діжці». Механіком. Стою на дні, перед кожним заїздом постукую ключем по шинах.

Не питайся, чиї гроші, а дивися, чи хороші, як сказав наш перукар Михайло. Він мені й нарадив сюди піти. Цирковий атракціон «Безстрашний рейс». Ім був потрібний досвідчений механік по мотоциклах, а Михайло завжди знає, куди й кого треба. Дивна річ, сидять десь начальники відділів кадрів зі своїми співробітниками, з картотекою, анкетами, та навіть і гадки не мають, що кадри до них надсилає перукар Михайло.

Павло Германович Дьяконов — керівник атракціону. Йому вже років із п'ятдесят, зовсім сивий, але по стіні їздить красиво, впевнено. Колись він був військовим пілотом, а це, мабуть, кладе позначку на все життя.

Мотоцикли в них збірні, з жорсткою амортизацією — відцентрова сила притискує мотоцикліста до сидла.

«Діжка» зроблена зі щільно припасованих товстих дощок, зверху галерея для глядачів. Вони підіймаються й виходять по сходах, схожих на трапи, котрі подають до літаків. Мотоцикли мчать по цій стіні зі швидкістю майже сто кілометрів на годину, галерея з глядачами

злегка погойдується, а це справляє на них велике враження.

Я першого ж дня побував на галереї. Дівчата в захваті аж скрикують. Особливо всім подобається, коли Тамара, — з вигляду ще зовсім дитинна, та вона й справді тільки недавно закінчила десять класів — летить по стіні, пустивши кермо. До того ж очі в неї зав'язані чорною хусткою. Всі затамовують подих. Лише згодом я довідався, що газова ця хусточка прозора й крізь неї геть усе видно.

Почуття глядачів підігриває музика перед виступами. А в цілому це ж таки справді захоплююче видовище, коли летять із такою швидкістю по вертикальній стіні. «Діжка» резонує, і гуркіт від мотоциклів із вихлопними трубами без начинки такий, що не чути власних думок.

Навіть деякі мотоциклісти вважають, що глушники в двотактних двигунах зменшують рев, але знижують потужність двигуна. Зустрічаються розумники, котрі витягають із глушників своїх «Яв» внутрішні труби. Мотоцикли їхні тріщать, як кросові, автоінспектори витрачають на них свої книжечки з квитанціями за штраф, а швидкість їхніх мотоциклів нижча, ніж у звичайних «Яв».

Глушники, звичайно, глушать. Тому їх так і звать. Та глушать вони не тільки звук, а й тиск у випускній системі. І це, зрозуміло, допомагає кращому наповненню циліндрів.

Все це я спробував розтлумачити Павлові Германовичу. Та в нього уявлення про двотактні двигуни, «як у мавпи про хрест», якщо скористатися висловом моєї мами.

— А чому всі спортивні мотоцикли стріляють?

— Бо в глушники не ставлять внутрішніх наборів, і для збільшення заряду циліндрів доводиться спеціально добирати форму і довжину глушника.

— Ось і добирайте.

Врешті Павло Германович сказав, що на глядачів не справлять такого враження гонки по стіні на звичайних, безшумних машинах.

У перший же день своєї роботи в «діжці» я почав був просити в Павла Германовича, щоб він дозволив мені потренуватися на стіні.

— Стіна — не крос, — втрутився в нашу розмову Андрій Джура.

Цей Андрій вважається одним із кращих гонщиків по вертикальній стіні. Вродливий, ставний хлопець із неправдоподібно довгими чорними віями, він летить під самим штрафтросом, що огорожує галерею, прямо перед обличчями глядачів.

— Неодмінно треба буде спробувати,— сказав Павло Германович.— Тільки згодом.

— Щоб голова не запаморочилась,— махнув рукою Андрій.

Я перевірів двигуни, долив пальне в баки. На галерею пустили глядачів. Черговий заїзд, як завжди, почався з короткого вступного слова Павла Германовича.

Андрія, очевидно, дратувало, що я стою на п'ятачку зовсім без діла, та ще й підморгую Тамарі. Тамара йому самому подобалась. Андрій копнув ногою колесо.

— Підкачай,— сказав він роздратовано.

Я перевіряв шини манометром. Тиск був нормальний. Та я нічого не сказав, нахилився до ніпеля і вдав, ніби піддуваю ротом шину.

Зверху, над «діжкою», почувся сміх. Це мене підбадьорило, і, коли Андрій розкланявся перед глядачами, сів на сідло й помчав по стіні, то злітаючи до штрафтроса, то спускаючись униз, я підняв руки, ніби хотів упіймати його, немов муху. Зареготали голосніше.

Павло Германович подивився на мене швидко, оцінююче й теж зареготав. Після заїзду він сказав мені:

— Здорово це у вас... Ви робіть цю штуку щоразу. Сміх — це, як кажуть, здоров'я. І глядачам, і нам. Поки посміються — перепочинок. Як ви на це?..

— Гаразд,— погодився я.— А коли на стіну?

— Хоч сьогодні.

В наступному заїзді я зробив усі свої штуки, а, крім того, ще вдав, буцімто зубами підтягаю гайки на мотоциклі Андрія Джури.

— Блазень,— неголосно сказав Андрій.

Очевидно, це прізвисько переслідуватиме мене все життя.

Є в догляді за мотоциклом брудна й неприємна операція. Це коли треба помити й змастити ланцюг задньої передачі.

Микола колись розробив свою власну методику, за якою можна зняти, помити, змастити й знову накласти

ланцюг, навіть не забруднивши руки. За його способом я й діяв. Насамперед з'єднав запасний ланцюг із ланцюгом мотоцикла й почав повертати ведучу зірочку, доки брудний ланцюг ліг на газети, якими я застелив підлогу. Потім, підчепивши ланцюг дротяним гачком, я засунув його в консервну бляшанку з дірочками, а бляшанку за дужку занурив у відро з бензином. Ланцюг там помок, а потім я повісив його, щоб він просох. В іншій бляшанці я наготував гарячу суміш із солідолу й графітового порошку. В цій суміші я викупав ланцюг і знову в такому самому порядку взявся ставити його на місце.

Якщо не зважати на те, що в мене на обличчі з'явилися чорні графітні смуги, я анітрохи не забруднився.

За мою роботу уважно стежив Андрій Джура.

— Раніше перед моїм виходом, — сумно говорив він мені, — крутили платівку, і з усіх динаміків Георг Отс співав: «Цветы роняют лепестки на песок. Никто не знает, как мой путь одиноко». А ти, Ромко, все це звів на клоунаду.

Я потоваришував із Андрієм Джурою. Виявилось, він просто гарний хлопець. Я й раніше помічав, що серед мотогогонщиків, циркачів на трапеціях під куполом, — та, мабуть, і серед інших людей, що мають фах, пов'язаний з ризиком, — рідко трапляються заздрісні, брехливі або пожадливі хлопці. Їм не до цього. Андрій мене вивів на стіну й радів із того, що в мене виходить, і показував, і підбадьорював.

Тільки засмутився він, коли Павло Германович схвалив мою пропозицію влаштувати комічні перегони по стіні. Щоб я зображував міліціонера й ганявся за Андрієм, а потім унизу вдавав, ніби беру з нього штраф за недозволене перевищення швидкості. Я привів Андрія Ливня з нашого конструкторського бюро, й він асфальтовим лаком намалював на стінах «діжки» ніби згорнутий у трубку Хрещатик.

Наш номер був у кінці програми. Спочатку Андрій Джура робив свої «гірки», потім мчав по стіні, стоячи на мотоциклі. Тут я в одязі міліціонера сюрчав, стрибав на мотоцикл і мчав за ним. У нас усе було розраховано: коли він злітав угору, я опускався вниз, коли він униз — я вгору. Тепер і я інколи залишав кермо і вдавав, нібито хочу схопити його руками під час руху.

Цими днями нас відвідала ціла комісія з Головного управління цирків у Москві. Очоловав її ставний, дуже старий дядечко з головою, що весь час тіпалась, на прізвище Артуро, як мені сказали, відомий цирковий режисер.

Він нам аплодував, а після виступу запропонував мені перейти на іншу роботу. Створений новий «Цирк на льоду», і їм був потрібен клоун-мотоцикліст, який міг би робити трюки на катку.

Павло Германович захвилювався.

— Як же це? Людина тільки-но призвичаїлася, здо-була серйозний цирковий фах... А ви переманюєте...

Я сказав, що подумаю.

У нас тут, звичайно, непогано платили, але цей Артуро запропонував надто вже спокусливу ставку.

Як міністрові.

«Жінко, якщо ти колись побачишся з богом, спитай його: чи кохав тебе хтось так, як я».

Я не можу скараскатися цієї мелодії. «Жінко, якщо ти побачишся з богом...»

Але що це таке — кохати? Кого ми кохаємо? Якою має бути ця жінка? Вродливою?.. Віра була дуже вродливою. Вона приїхала з Москви й казала, що навмисне для того, щоб побачитись зі мною. От і побачились. Нікого з нас не втішила ця зустріч.

— Адже ти раніше був такий веселий,— сказала Віра.— Найвеселіша людина з усіх, кого я знала.

Я відбувся маминим жартом, що на сковорідці тільки риба витанцьовує... Вона теж змінилась, та я їй нічого не сказав про це. Ні, вона не те щоб постаріла, вона мала вигляд ще ліпший, ніж раніше, і коли ми йшли вулицею, на неї озирались. Щоправда, це тепер уже не лоскотало мені нервів, і я не придивлявся до того, хто на неї озирється. В неї змінилися руки. От руки в неї тепер зовсім не пасують до її обличчя й статури. Вони в неї чомусь стали такі, як у моєї мами. Руки літньої жінки. Вони ніби старіші за неї. Дивно це. А взагалі, нам не було про що говорити.

— Ти шкодуєш, що ми розлучилися? — спитала вона.

— Дуже шкодую,— відповів я, прагнучи сказати це якомога переконливіше. Щоб не образити її. Насправді я не шкодував.

...Вродливою?.. Федина Света дуже вродлива. І добра, й весела, і любить її Федя, як душу. Тепер, коли я живу в них, мені це ще видніше. Але видніше мені й те, як Федя червоніє й дивиться вбік, коли вона розмовляє з кимсь із його товаришів або його аспірантів — вони часто приходять у дім. Ревнує він її, чи що? І чому він їй не довіряє? Адже в усьому іншому він дуже довірлива людина, мій старший брат Федя.

І погане спадає мені на думку. Може, було між ними щось таке. Може, й дітей у них стільки тому, що Федя помічав щось таке. Може, він і сам не усвідомлює цього?

Врешті, не врода важлива, бо вроду люди вбачають зовсім у різному. І закоханому, кажуть, найвродливішою здається саме та, котру він покохав.

Розум? Ну, за розум можна поважати. А кохають за щось інше.

Зарядку я вирішив не робити — в мене боліли крижі, як це буває перед грипом, і текло з носа. Я довго перебирав у думках, що б це мені зараз хотілося з'їсти, але так нічого й не вигадав. А це найкращий спосіб визначити, чи не грип у тебе. Якщо зник апетит і бажання курити, не сумнівайся, ти застудився.

— Ромцю, снідати,— покликала мене Света з сусідньої кімнати. Я окупував Федин кабінет.

— Щось не хочеться,— відповів я.

— Не вигадуй,— сказала Света.— Я так статкувала. Королівський сніданок. Гур'ївська каша, варені яйця, шинка, джем і кава.

Я мовчав.

— Діти без тебе не схочуть їсти.

— І не треба їм зі мною снідати. Здається, в мене грип починається.

— Зміряй температуру,— запропонувала Света.— Зараз я принесу термометра.

Вона сіла коло мене, й, поки я міряв температуру, вона гримала на дітей, щоб вони не лізли до кабінету.

— Тридцять шість і сім,— сказала Света.— Симулянт.

Я пішов снідати.

Відтоді, як я переїхав до Феді, Света не натішиться. Вона каже, що за тиждень тепер встигає зробити для своєї науки більше, ніж раніше за місяць — вона мікробіолог,— що в мене особливий хист поводитися з дітьми

і якщо я піду від них — вона негайно вискочить у вікно. Вона твердить, що не ревнує хлопчаків до мене, але дуже мені заздрить, як це в мене виходить.

Мені й справді добре та легко з Фединими хлопцями-молодцями. Мені з ними не нудно, а Света й Федя не можуть цього збагнути. Ми з хлопчачами б'ємося, граємось, бігаємо, запускаємо зміїв, ходимо на «Безстрашний рейс», де мої небожі так кричать «Рома!», що не чути мотоциклів. Крім того, ми марнуємо життя в кав'ярні-морозиво.

Звичайно, для Свети це полегшення. Я й так дивуюсь, як вона встигає працювати, готувати їжу, прибирати й поратися з чотирма хлопчачами. Дивні бувають жінки.

В цілому й Света, й Федя дуже задоволені з того, що я в них мешкаю. Та наші батьки...

Після того, як я пішов од Олени, я переїхав до Феді. Не хотілося мені повертатись додому. Вистачало мені й так гризоти, а мама не така людина, щоб змовчати, не сказати всього, що вона думає про мене, про Олену й про її родичів.

І тато, й мама мовби не здивувались, що я перейшов до Феді. Та коли я вчинив цей бешкет на зборах і звільнився з заводу, ввечері приїхали наші батьки. Я з горя випив із дядьком Петром його «йорша», і настрої у мене був такий, що, як кажуть, хоч сядь та плач, хоч стоячки реви.

Ніколи я не бачив тата таким розлюченим і похмурим, як того вечора.

— Зганьбив,— сказав він пригнічено.— Хоч у Сірка очей позичай.

— А що я — неправду казав?

— Неправду,— відрубав тато.— Чи ти на цьому розумієшся? Ти знаєш, як нас постачають? Із Москви з першого заводу підшипники для комплектації літаків возимо. А як ми одержуємо електроустаткування? Двигуни? От звідки штурмівщина. Коли б не таке постачання... А ти — на людей. З малюночками смердючими.

— Тож хай поліпшують постачання. Вони для цього газети читають і зарплатню одержують,— озлився я.

— Поліпшують. І не вважають себе розумнішими за всіх. Не вилазять. Усі мовчали, один на всьому заводі розумник знайшовся. І той пішов із заводу.

— Так! Бо набридло мені все це. Набридли люди, котрі «не лізуть». І вся ця теорія малих справ. Віля слушно каже, що вона завжди з'являється в часи малих справ. А я так дивлюсь: або все, або нічого!

— «Або все, або нічого» — це не гасло, — почервонів тато. — Це для таких, як ти, гасло. А тим, хто робить серйозну справу або стоїть біля керма, доводиться йти на поступки. Інколи проти свого сумління, інколи проти чужого. І всім, хто живе в родині, доводиться йти на поступки, а не ховатися від батька-матері.

Я у відповідь почав був говорити щось таке про людей, котрим здається, що найважливіше — нічим не відрізнятися від інших, що такі люди в усьому, не замислюючись, приєднуються до більшості, завжди чинять, як інші, охоче вдають, що не помічають навколо себе всіляких неподобств, а я не хочу бути такою людиною.

Мама ще міцніше стулила губи. Я чекав, що вона скаже якесь своє прислів'я на манір «треба було вчити, як годували», та вона мовчки повернулася й пішла до дверей. А тато — за нею.

Гризе мене це все. Не знаю, як виправити.

Задзвонив телефон.

— Ромо, тебе, — мовила Света.

Я пішов до телефону. Думав, — мама. Але дзвонив Андрій Джура. Чхаючи в трубку, він сказав, що застудився, що сьогодні не прийде, що викликав лікаря, що в Павла Германовича телефон не відповідає й щоб я йому все це переказав.

Я не сказав Андрієві, що й сам нездужаю. Якимось незручно було. Адже температура в мене була нормальна. І хто виступатиме, якщо всі похворіють? Тим паче, що Павло Германович ніколи в житті сам не хворів і зовсім не розумів, як це можуть нездужати інші.

«О дражайше життя, коль тебе ми не щадим!»

Галерею вже заповнили люди, котрі, перемовляючись, намагалися присунутись ближче до бар'єра, щоб краще бачити, щоб нічого не пропустити. Виступати сьогодні мені не хотілось, я відчув, що їзда по прямовисній стіні втратила для мене і зміст, і звабу.

«Для чого вони сюди ходять?» — думав я про глядачів. Он знайоме обличчя. Ще не стара людина зі світлими очима, в котрих, як мені здавалось, приховалось божевілля. Цей чоловік приходив щонеділі. І вистоював

там, на галереї, по три-чотири заїзди. Купував квитки наперед. Обмінював одні цінності на інші.

Що його сюди тягло? Ризик, якому піддавали себе гонщики перед його очима? Життя — найвище досягнення природи на землі. Тому воно має бути й найвищою цінністю. А тут за нижчу цінність — за копійки — ризикували своїм життям. Адже саме для того, щоб створити видимість більшого ризику, так гуркотили й стріляли наші мотоцикли й Тамарі зав'язували очі чорною газовою хусточкою.

Або ось та горбата стара в чорній сукні. Нянька або бабуся. Вона приходить з дитиною — дівчинкою років п'яти. Я її теж бачив уже кілька разів. Нащо вона сюди ходить? Губи її весь час щось шепчуть. Молитву? І яку?

Анатолій Петрович колись розповідав, що поет Юрій Одарченко написав у Парижі такі вірші:

Помолюсь за сталеве суденце.
Янгол шепче на вухо: «Не так
Ти молитву читаєш, дивак.
Ти повторюй тихенько, як стій,—
Зі святими його упокій,
Це судно, це сталеве суденце».

Може, молитва цієї старенької була така ж самісінька. А чим іще можна пояснити існування таких бридких видовищ, як бій биків? Естетичною насолодою, яку distantють глядачі? Та якби йшлося тільки про естетичну насолоду, бикам годилося б обрізати роги, а матадорові давати до рук шпагу з китицею замість вістря. Хай би він ставив фарбою позначку на місці, куди він раніше встромляв шпагу, щоб глядачі пересвідчились у його майстерності. Адже так не чинять. Матадори вбивають биків, а бики калічать матадорів. Під оплески глядачів.

А гімнасти під куполом цирку? «Мужність, молодість, врода». Якби глядачів і справді вабили тільки ці якості гімнастів, гімнасти показували б свої вправи над самісінькою ареною, а не під куполом, та ще без сітки.

Або — бокс. Усі радіють, якщо перемогли нокаутом; коли людина падає й не може підвестися, а рефері, під ревіння глядачів, змахує рукою й рахує до десяти. Які естетичні запити задовольняє це видовище?

А ми, коли гасаємо по прямовисній стіні? Правда, в нас ризик не такий уже й великий. Не більший, у всякому разі, ніж на перших-ліпших змаганнях по мотокро-

су. Мотоцикл відцентровою силою притискує до стіни. Хіба що лусне шина... Та ми стежимо за шинами. Захли-
неться двигун?.. Спустишся вниз на запасі швидкості, за
інерцією. Крім того, я запропонував здублювати ланцюг
запалювання: якщо відмовить якась ділянка, можна на
ходу увімкнути запасну.

Але, може, я все це бачу не тим оком? Може, гля-
дачі, дивлячись на матадорів, на гімнастів під куполом
або на нас, так само ніби примірюють нас усіх на себе
й починають почуватись людьми відважними, здатними
робити карколомні трюки. Андрієві Джурі надіслала
листа дівчина, яку звать Жанною: «В мене навіть від
вальса паморочиться голова, і я не розумію, як ви мо-
жете стільки обертатися на мотоциклі. Коли я на вас
дивлюсь, у мене завмирає серце. Я дуже боюся, що ви
впадете. Я хочу з вами познайомитись. Ви мій ідеаль-
ний герой».

Може, не тільки Жанна, а й усі інші шукають тут
якихось своїх ідеалів, якихось цінностей?

Але як відрізнити цінності справжні, цінності достот-
ні, від цінностей фальшивих, удаваних? Віля каже, що
будь-яка наука розглядає світ таким, яким він є насіправ-
ді, прагне пізнавати його об'єктивно. Але одне діло ви-
вчати предмети і явища зовнішнього світу, а інше — по-
ставити питання про значення цих предметів і явищ для
людини, втямити, яка їхня цінність.

Тільки замислюєшся над цим, відразу немов стаєш
на хисткий ґрунт. Все тут умовне й незрозуміле. Те, що
одному здається вродливим, іншому — потворним, од-
ному — смачним, іншому — гидким, одному — справед-
ливим, іншому — ганебним. Нема терезів, на яких мож-
на було б зважити й точно визначити: це більш цінно,
а це менш. До того ж усяка цінність має сенс тільки в
порівнянні зі своєю протилежністю: хороше в порівнян-
ні з кепським, здоров'я — з хворобою, багатство — з бід-
ністю, любов — із ненавистю, щирість — з облудою.

А якщо нема приладу, за допомогою котрого можна
все це виміряти, кожна людина виходить із того, що уяв-
ляється цінним людям і що уявляється цінним їй особи-
сто. Віля каже, що цінності це і є наші ідеали. Це не
те, що існує, а те, що має бути. Коли люди визначають
цінність будь-чого, вони нібито порівнюють це з тим, що
має бути, порівнюють із майбутнім.

Але ж ми живемо в теперішньому, а не в майбутньому. І хоч це теперішнє треба поліпшувати, міняти з погляду майбутнього, треба одночасно жити в своєму теперішньому повнокровним, добротним і веселим життям. А мені тепер жилося нецікаво й невесело.

Павло Германович сказав своє вступне слово. Час починати заїзд. Я сьогодні виступав першим, замість Андрія Джури.

Цікаво було б побалакати з кимсь із льотчиків-космонавтів: чи випадало йому, коли він почувався застудженим, проходити випробування в цій центрифюзі. І що він при цьому відчував? Бо я, доки не вийшов на стіну, почувався нормально. Та тільки-но мене притисло до сидла, все довкола набрало малиново-червоного кольору — й дошки «дїжки», і глядачі, і Павло Германович, що стояв у центрі.

Я додав газу й злегка відхилився праворуч. Я хотів піднятися вище, щоб під кутом, різко скинувши газ, спуститися вниз. Та мотоцикл, голосно стрельнувши, кинув мене на штрафтрос.

Тямуща людина вигадала цей штрафтрос. Коли б не він, ми б сьогодні не дорахували кількох глядачів. І насамперед цієї горбатой старенької. Я побачив її просто перед собою. Вона була не в чорному, а в усьому червоному. Мотоцикл постинав би її і її сусідів, як стинає голівки кульбаб лозина в руках хлопчика. Та моя машина вдарилась об штрафтрос. Він одкинув мене в «дїжку». Я побачив перед собою протилежну стіну, потім дно й жах на обличчі Павла Германовича. Я заплющив очі.

В цілому, це дуже зручна штука — сполучення швидкості мотоцикла й пружності штрафтроса. Я тільки заплющив очі й зразу ж розплющив їх, але виявилось, що я вже не на дерев'яній підлозі «дїжки», а на ліжку в лікарні. Голова мені боліла, але не дуже. Коло мене сиділи мама й Федя.

— Що там у мене поламано? — спитав я в них.

— Тихше, — відповів Федя. — Тобі ще не можна розмовляти. В тебе все гаразд — просто забився.

Я не повірив. Я знову заплющив очі й почав себе подумки обмацувати від кінчиків пальців на ногах до самої маківки. Нічого в мене особливо не боліло, хоч згодом я переконався, що все тіло в мене було вкрите син-

цями. «Гематомами», як висловлювалась наша шкільна лікарка Розалія Бенедиктівна. І я вже знав, що насамперед зроблю, коли вийду з лікарні. Примушу Андрія Джуру надягти шолом. Він із піжонства їздив без шолома.

Вночі мені стало гірше. Мене нудило. І ліжко моє, погойдуючись, спускалося вниз по спіралі. І коли я розплющував очі, весь час коло себе я бачив маму. Вона була зовсім іншою, ніж завжди — дивовижно ніжною, енергійною, й погарнішала вона, немов дівчина. За ці дні, що я лежав у лікарні, я її побачив такою, якою досі ще ніколи не бачив. Такими й повинні бути справжні люди, якщо скоїться лихо. Тільки тепер я збагнув, що мав на увазі Сергій Аркадійович, коли говорив про маму, як про людину, яких небагато.

Федя так само бував у мене щодня. Він привіз якогось старенького професора-невропатолога, який примушував мене, заплющивши очі, відшукувати пальцем власний ніс, дряпав — дуже лоскотно — по п'ятах якоюсь заліззякою, перевіряв молотком рефлекси в колінах і сказав зрештою, що мене варто б посадити в банку, заспиртувати й показувати студентам, як людину з абсолютно здоровими нервами.

Здивував мене тато. Він прийшов із Вілею й приніс мені подарунок — портативний магнітофон. Він купив його для мене, щоб я не нудьгував у лікарні. Андрій Джура, Тамара й Павло Германович приходили кожного дня й приносили стільки квітів, скільки, на мій погляд, носять тільки породіллям. Та, однак, я сказав, що більше не братиму участі в «Безстрашному рейсі».

Павло Германович розуміюче всміхнувся.

— Це психічна травма. Це швидко минеться. Людина, котра жодного разу не падала, тільки половинна гонщика. Не кваптеся з рішенням. Поміркуйте.

Я сказав, що поміркую.

В міру того, як мені ставало краще, мама почала приходити рідше.

— Скажіть, мамо, — спитав я одного разу. — Ви на мене не сердитесь?

— Ой Ромцю, — всміхнулась мама. — Який же ти ще маленький...

Вона не знала, що тільки тут, у лікарні, я відчув себе по-справжньому дорослим. Бо я допіру зрозумів, як вона

мені потрібна, моя мама. І який я їй потрібний. У дитинстві цього так не розумієш. У дитинстві до цього ставишся, як до чогось цілком природного і тому звичного, звичайного.

І ще я думав про те, що ці, як казав Микола, тривіальні вислови з газет і книжок, де мати й Батьківщина завжди були поруч, не пусті слова. Моя Батьківщина так само була особлива і так само ні перед ким не намагалася здаватися кращою, ніж вона є насправді. Вона була розумна, й сувора, і владна. Вона була надійна й добра.

Коли я повернувся додому, я зрозумів, що мені багато чого треба позбутися. І насамперед цього постійного почуття, котре переслідувало мене останнім часом, — що я обійдений життям, долею, людьми, що мене оточують. Це зручна позиція: «Мені не пощастило», «Я ображений». Та не найрозумніша.

Щодо цього Віра мала цілковиту рацію: якщо вже жити, то треба жити весело. І не вважати себе обійденим. І пам'ятати, що

Не наше то, что уже прошло мимо нас,
Не наше то, что породит будуща пора,
Днешній день только наш...

— Не піду я більше в «Безстрашний рейс», — сказав я, звертаючись до мами й тата. — Повернуся на завод.

Вони Perezирнулися і вдали, що іншого й не чекали, але, без сумніву, обоє зітхнули з полегшенням.

— Можна буде тепер... налагодником, — сказав тато. — Вже час.

Ніколи не сподівався, що мене так добре зустрінуть на заводі. Як рідного. Та першого ж дня моєї роботи по мене прийшла посильна й сказала, що мене запрошує до себе сам генеральний директор Володимир Павлович Пашко. Я насторожився.

Здивував мене генеральний директор. Він запропонував мені, як він сам висловився, «інженерну посаду». На заводі була створена спеціальна оперативна група по боротьбі з авралами, зі штурмівщиною. І Пашко вважав, що я мушу ввійти до цієї групи, «бо туди треба язикатих хлопців».

— Оце поїздиш по заводах-постачальниках — зба-

гнеш — звідки ноги ростуть у штурмівщини та як легко з цим боротися.

Мені довелося докласти чимало зусиль, доки я умовив генерального директора залишити мене наладчиком.

— Виступати легше,— сказав мені генеральний директор наостанку. Не втримався. Не забув карикатуру.

Коли я повертався з контори, я зупинився перед розплатаним на білій стіні, взятим під скло нашим заводським прапором. На нього зазіхали музеї, та генеральний директор не віддавав. Цей старий, вицвілий прапор пройшов через багато рук і через багато доль, коли його ховали від німців у дні окупації Києва. Але його зберегли. Вірили в те, що він повернеться на своє місце. І він повернувся.

І до мами, й до тата тягнуться люди. Родичі, сусіди, знайомі і просто ті, хто хоч раз із ними бачився. Але — по-різному. До мами приходять ті, в кого щось скоїлось. Коли неприємності. Або коли треба зважитись на щось, а не хочеться. За порадою. А до тата — розповісти про свої справи, похвалитися таланом.

Мій дядько, віце-адмірал Михайло Іванович Пазов, сказав, що в Києві пробуде тільки день, що він тут проїздом до Севастополя, що давно збирався випити з татом чарочку, але приїхав він, напевне, до мами. Я це зразу відчув, хоч не зумів би пояснити, чому саме.

Дядько на зріст нижчий від тата, а на вигляд молодший за нього, хоча старший на чотири роки. У тата волосся густе, стрижеється він коротко, й сивини майже не видно, а дядько лисий, гладкий і рум'яний, але, очевидно, дається взнаки військова постава, нема в нього цієї татової сутулості.

Ми погуляли з дядьком по Хрещатику. Мені подобається ходити з ним. Перехожі зупиняються, оглядаються. В Києві рідко побачиш моряка. А ще ж і віце-адмірала. В армії це був би генерал-лейтенант. А може, це звання ще й більшого вартє. Адже адміралів менше, як генералів.

Видко, дуже він скучив за українською мовою. З¹ нами він тільки нею й розмовляє, вживаючи такі слова, котрі тепер рідко й почуєш: шляхетний, осоружний, чай називає — гербатою, янтар — бурштином.

А з мамою вони говорять тільки прислів'ями. Немов змагаються, хто більше пам'ятає їх. Якись вони одержимі.

Мама любить дядька і в зв'язку з його приїздом приготувала знаменитий обід.

Я, щоправда, припізнився. Затримався в інституті. Я прийшов, коли вони вже випили по першій, а може й по другій.

— Тобі легше,— говорив дядько татові.— Ти робітник. Гегемон.

— А чому легше? — образився тато.

— Ізнов у тебе годинник відстає? — дошкульно спитала в мене мама. Вона, очевидно, не хотіла, щоб ця розмова точилася при мені.

— А тому легше,— вперто вів далі дядько,— що нема в тебе цього почуття, котре постійно точить серце: це не зроблено, те не закінчено, в цьому ще не розібрався, щось прогавив.

— А ти не лови гав,— сказав тато.— Ти прогавиш, а по потилиці Ромку битимуть.

— Оце я й кажу,— ведучи далі розмову, котра почалася без мене, сказав дядько Михайло,— хай Роман сам захищає свою потилицю. І твою. І мою.

— Пийте, люди, горілочку, а ви, гуси, воду, аби люди не казали, що ми злого роду,— мовила мама.

— Нам на здоров'я, а ворогам на безголов'я.— Дядько Михайло хильнув чарку, скривився й заїв салом.

— Хто п'є — той кривиться, а кому не дають — той дивиться,— зауважила мама.

— Доки неба дійдемо, ще по одній шарпнемо,— не залишився в боргу дядько.— Випийте, Галю, і ви до дна, бо на дні молоді дні.

— Чоловік проп'є вола, то це його слава, а жінці й помело не вільно,— сказала мама.

— Що там із цим підводним човном? — спитав тато.

— З яким?

— Атомним. Американським.

— Потонув. З усім екіпажем.

— Це мені відомо. А з якої причини?

— Не знаю. Гадаю, надто глибоко занурились. Тиск. Метал не витримав. А може бути й таке, що надто впев-

нено себе почували. Забули, де вони. А море цього не любить.

— У нас не може бути такого випадку?

— Поки бог милував. Та, як кажуть, бог помагає перевізникові, але той мусить гребти.

Мама принесла велику миску вареників і таріль із гарячими пирогами, вкритими вишиваним рушником.

Беручись за вареники, дядько зауважив:

— Як молодий був, то сорок вареників з'їдав, а тепер хамелю-хамелю і насилу п'ятдесят умелю.

А мама у відповідь:

— Їжте, їжте, на живіт не вважайте, аби шкура видержала.

— Хай бісове черево трісне, аби дар божий не падав,— відповів дядько.

Віля часто повторює: «Чимало є у цьому світі, друг Горацио, такого, що вашій філософії й не снилось». Не знаю, як щодо решти, а такі вареники не снились ніякій філософії. Такі вони смачні, щб й справді не можна зупинитись.

Впоравшись з варениками, дядько проголосив:

— Де ви, пироги? Тут є ваші вороги.

Мама присунула пироги, масло, сметану й одразу ж додала:

— Гріх то неопасений — їсти пиріг немасщений.

Я згадав, як французи, котрі колись побували в нас у гостях, ніяк не могли втямити, чому до пирогів, крім масла, треба ще й сметани. «Вже щось би одне,— говорили вони.— Надто масно й надто споживно. Після такого обіду на барикади не підеш».— «Коли зберетесь на барикади,— відповів їм тато,— ми почастиємо вас нашим саламуром. Є в нас і така їжа». Саламур — це такий соус із оцту, товченого часнику, перцю й солі. З ним їдять варену рибу.

Відсуваючи пироги, дядько сказав:

— Оце наївся, як дурень на хрестинах.

— Як багато родичів, то або сім раз пообідав, або ні разу не їв,— озвалася мама.

А про що вони там із мамою говорили, я так і не знаю. Здається, про щось сімейне. Дочка в дядька, моя двоюрідна сестра, яюсь невдало вийшла заміж. Щось там не виходило в неї з чоловіком. Може, й про розлучення йшлося, бо мама сказала не до ладу: «Малі діти

деруть запаску, а великі — серце», а дядько відповів: «Прожили, як у ступі стовкли: ні смаку, ні знаку».

Ще одне розбите кохання.

«Жінко, якщо ти колись побачишся з богом, спитай його: чи кохав тебе хтось так, як я».

Та що ж воно таке, це кохання? Мені здавалося колись, що я безмежно кохав Віру. Жінку, що зрадила свого чоловіка, день у день брехала йому й привчила до цього і мене. Адже все могло скластися й навпаки. Я міг бути її чоловіком, а Віктор — коханцем. І тоді вона брехала б мені. Як Олена. Облуда, облуда й облуда.

Я виглянув із вікна, подивився на дерево перед нашим будинком. Я вважав, що це клен. Той самий, що співає в бандурах. А воно — не клен.

От якби зустріти дівчину, якій можна в усьому звіритись. Та як її знайдеш?.. Я вже обпікся. А тим часом десь живе така дівчина. Тільки я не знаю, як її звуть.

Насамперед треба було повернути гроші нашому перукареві Михайлові. І не так уже мало — шістдесят карбованців. Михайло охоче позичав гроші, але любив, щоб їх йому повертали точно в призначений час.

В цілому це відрядження в Харків було дуже своєчасне. Я вирішив, що, коли одержу хоч сотню авансом під відрядження, все буде гаразд.

Проте мені виписали відрядження тільки на десять днів, і бухгалтерія видала авансом шістдесят карбованців із розрахунку два шістдесят добові, по карбованцю квартирні й на проїзд решта. Аванси на відрядження головний бухгалтер завжди підписував неохоче, сам прискіпливо прикидав на рахівниці.

Я зайшов до перукарні. Михайло помітив мене в дзеркалі, привітно підніс бритву і, не озираючись, зауважив:

— Точність — ввічливість королів.

Він закрив хмарою одеколону довговолосого хлопця з прищуватим обличчям, помахав на нього серветкою, як секундант у перерві між раундами обмахує свого боксера, й звернувся до мене:

— Ваша черга.

Я сів у крісло.

— Підстригти?

— Підрівняти.

Михайло накрив мене прозорим фартухом і змахнув наді мною бритвою. Він, коли стриже, користується бритвою замість ножиць. Найвищий перукарський шик. Хоч давно я в нього стрижуся, та однаково щоразу зіщулююсь — не відрізав би він мені вуха.

— Є новий анекдот. Про власників автомобілів. Спочатку під машину заліз водій, потім пасажирка, котра так само розумілась на автосправі...

Він розповів свій несмішний анекдот,— це в нього професійне,— підголив у мене за вухами й спитав:

— Освіжити?

— Та ні, не треба.

Набравши в зубці металевого гребінця вату, він причесав мене, поклацав ножицями, підрівнюючи якийсь вихорець, і задоволено мовив:

— Добре,— голова зовсім кругла.

Інші перукарі гризлись, намагаючись не відстати від швидкоплинної моди, а в Михайла був тільки один естетичний принцип геометричного характеру: якщо голова кругла, то все гаразд.

— Розумієш,— сказав я Михайлові,— я тобі сьогодні віддам сорок карбованців. А ще двадцять згодом. У получку. Як ти на це?

— Будь ласка,— охоче погодився Михайло, дістав із кишені свій червоний шкіряний гаман, вийняв із нього книжечку для нотаток і тоненький, як сірничок, олівець.— Так і зазначимо.

В цілому, як каже мама, святий звичай — не позичай.

Шкірянка з замками-блискавками й плетеними шкіряними погончиками була в мене новенька, сяюча. Цими днями на моє ім'я прийшов пакунок із Новосибірська. А в ньому розкішні рукавиці-краги, мотоботи, але не з шнурками, а з замками-блискавками і шкіряна курточка. Така, як моя стара, тільки не австралійська, а болгарська. Виходить, це світова мода. В рукавиці я знайшов записку від Сергія Аркадійовича. В ній було: «Носи на здоров'я».

Цього разу я надів під куртку білу нейлонову сорочку й краватку. Вперше в житті я їхав на чужий завод як наладчик, у ролі, котра завжди здавалася мені важливою й привабливою. На харківському заводі щось не виходило з автооператором — механічними руками, котрі

подають заготовки на наш новий шестишпindelний автомат. Верстат повинен одночасно обробляти шість деталей і кожні вісім секунд видавати готову продукцію. Мені належало налагодити автооператор і навчити заводських наладчиків, як правильно ходити за нашим цим роботом.

Машинобудівники кажуть: «Верстат без наладки — чверть верстата». Робота наладчика — самостійна справа. Працював увесь завод, а тепер все залежить від тебе одного. Навіть страшнувало. Без звички, в усякому разі.

Я вирішив виїхати ще вдосвіта, по холодку, та доки зібрався, доки поміняв мастило, вже зовсім розвиднилось, у небі ні хмаринки, поливальні машини рушили в свій перший рейс по місту, двірники замахали мітлами.

Перед дорогою я перевіряв поршні, хоч міг би цього й не робити — стукотів не чулось, двигун працював плавно, рівно, гарно.

В моєму мотоциклі, який дещо жорсткувато передавав нерівності шосе, залишилося небагато частин із заводським номером, що був спочатку. Хіба що рама. Циліндри по ребрах у мене були набагато ширші, ніж на серійному двигуні, й ребра були розташовані по-іншому. Це всім впадало у вічі.

Звично пригнувшись до керма, я стримував біг свого слухняного червоного коника: його подальша доля залежала від обкатки.

Край дороги стояла «Ява-350». Мотоцикліст — худорлявий, невеличкий хлопець у чорному шкіряному танкістському шоломі, з сигаретою в зубах — дивився на машини, що проїздили повз нього. Я загальмував і підрулив ближче.

— Що сталося?

— Все гаразд. Спасибі. Покурити схотілося.— Він поліз до кишені.— Закурюй.

— Поспішаю.

Хлопець подивився на мою «Яву», ми одночасно розуміюче всміхнулись, і я витис зчеплення.

Ми зразу пізнаємо один одного. Фарба на «Яві» не боїться ні дощу, ні сонця, вона не злазить і не тріскається. Але в тих, хто багато їздив, вона темнішає. З ясночервоної, як помідор, вона стає вишнева. Як у нього. Або як у мене.

у Полтаві на автозаправочній станції я залив бак, а потім спитав у буфеті пляшку кефіру й яечню з шинкою. Буфетниця всміхнулась мені, як знайомому, напівзапитально-напівстверджувально сказала: «Турист»,— і вийняла кефір із холодильника. Яечня плавала в маслі. Хліб був свіжий, тільки-но накраяний.

Відтоді, як я одержав відрядження з записом у графі «посада» — наладчик, мене не полишало особливо приємне й трохи незручне відчуття власної поваги, й відчуття це підігрівало все, що відбувалося зі мною в цій поїздці: і розуміючі погляди автоаматорів, котрі зібралися навколо мого мотоцикла на заправочній станції, і усмішка буфетниці, й те, що вона взяла для мене кефір із холодильника, а я перед тим помітив, як буфетниця якомусь літньому чоловікові у замшевих джинсах — він підїхав у власній «Волзі» з московськими номерами — дала кефір прямо з прилавка. І коли на контрольному пункті мене зупинив автоінспектор, разом із правами я витяг із кишені й своє відрядження.

Тілистий, невисокий лейтенант із несподіваним рябонням на молодому обличчі — на молодих обличчях у наш час ніколи не побачиш слідів віспи — прочитав відрядження, з повагою всміхнувся й сказав:

— Що ж це ви налагоджуватимете, якщо не секрет?

Іншим разом я, звичайно, розповів би автоінспекторові, що в Харкові на Лопані незабаром почне курсувати атомний теплохід і мені доручено налагодити роботу реактора, та цього разу я відповів, що їду, аби дати раду нашому роботу-автооператору при шестишпиндельному автоматі.

— Цікава у вас машина,— сказав лейтенант.— Самі вдосконалювали?

— З друзями.

— Красива машина,— повторив лейтенант.

Тато казав, колись, що всіх наладчиків зустрічають однаково, а проводжають по-різному. Я ще не знав, як мене проводжатимуть, але зустріли мене словами, які на диво відповідали моему настроєві:

— Тільки на вас і чекаємо. Зараз ми вас влаштуємо — й починайте. Та спочатку в готель. У нас суточно з номерами, але ми вас влаштували в найкращому, в готелі «Харків» у центрі міста. Номер для вас уже замовлено.

Хоч коло столу адміністратора стояла традиційна табличка: «Номерів нема», коли я назвав себе, мені дали коротеньку анкету й сказали, що номер для мене заброньовано. Люди, котрі з валізами й портфелями сиділи у вестибюлі, заздрісно на мене подивилися.

— За скільки днів сплатите? — спитала адміністратор, некваплива, надзвичайно самовпевнена жінка. — У вас броня на десять днів. І краще б одразу.

— А скільки за добу?

— Два п'ятдесят.

— Ну, поки що за п'ять. А там побачимо.

— Будь ласка. І за пропуску...

Я сплатив, одержав квитанцію й здачу. Здача — це було все, що в мене залишилося на прожиток у Харкові.

У невеличкому номері з модними меблями, як і в нас удома, був суміщений санвузол. Щоправда, ванни в ньому не було, а був душ, відгороджений пластиковою завісою. Я роздягся, заліз під душ. Свою нейлонову сорочку я вирішив випрати ввечері. Добре, хоч її не треба прасувати. Я витер ноги, щоб не залишати слідів на паркеті, а тіла не витирав — мені подобається повільно обсихати, відчуваючи, як вода, випаровуючись, охолоджує шкіру. Потрібен мені був цей готель. І за віщо тут деруть аж два п'ятдесят? А де я візьму грошей, щоб сплатити ще за п'ять днів?

Я підрахував, що, коли навіть витратити щодня лише по сорок копійок на їжу й зовсім не палити, то й тоді грошей, які в мене лишилися, не вистачить.

Доведеться поїхати звідси якомога швидше. Якби, скажімо, впоратися днів за п'ять. А інакше хоч додому телеграфуй. Щоб вислали гроші.

Гідравлічну систему автооператора в нас складали в термokonстантному цеху при постійній температурі в двадцять градусів і з точністю до мікронів. На харківському заводі систему геть розладнали. І я зрозумів, що мені доведеться добряче погнути спину, щоб довести її до ладу.

До мене прикріпили трьох заводських наладчиків, котрі, коли стояли один біля одного, дуже нагадували діаграму зростання продуктивності праці, що висіла на стіні цеху: один був зовсім невисокий, з серйозним зосередженим обличчям і маленькими, дуже чистими руками — на вигляд восьмикласник, не більше; другий — се-

реднього зросту, зі зморшкуватим обличчям, очевидно, працював останній рік до пенсії; і третій — типовий баскетболіст із маленькою головою й величезними лапськами.

Крім того, за налагодженням стежив заступник начальника цеху Федорів, запопадливий і метушливий інженер. Федорів одразу ж почав розпитувати в мене:

— Це правда, що у вас в опері Ярослав Нужний, коли не зумів узяти верхнє «ля», підкинув натомість капелюха з пером?

— Не знаю,— відповів я нерішуче.— Взагалі, звичайно, може, воно й було, тільки я на власні очі не бачив.

Якщо бути зовсім одвертим, то я не тільки не бачив, але навіть і не чув, що в опері є такий співак Нужний. Остання річ, котру я слухав в опері, була «Кармен». Я навчався тоді ще в шостому класі.

— А про поета Лубоцького правду кажуть, що він у нетверезому стані проковтнув шахового коня? Пішовши об заклад?

— Ні,— сказав я твердо.— Цього не було.

А цей дебелий хлопець — його звали Вілен Сосняк — виявився не баскетболістом, а мотоциклістом. Він усе силкувався розібрати на гвинтики та шайбочки мою «Яву», так зацікавився.

Сам він їздив на ІЖі. Нема в світі все ж таки мотоциклів витриваліших і надійніших. ІЖ у Вілена вже десять років. Пройшов сто сорок тисяч кілометрів. І пройде ще стільки. За весь перебіг Вілен не змінив жодної спиці. Я дивився його машину — електроустаткування в порядку, двигун заводиться зразу. Тільки фарба облізла.

Ми розговорилися. Виявилось, що він закінчив вечірній машинобудівний технікум, за чотири роки жодного разу не побував у кіно, не прочитав жодної художньої книги, але по всіх предметах у нього тільки п'ятірки.

— Чому ж не пішов майстром? Після технікуму.

— Наладчиком — вигідніше. А в мене — сім'я.

— То нащо ж ти страждав, у кіно не ходив?

Вілен нерішуче подивився на мене, помулявся. Та він належав до породи людей, зовсім не здатних брехати або ухилятися від відповіді.

— Син у мене,— сказав він.— У другому класі. Розпитує. А тепер у мене хоч і поганенький, та диплом. Можу авторитетно відповісти.

Побалакав би він із моєю мамою. Вона б йому і без диплома авторитетно відповіла.

В обід ми з цим Віленом Сосняком пішли до їдальні. Дуже хотілося їсти, і я не здогадався відмовитись. Потім пробачити собі цього не міг. Я собі вибив чек тільки на кусень хліба за копійку й на склянку кефіру за вісім. Я, безумовно, взяв би ще хліба, якби був сам.

— Що це ти — так мало? — здивувався Вілен. — Розвантажувальний день? Як у моєї дружини?

— Ні, — сказав я ухильно. — Із шлунком у мене...

А він, природно, вибив собі шніцель, три компоти, а потім поміркував і взяв ще дві порції сардельок.

І я за все це сплатив! Він відмагався, але я сплатив. Я не міг по-іншому. Все ж таки я тут був старший, а він у мене вчився, як налагоджувати автооператор.

Який же він смачний, хліб, коли хочеться їсти і його тільки один кусень! Неймовірно! Я жував повільно, щоб продовжити насолоду й щоб дочекатися, поки цей Вілен зжере свій шніцель і сардельки. І кефір я одпивав повільно, інтелігентно, маленькими ковточками. Ой та й хотілося ж мені їсти! Як ніколи в житті!

Раніше я навіть не уявляв собі, що на вулицях валяється стільки сигарет. Не недопалки, а цілі сигарети. Вони лежали на тротуарі й на бруку біля троллейбусної зупинки. Люди запалювали, робили пару затяжок, а тут підходив троллейбус, і вони кидали сигарети. Одна сигарета, до того ж «ВТ», лежала навіть не припалена. Хтось випустив і полінувався або погребував підняти. Це найкращі в нас сигарети — сорок копійок пачка. Виходить, дві копійки штука. Не така вже й велика ціна за чотирнадцять із половиною хвилин людського життя.

Що тут такого — підняти сигарету? Адже могло так статися, що я сам її впустив. Проте я все не міг наважитись. Я пропустив уже три тролейбуси, вдавав, буцімто хочу почухати ногу, потім, що мені треба зав'язати поворозку на черевіку, й щоразу мені здавалося, що на мене дивляться, і я знову випростовувався. Потім я здогадався згорнути рурочку з папірця, як сигарету, кинув її на землю і замість неї підняв цю клятушу «ВТ». Ніби вкрав. Вона трохи намокла, та однаково я запалив її з великою насолодою.

Раніше, коли мене частували сигаретами, я брав і

навіть не помічав цього. Ет, сигарета. Але тепер, коли мені на заводі хтось подавав пачку, я відповідав:

— Дякую, тільки-но курив.

У цілому, я тепер вважаю, кожній людині в нашій країні слід було б хоч п'ять днів на рік прожити за сорок копійок на день. Дехто почав би краще розуміти, що таке хліб, що таке м'ясо, що таке тютюн і яке задоволення все це може принести, коли його мало.

Іж ананаси і рябчиків жуй...

Я не розумію, чим саме ананаси та рябчики кращі від яблук і ковбаси. Може, вони здавалися цим буржуям такими смачними, що були не для всіх приступні, що не всі могли дозволити собі їсти їх. А тепер у нашому гастрономі черга, коли продають ананаси. Я купував. Кислуваті. Мені здається, що їх зривають недостиглими. Банани смачніші.

Рябчики? Тато розповідав, що в дитинстві в них у селі, якщо дитина коверзувала, не хотіла їсти, їй казали: «Рябчика схотілося?» Тато вважав, що це мають на увазі їхнього кудлатого собаку, котрого звали Рябко. Вже дорослим він дізнався, що рябчик це зовсім не собака.

Коли б не ці вірші Маяковського, котрі ми вчили у школі, мені б і на думку не спало їсти рябчика. А то я їх замовив одного разу в ресторані. Нічого особливого. Та зараз я б жер цих рябчиків так, що тільки кісточки хрумтіли б. І ананасами заїдав би. Якщо, звичайно, не знайшлося б свіжої паляниці й добрячого кусня «Любительської» ковбаси. Гай-гай, навіть слинка котиться.

Коли я повернувся до готелю, чергова — кокетлива дівчина з так званих блондинок — спитала:

— Як ваше прізвище?

— Пузо,— сказав я.— А ваше?

Чергова збентежилась.

— Вам телеграфний переказ. А моє — Гриднева. Але я не тому.

— Я так само — не тому,— перебив я чергову.— Дайте переказ. Ви обідали?

— Обідала.

— А вдруге?

— Як це?.. Я на роботі.

— То як хочете. У вас тут нема підміни?

— Є, тільки я не можу...

— Якщо так, до побачення.

Не заходячи в номер, я пішов до поштового відділення. Але там було зачинено. Добре, що ця чергова вже пообідала.

Гроші я одержав уранці. Я був перший коло каси. Тато переказав п'ятдесят карбованців. І чотири з них я одразу ж зумів використати найкращим способом. Просто коло готелю в гастрономі я купив три «міські» булочки, півкіла ковбаси «Любительської», дві пляшки напою «Виставочний» на натуральних соках, мармелад і сигарети. Ох і поїв же я!

А автооператор запрацював у мене на четвертий день. Весь завод приходив дивитись. І було на що! Всі розглядали нашого робота й наш верстат, а мене ніби й не помічали. Та це менс анітрохи не бентежило. Адже, коли кінорежисер поставить хороший фільм, то глядачі приходять дивитися кінокартину, а не режисера.

— Вийди в гастроном купи хліба,— сказала мама.— Чорного, українського. Що, мені ходити хліб купувати?

— Зараз піду.

Я взяв якусь стару газету, щоб загорнути хліб. Машиналино подивився на четвертій сторінці повідомлення про футбол. Там була стара таблиця, а наша команда вже пішла далеко вперед. І раптом нижче статті футбольного коментатора я побачив невеличку замітку, надруковану чорним шрифтом. Я прочитав її й зразу забув. Та коли я вже купив хліб і збирався загорнути його, несподівано для самого себе я відірвав клапоть газети, на якому було надруковано цю замітку, склав і сховав у кишеню.

Замітка мала назву «Нагорода за мужність». У ній повідомлялося: «В ніч на шістнадцяте квітня в селі Залісся Чернігівської області зайнявся будинок А. Голобузького. В палаючому приміщенні спали дружина А. Голобузького Ганна і трое дітей. А. Голобузький — завідуючий фермою колгоспу — був у цей час у сусідньому селі. Першою побачила пожежу учениця десятого класу середньої школи комсомолка Людмила Петренко. Вона, не вагаючись, розбила вікно, вскочила у палаючий будинок і, ризикуючи власним життям, кинулась рятувати

сонних дітей Їхня мати, Ганна Голобузька, втратила свідомість. Першою Люда винесла молодшу дівчинку — трирічну Оксанку. На Люді тлів одяг, загорілось волосся. Але вона знов повернулась у палаючий будинок, винесла другу дитину, потім, незважаючи на опіки, знову кинулась у вогонь і врятувала життя п'ятирічному Павлику. Після цього вона витягла через вікно хазяйку будинку й почала приводити її до свідомості, хоч і сама потребувала медичної допомоги. Така допомога була їй подана односельчанами, які саме нагодилися. Всі мешканці села пропонували свою кров для переливання й свою шкіру для того, щоб зробити необхідні пересадки. Зараз Людмила вже одужала й добре себе почуває.

За мужність і відвагу, виявлені при врятуванні трьох дітей і їхньої матері під час пожежі, Президія Верховної Ради УРСР від імені Президії Верховної Ради СРСР нагородила медаллю «За відвагу на пожежі» ученицю десятого класу Заліської середньої школи Чернігівської області Людмилу Петренко».

Я думав про те, що Люда Петренко — людина, на яку можна покластись. У всьому. Я розумію — раз кинутися за дитиною у вогонь, обпектись, та вже витягти її. Але ж вона це робила чотири рази. І, мабуть, їй було дуже страшно й боляче. Адже це не жарти, коли горить волосся. Я, коли був ще у восьмому класі, зробив із хлопцями ракету, котру ми напакували сірниковими головками. З десяти коробок. Вихлопом з цієї ракети мені обпекло руку. Я мало не скиглив од болю. Лікаря викликали. Добре, що обійшлося пухирем на пальці. А тут — волосся горіло. Адже вона розуміла, чим їй це загрожує. Та це її не спинило.

Ввечері я вирішив написати листа цій Людмилі Петренко. Я ніколи не гадав, що скласти листа так важко. Як не крутив, а все збивався на слова на манір «ваші успіхи у врятуванні життя дітей під час пожежі показують, що комсомольці у всьому ведуть перед». Зрештою, я написав, що тільки зараз прочитав про неї в газеті, й хотів би з нею листуватися.

Відповідь я одержав майже через місяць. За цей час я вже забув про Люду й спочатку був дуже здивований, що на мое ім'я прибув лист із Чернігівської області. Люда Петренко писала мені, що просить пробачити за те, що затрималася з відповіддю, що зараз у неї кінець

чверті їй довелося багато вчитися, що вона досі не має жодної трійки, й четвірок так само менше, ніж п'ятірок, що на листи їй важко зразу відповідати, бо вона одержала багато листів, особливо від солдатів Радянської Армії, навіть із Далекого Сходу. Та, незважаючи на це листуватися зі мною вона згодна.

Лист був написаний старанним, рівним почерком на аркушиках із шкільного зошита в лінійку. І я уявив собі дівчину, котра при світлі гасничка сидить за столом і пером «86», опускаючи його в чорнильницю-невиливайку й струшуючи зайвину чорнила, щоб не вийшло ляпки, пише мені листа. Бентежили мене тільки послання від солдатів.

Мені належав відгул. Тиждень. Я одержав аванс, купив дві коробки цукерок, «Київський» торт, пляшку одеського коньяку з трьома зірочками, склав усе це в свою стареньку валізку, котру приладнав до багажника, й на світанку виїхав до Чернігова. Листи від солдатів мене дуже насторожили. Я знав, що є великі мастаки писати листи. Де мені до них братись.

Я читав у журналі «Наука і суспільство» про чернігівський Спасо-Преображенський собор, про те, що він був збудований у XI сторіччі, ровесник Софії Київської, що зараз провадяться реставраційні роботи і що споруда ця відзначається досконалістю, гармонійністю й суворою простотою.

Я оглянув цей собор. Усе було, так би мовити, в наявності. І гармонійність, і сувора простота. Не було тільки реставраторів. Та споруда й так була в повному порядку. Собор навіть був одчинений. До нього ввійшов старенький попик, за ним дві бабусі в чорному.

Собор стояв на пагорбі, а навколо було кілька могил. На одній із них, на кам'яній плиті, я побачив зроблену на фарфорі фотографію — хлопець років двадцяти з кучерявим чубом. Помер у 1921 році. І напис зі стертою позолотою: «Суди, господи, не по ділах наших, але по милосердю твоєму».

Ким він був цей хлопець? Убивцею? Зрадником? Чому його життя повністю осуджено його близькими? Чому вони сподівались, що бог буде до нього милосердніший, ніж були вони?

З дивними проханнями інколи звертаються люди до бога... Мені згадалася пісня парагвайців: «Жінко, якщо ти колись побачишся з богом, спитай його...» «Хлопче, похований біля цього відомого собору. Якщо ти колись побачишся з богом, спитай його...» Це не до бога звертаються. І не до людей. До сумління.

Я спустився з пагорба й побачив дивну річ. Чоловік у синьому пластмасовому шоломі, прикрашеному окулярами, з острахом дивився на свій мотоцикл. «Паннонія», угорська шляхова машина. Випускні труби в кольорах мінливості від жовтого до темно-синього. Погано відрегульований карбюратор. Або мало подається пального.

Я придивився до мотоцикліста. Його вузьке обличчя промвляло про образу, про жах. Воно мало той самий вираз, який буває в хвилини великого нещастя.

— Що скоїлося? — спитав я.

— Вона не зупиняється, — хрипко сказав чоловік.

— Хто — вона?

— «Паннонія». Мотор. Двигун. Розумієте, я вимкнув запалювання, — він показав мені ключа, — а він, як і раніше, обертається...

Я знав, що, коли зараз не засміюсь, на все життя можу стати заїкуватим або почну сіпати головою. Ця «Паннонія», що збунтувалася, і її переляканий власник хоч кого розсмішили б. Але я стримався.

— А чому б вам для початку не зняти ковпачка зі свічки?

— Ох... Я так, знаєте... Не зметикував. Вирішив чекати, доки бензин скінчиться. А в мене майже повен бак. Ну, звичайно, треба вимкнути свічку...

Я скинув ковпачка. Двигун чхнув і змовк.

— Дякую... Що ж тепер робити?..

Мене знов почав розбирати сміх.

— Зараз подивимось.

«Паннонія» бере струм від магдіно — магнето з маховиком. Я зняв фару й праву кришку картера і почав шукати обрив у ланцюгу запалювання.

— Ви не приземлялися? — спитав я.

— Як — приземлявся?

— Мотоцикл у вас не падав?

— Ні. А що?

— Тут обрив.

Я пішов до свого буланого коника, взяв ніж, ізоляційну стрічку й зростив дріт. Двигун легко завівся. Вийняв ключа — відразу заглух.

— Ох, спасибі,— вдячно подивився на мене власник «Паннонії».— Я гадав, збожеволію... Уявляєте, не можеш зупинити двигуна... Ви — механік?

— Ні,— відповів я.— Де вже мені... Просто давно їжджу. А ви хто?

— Архітектор.

— То це ви реставруєте Спасо-Преображенський собор? Що ж тут реставрувати?

— Який собор?

— Та цей.— Я кивнув головою.

Архітектор присів і почав реготати, як навіжений. З-під окулярів у нього текли сльози, залишаючи сліди на запорошеному обличчі.

— Який собор... Ох, пробачте... Не можу... Хіба це Спасо-Преображенський?.. Він в іншому місці... Це просто церква. Церква, а не собор.

Смішливий архітектор мені трапився. Великий веселун. Подивився б він на себе в дзеркальце заднього огляду, коли його «Паннонія» не хотіла вимикатися. Може, тоді ми б разом пореготали.

Є така стара українська пісня, яку любляють мотогонщики:

Як ішов я з Дебречина додому,
Зайшла мені чорна кура дорогу.
Іди, іди, чорна куро, додому,
Не заважай, не заважай по дорозі нікому.

По шляху від Чернігова до Залісся мені багато разів переходили дорогу кури. Та серед них не було жодної чорної або зозулястої. Всі білі, невеличкі, полхливі. Здається, леггорни. Цікаво, чому на Чернігівщині перевелися пістряві кури?

Хоч мені особисто кури по дорозі не заважають. У мене проти них є засіб. Я недавно прилаштував до вихлопної труби сирену. Її сконструювали ми з Вілею, а я вже сам виготовив дві штуки за нашими кресленнями. Це пекельна машина. Вие вона так, що аж серце терпне. Що вже там кури — всі машини на дорозі звертають до узбіччя. В місті, звичайно, за таку штуку пра-

ва відібрали б, та на шосе це поки що минається. Я її не надто часто вмикаю, але коли пролітаєш по селу, де за кожним тином на тебе чигає аварія, де корови так звикли до машин, що звертають на них не більше уваги, ніж на мух, а мотоцикліста наміряються кольнути рогами, ця штука дуже потрібна.

Завивши сиреною на собак, котрі чомусь вклялися спати в поросі прямо серед вулиці,— вони з переляку розлетілися на всі боки, як кури, й жоден навіть не загавкав,— я в'їхав у Залісся. Тільки тут я спробував уявити собі, як зустрінуся з цією дівчиною, Людою Петренко, що скажу їй батькам. Досі мені якось не хотілося про це думати, і я, як завжди в таких випадках, відклав це на останню хвилину — раптом щось само спаде на думку.

Зараз я це уявляв собі приблизно так.

От входжу я до хати. На порозі зустрічає мене літня жінка, виснажена польовими роботами, мати Люди Петренко.

— Добрий день,— кажу я.

— Добрий день. Кого вам треба?

— Я хотів би з Людою побачитись. Я читав у газеті про її видатний подвиг, а що я член комсомольського бюро, то й хотів із нею познайомитись, як комсомолец із комсомольцем.

— Будь ласка,— каже Людина мати.— Заходьте.

В хаті я бачу Люду — ставну дівчину з русою косою і блакитними очима. Одна щока в неї чорна від опіку, обличчя викривлене. Й вона намагається триматись так, щоб бути до присутніх здоровим боком. Та мене це тепер не обходить. Я шукаю в дівчатах душевну, а не тілесну красу.

— Добрий день, Людо,— кажу я.— Мені дуже приємно побачити вас і познайомитись з вами.

Вона мені простягає руку, я потискую й кажу, що хотів би з нею поговорити. Ми йдемо в «садок вишневий коло хати». Ну, а там уже все залежатиме, так би мовити, від подальших обставин.

Наш перукар Михайло любить розповідати такий анекдот: «Це правда, що Абрамович виграв по лотерейному квитку «Волгу»?» — «Правда. Тільки не по лотерейному квитку, а в преферанс, і не «Волгу», а п'ять карбованців, і не виграв, а програв».

Насамперед хлопчак, в котрих я спитав, де живе Люда Петренко, радісно закричали, що до Люди знов приїхав кореспондент; і поки я дістався будинку Петренків, а він був край села, над річкою, мене вже зустрічали, як кореспондента. Потім виявилось, що Люда ще в школі, та незабаром повернеться. А до всього Людину матусю можна було б показувати на конкурсі вроди, якби такі конкурси відбувалися на Україні. Мені, щоправда, не подобаються гладкі жінки, а вона була таки досить гладка. Але в неї було таке вродливе кругле обличчя, і такі брови стрілочками, і таке чорне волосся, заплетене в косу й короною вкладене на голові, й такий особливий матово-смаглий колір шкіри, й такі ясно-карі, немов тільки-но вмиті, очі, що хоч пиши з неї картину. І вбрана вона була по-святковому — у вишиваній червоним і чорним сорочці й у кофті з зеленого оксамиту.

Наш перукар Михайло — найтверезіша людина з усіх, кого я знаю, — часто повторює: «Якщо тобі припала до серця дівчина так, що ти маєш серйозні наміри, насамперед познайомся з її мамою. І твердо зтям: твоя дружина в майбутньому стане саме така, як зараз її мама. В неї будуть такі самі зморшки, й такий самий голос, і такі самі рухи, і навіть такі самі погляди. Тому серйозно зваж, — зможеш ти жити з такою дружиною, як твоя майбутня теща, чи не зможеш. Якщо не зможеш, відмовся від своєї дівчини, й тобі згодом не доведеться сплачувати аліменти».

Ну, в цієї Люди Петренко була підходяща мама. Та й тато підходящий. Дебелий дядько з чорними, по-козацьки опущеними донизу вусами, з обвітраним добрим обличчям, далеко чутним голосом і тою усмішкою, котра інколи буває на обличчях гарних людей — так, без причини.

І садиба в них — як писанка. Хата кам'яна, під череп'яним дахом, із таким помешканням на другому поверсі на манір мансарди, навколо хати сад із деревами одне до одного — вишень, слив, груш, яблук стільки, що й листя не видко. До саду мене й провели, посадили за стіл, довкола якого були вриті в землю лави, й негайно на столі з'явився полумисок із помідорами, таріль з рожуватим салом, вареники з сиром і чималенький глек із напоєм, про який я тільки в книжках читав, але

ніколи не куштував. Мед. Дивовижний такий трунок: со-
лодкий, смачний і міцний — неймовірно.

Ні про що вони мене не питали, і тільки коли я на-
вернув полумисок вареників і, прихвалюючи, допивав
третю склянку цього меду, Людин тато сказав:

— Тож давайте познайомимось. Мене, наприклад,
звуть Іллею Гордійовичем, а жінку мою — Оксаною
Митрофанівною, а вас?

— Роман, син Олексіїв,— відповів я звично, а потім
уже додав: — А прізвище в мене таке, що я його скажу,
а ви вже ніколи його не забудете. Пузо.

Ілля Гордійович презирнувся зі своєю Оксаною
Митрофанівною, але нічого не сказав. Це в мене чудовий
тест. Якщо людина не пожартує з мого прізвища, не
скаже дурного каламбура, то можна бути певним, що це
людина гречна.

— Дуже приємно познайомитися,— сказав Ілля Гор-
дійович.— Ну, я садовою бригадою в нашому колгоспі
командую, а жінка моя пташницею, той, працює. А ви,
перепрошую, наприклад, хто будете?

— Я — робітничий клас.

Зі мною сталася дивна штука. Руки в мене рухались
нормально. І меду я ні краплинки не розлив, коли на-
ливав собі нову порцію в склянку. І голова добре пра-
цювала. Тільки щось таке сталося з ногами. Ноги в ме-
не немов одібрало, й коли після слів «я — робітничий
клас» я хотів підвестися, щоб якомога урочистіше пояс-
нити, яка велика роль робітничого класу в прогресі, то
відчув, що не можу цього зробити, й дуже здивувався.

— Я працюю на верстатобудівному заводі. Налад-
чиком. А наші верстати в умовах сучасної техніки... Що
це у вас за мед? Якийсь він хмільний ніби.

— Трохи є,— скромно сказав Ілля Гордійович.—
З якого ж ви, наприклад, питання приїхали на свій
«Яві»?

— Питання зрозуміле,— відповів я.— Хочу взяти за
себе вашу дочку Людмилу. Це нічого, що вона ще в
школі навчається. Я, коли треба, й почекаати можу. Поки
вона цю школу скінчить, чи там університет або ще
щось.

В мене була ясна голова, та говорив я казна-що.
Язик мій сам вимовляв таке, чого я від нього й не чекав.
Я з осторогою подивився на Іллю Гордійовича. Якщо б

він мене схопив за комір і потяг до хвіртки, я б і опиратися не зміг: ноги мене зовсім не слухались.

Але Ілля Гордійович знову перезирнувся з Оксаною Митрофанівною, ковтнув зі своєї склянки меду, погладив вуса й сказав розважливо:

— Це діло хороше. Тільки хай дочка своє слово скаже. А ви тим часом поживіть у нас, ви з нами, наприклад, познайомитесь, а ми з вами. А там уже, як кажуть, як пан бог дадуть. А зараз, може, відпочинете з дороги?

Я казав, що зовсім не здорожився, що на мотоциклі я не втомлююсь, а, навпаки, відпочиваю, така я людина; що меду я можу весь глек випити і нічого зі мною не станеться; що я навіть, коли ще в школі вчився, борного спирту випив, якого татові для компресу виписали, і то зі мною нічого не скоїлося, але мене все ж таки провели на другий поверх до маленької чистої кімнатчини й показали на вузьке ліжко, застелене білим покривалом. Ну й гоїдало цю кімнату. І будинок. І всю землю. Добре, що я не маю нахилу до морської хвороби. Іншого від такої хитавиці вивернуло б. А мені минулося.

Прокинувся я в сутінках. Розплющив очі, й побачив незнайому кімнату, і ніяк не міг збагнути, де ж це я опинився. Головою важко було ворухнути. Це правильне, цілком реалістичне порівняння — немов чавунна. Нарешті я ворухнув головою й злякався. Я ніяк не міг зрозуміти, яким це дивом мене занесло аж на тридцятий поверх невідомого будинку. Адже я добре пам'ятав, що не піднімався ні по сходах, ані ліфтом. Та переді мною були розчинені двері невеличкого балкона, розташованого на величезній височині, бо десь далеко внизу видно було незнайому річку, синіли лани й ліси.

Я примусив себе підвестися з ліжка. Балкон виходив до урвища над річкою. Будинок із незбагненої височини опустився на самісіньку землю. Разом із ним опустився і я, згадав, де я і що казав, і зрозумів, що в мене тільки один вихід: тікати. Якомога швидше тікати. Якщо навіть не виручу мотоцикла, чорт із ним, із мотоциклом. І чорт зі мною. Так мені було соромно, так мені було гидко, що найкраще, що я міг би зараз зробити, це накласти на себе руки.

Коло балкона, який одночасно й за вікно правив у кімнаті, де я спав, росла висока стара тополя. Я поди-

вився на тополю й вирішив, що, коли вилізти за дере-
в'яні бильця й стрибнути вперед, то я вхоплюся за віти,
а там по стовбуру можна й спуститися. Але, з другого
боку, я уявив собі, що через нижні вікна побачать, як я
злажу по дереву, й вирішив, що цей вихід мені не го-
диться.

Я замислився: кому могла належати в цьому будинку кімната, де я відпочивав. Вона, як мені здалося, була безлика. Ліжко біля стіни, два стільця, невеличкий столик, де лежав тільки старий журнал «Огонек» із заповненим кросвордом. На стіні — портрет Шевченка без рами, очевидно, вирізаний з журналу.

Я тихенько відчинив двері й навшпиньки почав спуститися крутими сходами.

— Добрий вечір, — почув я голос Іллі Гордійовича. — Перепочили? Ходімо вмиємося і зараз вечеряти будемо.

Я у відповідь прохарамаркав, що, мовляв, я ситий, дякую, і, кленучи про себе нашу українську гостинність, подався разом з Іллею Гордійовичем умиватися до криниці за будинок.

— Гей, дочко, рушника тягни, — закричав Ілля Гордійович після того, як вилив мені на потилицю півцебра крижаної криничної води.

Не розгинаючись, так, щоб не залляти водою штанів, і одночасно поправляючи рукою намокле волосся, я подивився на ріг будинку, звідки мала з'явитися Люда Петренко. І раптом почув за спиною дитячий голос:

— Втирайтеся, будь ласка.

Маленька, худорлявенька дівчинка з коротко, похлоп'ячому, підстриженим волоссям, із довірливим виразом обличчя простягла мені вишиваного рушника.

«Отже, в них є ще одна дочка, — подумав я. — Молодша». Бо не могла така дівчинка витягти з вогню дорослу жінку та її дітей. Та й на обличчі в неї не було слідів опіків. Це була, певно, інша.

Та коли я взяв рушник, то помітив, що на руці в неї шкіра особливим чином стягнута, й подумав: «Ні, це вона».

— Тебе Людою звать? — спитав я.

— Люда.

— Ну, драстуй, Людо. Це я до тебе писав. Мене звать Романом.

— Я знаю.

«Що вона знає? — думав я. — Що я зухвало заявив її батькам, що збираюся одружитися з їхньою дочкою, дівчиною, котру я ніколи не бачив? Або що напився, як свиня, цього підступного меду і в нетверезому стані теревенив дурниці? Або що в мене зараз єдине бажання: якщо вже не можна провалитися крізь землю, то якомога швидше повернутися додому, до Києва?»

Але дівчина дивилась на мене серйозно й довірливо, я повернув їй рушник і пішов слідом за нею до будинку. По дорозі не втримався, спитав:

— Скільки ж тобі років?

— Сімнадцять. На Жовтневі свята буде.

За вечерею Ілля Гордійович говорив, головним чином, про міжнародну політику. Оксана Митрофанівна підтакувала йому й розпитувала, чи не їздив я туристом за кордон і чи не чув я, як там, за кордоном, із готелями — так само погано, як у Києві, чи краще. Потім вона все ж таки звела розмову на те, де ці готелі в Києві розташовані, на якій вулиці я мешкаю, чи велика в нас родина й квартира. Я відповідав розсудливо, намагався не хвалитися. На столі стояв глек, знову по вінця повний все того ж самісінького меду, та цього разу я був поміркованіший і обмежився тим, що налив собі півсклянки і, прихвалюючи, випив. Гарний напій. Хоч і робить важкою голову, та сам же й знімає цей тягар.

Люда слухала всі ці наші розмови мовчки, уважно й серйозно, але коли я розійшовся й почав показувати, як стежать за тим, щоб до начальника цеху Лук'яненка ніхто не звернувся з якимсь проханням, і яке враження справила моя нова сирена на сільських собак, обличчя її набрало особливого виразу — напруженої уваги людини, яка не хоче пропустити жодного слова. І разом із тим — їй-богу, це правда! — якоїсь гордості. За мене.

Тільки в очах у Іллі Гордійовича, котрий реготав так, що долонею втирав сльози, однаково час від часу з'являвся вираз оцінюючий і тверезий: «Чи такий ти, хлопче, насправді?»

Я «вдарив у бубни розуму свого» й розповів про Вілю. Про те, як він вчився плавати. Це зовсім невірорідна історія, але я майже нічого не вигадав.

Віля не вмів плавати. І дуже соромився цього. Коли ми збиралися на Дніпро, Віля завжди знаходив якийсь привід, щоб не ходити купатися — то в нього болять

гланди, то йому треба підготуватися до семінару на тему «Екзистенціальний вибір і ціннісна орієнтація». Але після того, як Віля відростив собі бороду, він вирішив, що це покладає на нього нові обов'язки і насамперед йому необхідно навчитись плавати.

Як справжній книжник, він спочатку ознайомився за підручником із теорією плавання й зробив на підлозі всі необхідні вправи. На підлозі він відмінно плавав і брасом, і кролем, і навіть на спині. Потім він один пішов до Дніпра, вибрав відлюдне місце далі від пляжу, роздягся і, чіпляючись руками за лозу, спустився з крутого берега. Лоза в його руках, зрозуміла річ, зламалася. Віля занурився з головою, і вся теорія з цієї його зануреної голови негайно вилетіла. Він пішов на дно, відіпхнувся ногами, випірнув, знову пішов на дно, знову випірнув. Мимо пропливав човен, і Віля зведеними судомою пальцями вчепився за борт.

«Веслом по пальцях схотів?» — спитав весляр, і Віля побачив, що це знайомий хлопець із нашого заводу й навіть з нашого мотоклубу Василь Ступак.

«Добрий день, Васю, — сказав Віля. — Як ся маєш?»

«Що ти тут робиш?» — страшенно здивувався Василь.

«Прогулююсь».

Василь катав двох дівчат із нашого відділу технічного контролю — брак замазував. Їм, звичайно, здалося дивним, нащо Вілі тягтися за човном, але тут Віля, раптом відчувши під ногами дно, відпустив борт, ступив кілька кроків до берега, провалився в яму і — втонув. Василь не зразу второпав, що має справу з потопельником, а коли нарешті усвідомив це, Вілю вже потягло течією.

Врешті й Василеві, й цим ветеківським дівчатам довелося попірнати, доки вони його вилунали. Віля відлежався трохи під кущем і раптом побачив, що просто до нього йде жінка з кошою. Зовсім така, як малювали смерть на ілюстраціях до старих книг. Підібгавши ноги, Віля, мов ящірка, заліз у кущі. Тільки там він зрозумів, що це просто якась тітка збиралася накопити трави для своєї кози.

Дивно вплинула моя оповідь про Вілю на Іллю Гордійовича, на Оксану Митрофанівну й на Люду. Раніше вони сміялися, а тут тільки всміхалися ніяково. Може,

тому, що не розуміли, звідки мені відомо, що Віля так злякався цієї жінки, коли мене при цьому не було. А може, ще щось.

— А раніше ви в колгоспі бували? — спитав Ілля Гордійович, знову проводячи мене на другий поверх до тої ж таки мансарди.— Як вам село подобається?

— Дуже подобається,— легковажно відповів я.— Повітря...

— Повітря — це так,— розчаровано підтримав мене Ілля Гордійович.

— Хто у вас мешкає в цій кімнаті? — спитав я.

— Ніхто не мешкає,— поквапився відповісти хазяїн.— Може, вам тут незручно буде?

— Ні,— сказав я,— мені тут дуже зручно.

— Добраніч вам.

— Добраніч.

Мені довго не спалося. Десь неподалік жіночі голоси, три або чотири, тягли знайому мелодію, а слів не було чути. Та я знав цю пісню.

Посіяла огірочки
Низько над водою,
Сама буду поливати
Дрібною сльозою.
Ростіть, ростіть, огірочки —
Чотири листочки.
Не бачила миленького
Чотири годочки.
Тільки тоді побачила,
Як череду гнала,
Не сказала: «Добрий вечір»,
Бо мати стояла.

Ось так. Чотири роки не бачилась дівчина зі своїм милим. І нарешті побачила на вулиці, коли гнала додому корів. Сідало за селом сонце, пахло курявою й димом — у садах згортали в купи листя й запалювали. І, однак, дівчина не сказала йому навіть «добрий вечір», бо коло хвіртки стояла мати.

Є таке українське слово — цнота. Це коли не бачаться чотири роки й не кажуть «добрий вечір», бо коло хвіртки стоїть мати.

Ось хто вже по-справжньому був щасливий, що я приїхав до цього села,— це місцеві хлопчаки. На мотоциклах вони розуміються так, немов самі їх конструю-

ють. Ось уже хто по-справжньому оцінив червону мою таратаечку. Село Залісся ще дасть нашій країні гарних мотогогонщиків.

Дванадцятирічний Сергійко — перший учень і зірвіголова, яких мало, тринадцятирічний Мишко, котрим Сергійко верховодить, хоч Мишко вищий від Сергійка на дві голови і вдвоє товщий, Олег, котрий заїкається і, незважаючи на це, не замовкає ні на хвилину, і ще кілька жвавих і метких хлопчаків не відходили від мене й на крок. Якби я прожив у цьому селі десять років, і то б не дізнався так добре про місця, де ловляться щуки, й про вдачу місцевих собак, як від цих хлопців. Ми з ними були цілий день, а потім — так уже скла-лося — всю ніч.

Хлопчаки розповіли мені про великих людей села. Насамперед про коваля. Коваль Павло Іванович Филімоненко, за їхніми словами, якби тільки схотів, міг би зробити в своїй кузні літак. А електротрактор він зробив дуже просто. Ми ходили дивитися на цей трактор. Він складений на базі старої списаної «Білорусі». Один двигун обертає два генератори. На півосях задніх коліс два електромотори. Нема карданного вала, нема диференціала, тільки перемикач обертання електродвигунів — там серієсні електромотори, й тому можна зразу перемикатися на задній хід.

Ось і все керування.

Справді — сказитися. Літній, худорлявий, хворобливий коваль показав мені — у нього в підшипниках по дві — три кульки з фторопласту. Сам робив. Кульки наносять на бігові доріжки тонесенький шар пластмаси. Ця синтетика слизька, як мило. Не треба ніякого іншого змащення. Промисловість ще не випускає підшипників із фторопластовими кульками, а в тракторі Павла Івановича з Залісся вони вже є.

— Що з вашим ковалем? — спитав я в хлопчаків. — Яка в нього хвороба?

— Вони відро води випили, — сказав Мишко. — Моя мама бачили. Павло Іванович приїхав в поле — на тракторі пускач зіпсувався, — вони його відремонтували, а тоді взяли повне відро води й випили. І зразу впали без усякої свідомості.

— Це — цукрова хвороба, — втрутився Сергійко. — Їм не можна ні цукру, ні меду. Замість цукру Павлу

Івановичу тричі на день уколи роблять. Якщо пропустять хоч раз — померти можуть.

Я вирішив, що неодмінно розпитаю у Феді про цю хворобу — чи не можна її вилікувати?

Потім хлопчак розповів мені про зоотехніка Івана Івановича Марченка. Він укмітив, як годувати худобу кукурудзою, що проросла. Він засипає кукурудзу в жолоби й дає прорости так, що з'являються паростки довжиною в кілька сантиметрів. Худоба почала добре набирати вагу. До нього з усієї області приїздять — переймають досвід.

Серед великих людей села був і Людин тато Ілля Гордійович, котрий посадив яблуні якимсь особливим «пальметним» способом, Люда, нагороджена медаллю «За відвагу на пожежі», і навіть комірник Олександр Олександрович Матвійчук, про котрого казали, що він торгував «пальметними» яблуками, гроші клав у кишеню, але жодного разу не спіймався. Про комірника хлопчак розповідали зі здоровим почуттям гидливого захоплення.

— Як же це він робить? — спитав я Сергійка.

Сергійко розповів, що яблука в ящиках звозять спочатку до комори, а потім уже забирають звідти. У Матвійчука в коморі було спеціально наготоване сіно, котрим він укривав ящики з найкращими яблуками, а згодом він їх звідти вивозив, тільки не до себе в садибу, а кудись до сусіднього села, звідки через треті руки вони потрапляли на базар.

Я оглянув комору.

Старий довгий сарай з дверима, завішаними двома залізними штабами з двома замками, в котрі вкладають папірці. Якщо папірці подерті, то хтось длубався в замок.

— Послухай, Сергійку, — сказав я. — Є цілком секретна справа. Ти військову таємницю вмієш берегти?

— Вмію, — відповів Сергійко з тією рішучістю, яка засвідчувала, що такий хлопець не викаже таємниці навіть на тортурах.

— Гарзд. А в коморі ти був хоч раз?

— Був. І не раз.

— Там із горища можна спуститися?

— Можна. Там нагорі макуха лежить. Там ще драбина така стоїть, щоб підійматися.

— А з двадцятеро надійних хлопчаків ти зможеш зібрати? Для таємної операції «ікс»?

— З двадцятеро? — замислився Сергійко.— Двадцять не набереш.— Він почав перелічувати імена, заггинаючи пальці.— Шістнадцять виходить. Може, дівчат узяти?

— Ні, дівчат не треба.

Я розповів Сергійкові про свій план. Кращого помічника я не зміг би знайти, скільки б не шукав. Хлопців скликали, Сергійко провів відповідний інструктаж і навіть тренування. Умовилися зібратись опівночі. Щоб ніхто не проспав, кожен мусив прив'язати до пальця ноги нитку, протягнену за вікно. Сергійко й Мишко взяли пробігти по селу й посмикати за всі нитки. Мені довелося віддати Сергійкові свого годинника й так само прив'язати нитку до пальця на нозі.

Налагодити стосунки з собакою взявся восьмирічний хлопчак, мій тезко, котрого звали Ромасем,— чорноока істота, така завзята, що кожне речення Ромась починав словом «ррраптом». «Ррраптом» у нього в руках опинилось ледве не ціле кільце домашньої ковбаси, від якої так апетитно запахло часником і кмином, що у всіх потекла слинка.

— Це все одному Рябку? — здивувався Мишко.— Обжереться. Дай мені кусень.

— З довгою рукою — під церкву,— відповів Ромась.— Ковбаса не для нас.

Рябко проміняв на ковбасу свою честь і совість. Він не загавкав. Я став під коморою, Сергійко заліз мені на плечі, потім я підхопив руками його босі п'яти, він випростався, ухопився за дахове віконце, що виходило з горища, і зник. Потім з'явилися його голова й руки. Пошепки він дав розпорядження:

— Наступного.

Наступного він підхоплював за руки і втягав у віконце. Так я відпровадив одного за другим шість хлопчаків. Найбільше я боявся, що вони впусять додолу ящики з яблуками, коли тягтимуть їх із комори на горище. Та хлоп'ята впоралися зі своїм завданням. Вони спустили з горища два ящики на заздальгідь припасеній мотузці.

— Більше там нема,— сказав Сергійко.— Видно, комірник устиг уже забрати решту.

Намагаючись не шуміти, ховаючись у затінку дерев, ми потягли яблука по вулиці. І пішла робота.

Вранці все село збіглося до садиби Матвійчуків. Давненко не бачив я одночасно стільки усміхнених облич. У Матвійчуків за тином росли дві високі тополі. І всі віти на обох тополях рясніли червонобокими яблуками.

— Мічурінський сорт,— із реготом бив себе по халлявах чобіт якийсь колгоспник у зеленому велюровому капелюсі.— Оце так урожай у Матвійчука!..

Нам довелося мало не всю ніч попрацювати, щоб виростити цей урожай. Вирішальним, так би мовити, фактором виявилась організація праці. На заздалегідь припасені грубі нитки нав'язувались петельки, в котрі просилювались корінці яблук. Потім така гірлянда з яблук закріплювалась на гілках тополі. Справа була організована, як на конвейері, і могла бути ще одним прикладом того, що конвейеризація — передовий метод виробництва.

Матвійчук і його родина не показували й носа. Сиділи вдома, позапинавши фіранками вікна. Ілля Гордійович підійшов до садиби, посміявся, похитав головою й раптом, жартома тицьнувши мене кулаком у бік, підморгнув:

— То ти, кажеш, не кореспондент?

— Ні. Простий трудящий.

— Кинь, кинь. Тепер я знаю, звідки ти кореспондент. Із «Перця». Таке вигадати.

— Та при чому тут я?

— Знаємо при чому. І все мені тепер зрозуміло. Тільки одне незрозуміло: як можна було таке зробити за одну ніч? Адже тут на тиждень роботи.

Ми живемо в тривимірному світі. Все, що ми бачимо навколо себе, ми сприймаємо в трьох вимірах — уздовж, упоперек і вгору. Колгоспний сад, куди повів нас із Людою Ілля Гордійович, мав тільки два виміри: уздовж і вгору. Упоперек було відсутнє. Деревя були пласкі, як листки гербарію, котрий ми готували в школі на уроках ботаніки. Яблуні посадили довгими шерезами, а віти закріпили на шпалерах-дротах, натягнених між стовпами.

Ілля Гордійович показував: «пепін шафранний», «слов'янка», «кальвіль сніжний».

— А нащо їх так розтягувати?

— Є свій розрахунок. Сад у нас молодий. Якби його посадити звичайно, він почав би родити на десятий рік. А пальмета плодоносить на четвертий. Це перше. А друге — так легше зі збиранням. Деревя нижчі, гілки розтягнуті. А головне — врожай рясніший.

Ця поліська бідна земля, про котру, як казав Ілля Гордійович, було складено приказку: «Лісу — хоч бийся, води — хоч мийся, а хліба — хоч плач», добре родила яблука.

— Отак і господарюємо, — сказав Ілля Гордійович. — Льонарство, садівництво, птахівництво.

Садівництво припало мені до душі, та от птахівництво...

Я спитав у Оксани Митрофанівни, як у фахівця, чому від Києва до Залісся по селах тільки леггорни.

— А де ви їх бачили? — здивувалась Оксана Митрофанівна.

— Усюди. Та хоч би і в вас.

— Це не леггорни. Леггорни інші. Ця порода зветься «російські білі».

Я подумав, що «російськими білими» під час громадянської війни звали зовсім іншу породу.

— Тож звідки взялася така сила «російських білих»?

— Колгоспи виводять. А люди беруть курчаток в інкубаторах. Яйця під квочок підкладають. Вигідно. Несуться добре. Тому інші породи й перевелися.

Ми з Іллею Гордійовичем та Людою завітали на птахоферму. Велика організація. П'ятнадцять тисяч курей, за якими доглядають п'ять птахівниць. Роботи вистачає. Годують їх, як у санаторії — чотири рази на день. Яець вони несуть по 189 штук на рік. Усі яйця треба зібрати, всіх курей треба доглянути, до того ж вони слабують на свої складні курячі хвороби, й тому їх треба лікувати та догоджати їм. Курчат годують вареними яйцями, сиром, крупами, дають їм антибіотики й риб'ячий жир.

Гамірно на цій птахофермі. Й дуже тихе. В нас у ливарному якось тихше й прохолодніше.

Коло птахоферми ми зустріли голову колгоспу Кирила Івановича Филімоненка — молодшого брата колгоспного коваля. Він був зовсім не схожий на брата — опасистий, моторний, веселий дядечко.

Голова підморгнув Людї, привітався з Іллею Гордійовичем, потис мені руку, мовив: «Чували, чували, як на вербі груші ростуть»,— і радісно сказав Іллі Гордійовичу:

— Відмовили. Кажуть, нікому не треба цих рекламних витівок.

— Я ж попереджав,— сказав на те Ілля Гордійович.

Голова махнув рукою і, не прощаючись, поквапливо дрібочучи ногами, покотився на ферму.

Ми пішли додому. По дорозі Ілля Гордійович розповів, що колгосп має свій консервний завод. Овочеві консерви й мариновані гриби тут виробляють дуже гарні. Кращі, ніж на деяких державних заводах. Ось голова й надумав замовити в Чернігові, в друкарні, яскраві барвисті наліпки на консервні банки з таким написом: «Колгосп імені XVIII партз'їзду села Залісся всім своїм надбанням відповідає на якість цих консервів».

Ілля Гордійович збентежено кахикнув.

— Тут до вас міліціонер...

— Який міліціонер?

— Та Михайло. Тутешній.

— А де він?

— У холодку. Під грушею чекає на вас.

Людя якось напружилась і з осторогою подивилася на тата.

Яблука, що виростили за одну ніч на тополі, очевидно, вже зацікавили місцеву міліцію. В усякому разі, я інших гріхів за собою не знав. А може, це з приводу плаката, котрий з'явився на колгоспному корівнику? Коло входу. Доярка Ганна Голобузька, яку Людя врятувала під час пожежі, виявляється, якось долила воду в молоко. І хлопчак — ще до мого приїзду — повісили коло входу до корівника плакат: «Нема надою — доллем водою». На плакат ніхто не звертав уваги, та ось приїхало якесь районне начальство, котре уважно читає всі плакати, і влаштувало прочухан. Усі вважають, що й це зроблене не без

мене. Тепер ще довго з усіма сільськими пригодами пов'язуватимуть моє ім'я.

— Зараз вийду,— сказав я неохоче.

Під грушею на лавочці сидів літній старшина в парадній випрасуваній формі, свіжовиголений і навіть напудрений. Здавалось, весь сад духмянів «Шипром». Старшина підвівся, надів кашкета й підніс долоню до козирка.

— Старшина Аксьонов.

Він подав мені руку.

— Добрий день,— відповів я насторожено.

— Сідайте.— Старшина знову зняв кашкета.— Мені, зрозуміло, відомо, з якою метою ви сюди приїхали, і, як кажуть, безсовісно відривати вас від ваших справ. Тільки потрібна мені невеличка консультація.

Я мовчки чекав, що буде далі. Старшина теж помовчав, але, так і не дочекавшись мого запитання, сказав:

— ІЖ у мене. Та ніяк не можу відрегулювати реле зворотного струму. Як результат — акумулятор розряджається. До авторемонтних майстерень звертався, з механіком спиртозаводу, самим товаришем Махиною радився і навіть на курси підвищення водіїв їздив. До викладачів. Кажуть, транзистор може допомогти. Я дістав цей транзистор. Тільки куди його поставити і як саме — ніхто не знає.

Я пригадав, як одного разу Віля зайшов у магазин, у відділ радіотоварів, і звернувся до продавщиці: «Накупте мені напівпровідників на трояка».

— Який же транзистор ви дістали?

Міліціонер витяг із-під підкладки кашкета напівпровідниковий діод.

Я оглянув його.

— Підійде,— сказав я.— Паяльник у вас знайдеться?

— Так точно! — відрубав старшина Аксьонов.

— Тягніть його сюди. А де ваш Пегас?

— Ви його бачили? Це точно, рябий він у мене. Зараз прижену.

Я замінив реле зворотного струму на діод та заодно відремонтував карбюратор.

Старшина Аксьонов дістав із-під сидла пляшку арабського рому «Негро» з негритянкою на наклейці і російським написом.

— Це вам за вашу майстерну роботу.

— Оце так-так,— захоплено покрутив головою Ілля Гордійович.— Отож Михайло не тільки брати, а й давати вміє.

Сергійко й досі хверцював із моїм годинником.

— Котра година? — спитав я в Люди.

— Шоста. Чи пів на сьому. Латаття закривається.

— А воно що, завжди в один час спати лягає?

— Завжди. І не тільки воно. Всі квіти.

— І кульбаби?

Щось інші назви квітів не спадали мені на думку.

— Кульбаби закриваються о другій годині дня. А прокидаються о п'ятій ранку. Як птахівниці.

— А ці? — я показав на кущ, котрий ріс на березі.

— Це шипшина. Вона лягає спати о восьмій вечора. Не віриш?

— Вірю.

В них тут був свій годинник. Квітковий. І час свій вони, як квіти, виміряли годинами й днями, а не секундами й хвилинами.

Ми йшли луками вздовж узлісся. На луці паслося з десяток корів. За ними, немов пастухи, ходили два чорногузи.

— Ці чорногузи — дресировані, чи що?

— Майже дресировані. Жаби ховаються від них під купини. А корови, коли йдуть, лякають жаб, жаби підстрибують, і птахи хапають їх.

На узліссі ми побачили сосну, котру Люда так хотіла мені показати. Цікаве дерево. Може, не таке, щоб екскурсії до нього влаштовувати, та однаково інтересно.

— А чому воно на ногах?

Люда розповіла, що соснове насіннячко потрапило в тріщину на високому пні й проросло. Пень згнив, а коріння дотяглося до землі й закріпилося там. Тепер від пня нічого не залишилося, а сосна стоїть на своєму корінні, немов на дибях.

На самому кутку села з-під дерев'яного, фарбованого, збитого з нерівних дощок паркана вискочив собака. Маленький, миршавенький, чорний, з рудими підпалинами. Він дзвінко гавкав. Кажуть, найлегше уговтати собаку — це не звертати на нього уваги. Я й не звертав, ішов, не озираючись.

Собака змовк, забіг наперед, навіть замахав своїм пацючим хвостом, а потім раптом цапнув мене за ногу між кедом і штаниною. І мовчки побіг за свій паркан. Я мимоволі нахилився,— зуби в нього були гострі, й потекла кров,— підняв уламок цеглини й кинув його в собаку.

Як він заверещав! Пронизливо, гірко, ображено. Я прискорив кроки. Мені не хотілося зустрічатися з хазяїном цієї тварюки.

— Боляче? — занепокоїлась Люда.— Може, до лікаря?.. Він, звичайно, здоровий, я його знаю, це собака Морозенків, він завжди хоче когось укусити.

— Пусте,— сказав я.

Я почав просторікувати, як цей собака пише зараз на мене скаргу, де твердить, що це я перший кинув у нього камінь, а він був змушений мене вкусити для самозахисту. Але на Люду я не дивився.

«Як усе це нерозумно,— думав я.— Вважаєш себе цим самим гомо сапієнсом, просторікуєш про призначення людської особи, та досить собаці, що не має розуму, а має лише інстинкти, вкусити тебе, і ти опускаєшся до її рівня. Хіба що не став навкарачки. Він тебе вкусив, ти його вдарив каменюкою. От ви й квити».

— Негарно це вийшло,— сказав я Людї.— Я не думав, що влучу. Це в мене якось само вийшло.

— Він усіх хапає,— заступилася за мене Люда.— То що ж, хай кусається? Тепер він затямить.

Мені здається, що й вона співчувала цьому дурному собаці. Надто вже відчайдушно він скавчав.

Тут небо починалося від землі. І посідало воно значно більше місце в житті людей, ніж у місті. Але не тому, що його було так багато. Просто ритм їхнього життя був пов'язаний з тим, що робиться на небі — чи пече сонце, не затьмарене навіть легенькою хмаринкою, чи лле дощ, чи вітер нахилиє верхівіття дерев. За погодою тут стежили не за «Вечірнім Києвом»: «Узавтра буде малохмарна погода без істотних опадів, вітер слабкий до помірного». Тут від погоди залежав урожай, залежав настрої людей, залежало їхнє матеріальне становище.

Потрібен був дощ. Дивна річ. У нас дома був барометр. У Феді — так само. Складний закордонний прилад, в якому поєднувались барометр, термометр, годинник і

пристосування для вимірювання вологості повітря, я забув як воно зветься,— стояв на столі в Анатолія Петровича. І ніхто ніколи на ці барометри не дивився — хіба під час дощу кинеш оком, чи не повертає стрілка на «ясно». Ми мали старий барометр ще з «ятями», і був на ньому, на самому краєчку шкали, дивний напис: «велика суш». Стрілка до нього ніколи й не наближалась. Але зараз тут стояла справжня «велика суш», і в усьому селі, — я цікавився, — не було жодного барометра.

Я мимоволі зауважував прикмети, які запам'ятав із книг та з тих розділів журналів, котрі мають назву: «Прочитай. Це цікаво». Та, власне, точно я пам'ятав лише, що ластівки перед дощем літають понад самою землею.

Але я не знав, чи віщують дощ ластівки, коли літають низько над водою, а над берегом зразу шугають угору, вище дерев. Взагалі ці ластівки поводитись, як чайки. Вони навіть зачіпали грудьми воду й зовсім не боялися, що втонуть. А тим часом ластівки, мені здається, плавати не вміють. Тисячі ластівок снували над водою, проносились перед самим обличчям так, що здавалося, їх можна схопити руками, петляли в повітрі, робили «розвороти», «іммельмани» і взагалі показували всі фігури вищого пілотажу, які роблять у день авіаційного свята лише найкращі льотчики.

Наш човен був видовбаний з цілого стовбура й наскрізь просмолений. Спочатку мені здавалось, що при першому ж необережному русі він перевернеться, але потім я переконався, що він не такий уже хисткий, якщо, звичайно, не робити надто різких рухів. Люда сиділа на сіні, на носі, обличчям до мене, а я повільно гріб коротким, важким веслом, котре весь час вислизало з рук.

На рівній поверхні води раптом з'явилась рвана смуга. Вона потяглася до нашого човна, обабіч неї розбігались дрібні хвилячки. Смуга наблизилась, і я побачив, що це пливе риба, розсікаючи носом верхній шар води. Риба тицьнулась у борт човна. Я нахилився, підхопив її, вона забилась у мене в руках, затріпотіла і впала на сіно. Вона була холодного алюмінієвого кольору й за розміром не набагато більша за долоню.

— Що це з нею сталося? — спитав я у Люди. — Чому це тут у вас риба сама в човен лізе?

— Відпусти її, хай це буде твоя золота рибка.

— Алюмінієва.

Я підбрав рибку з сіна й пустив у воду. Вона відпливла, розвернулася і знов попливла до човна, розсікаючи поверхню води.

— Та що це з нею?

— Не знаю,— сказала Люда, одганяючи рукою рибку від борта.— Так інколи буває з рибами. Може вони хворіють і перестають орієнтуватися. Або з плавальним міхуром відбувається щось таке, що вони більше не можуть зануритися в воду. І плавають на самій поверхні. А може, вони божеволіють?..

— Як зветься така рибка?

— По-науковому?.. Я не знаю. А в нас, по-місцевому, її звать бубирем. Їх тут багато, бубирів. Вважають, що найкраща юшка саме з них виходить.

— А на вудку їх ловлять?

— Звичайно, ловлять. Сусідський Сашко щодня мало не по сотні приносить.

Я ніколи не замислювався, звідки взяли соняхи, котрих так багато вздовж усіх тинів у Заліссі. Люда каже, що соняшник завезли в Європу з Америки тільки в шістнадцятому сторіччі. Як квітку. А в нас ця квітка з'явилася лише у вісімнадцятому віці. Ще не минуло ста років відтоді, як якийсь кріпак із Воронезької області відкрив, що з насіння соняшника можна душити олію. А я вважав, що соняшникова олія в нас була з часів древлян, полян і дулібів. Я навіть у якомусь історичному романі читав, як при Івані Грозному поливають соняшником олією кислу капусту. Але Люда твердить, що й кисла капуста з'явилася значно пізніше, лише за Петра Першого.

Я тут багато чого не знав. Я не знав, чи літають ластівки перед дощем низько над водою, та й не був цілком певен, що це взагалі ластівки. Надто вже сміливо вони ковзали грудьми по воді. Я не знав, як зветься ота рибка. І не вмів відрізнити одного сорту яблук від другого. Я не вмів навіть відрізнити жита від пшениці. І все це робило мене чужою людиною для всіх навколишніх, робило мене для них якимось «іноземцем», а це мене сердило. І я не знав, як із цим упоратись.

— Пливімо до берега,— сказав я рішуче.— І нема чого чекати дощу й дивитись, чи високо літають якісь ластівки. Були б у вас люди кмітливіші — вони б дощу-

вальні установки поробили, а в річці води вистачить. Ходімо додому. Я вам на вашій садибі дощувальну установку влаштую.

Через півгодини я вже був у сідлі свого мотоцикла. Люда озирнулась, а потім, не дивлячись на мене, сказала:

— Не їдь.

— Нічого,— відповів я впевнено.— Взавтра я буду тут з усім обладнанням.

Я був відсутній тільки три дні, але місто, але такі знайомі вулиці здалися мені новими, пожвавленішими й цікавішими. Не заїжджаючи додому, я рвонув до заводу. Зупинився біля перукарні. Михайло голив якогось круглолицького велетня з такою просторою фізіономією, що, як на мене, з таких людей варто було б брати подвійну платню. За своїм звичаєм він замазав цьому гладунів рот піною і, позбавивши його таким чином змоги відповідати, з похмурим обличчям розповідав свій черговий анекдот:

— І тут він йому каже: «Ай-ай-ай, як ви можете в таку спеку?» — почув я.

Михайло помахав мені бритвою,— я, мовляв, зараз,— пирснув на свого клієнта-велетня потужним струменем одеколону так, що той скривився й захлинувся, помахав на нього серветкою, витер йому обличчя й голосно звернувся до мене:

— Вам перманент?

— Ти можеш... кілька хвилин?

— Пробачте, громадяни,— звернувся Михайло до двох хлопчаків, на вигляд семикласників, котрі чекали на свою чергу, щоб Михайло підстриг їм волосся саме так, як воно було підстрижене в восьмикласників.— Знайшовся мій брат. Родина вважала, що він пропав безвісти. Ми тільки поцілуємося з ним у нашому підсобному приміщенні, і я зараз же повернуся до своїх службових обов'язків.

Ніхто не посміхнувся. Ми пройшли з Михайлом у величку кімнату в глибині перукарні, де на газовій плиті кипіли два чайники з водою.

— Скільки? — спитав Михайло.

— Багато. П'ятдесят карбованців.

Михайло розстебнув халат, поліз у бічну кишеню під-

жака, вийняв червоний шкіряний гаман, розкрив його, висмикнув пачку грошей і відрахував п'ять червінців.

— Ось,— сказав він, дістав із гамана крихітний блокнот і таким самим крихітним, тоненьким, як сірник, олівцем зробив запис.— Так і відмічаємо: Роману — п'ятдесят крб. На скільки?

— На місяць.

— Так і відмічаємо: на місяць.

— Та це — не все. Мені потрібні ще водопроводні труби — не менш, як сорок метрів, і насос.

— У деяких східних країнах це простіше робиться,— Михайло дивився на мене спокійно й непроникливо.— Там дають калим: верблюда, десять баранів — і цим об'єднуються.

— Треба дістати труби, Михайло. І насос.

— Який насос?

— Хоч би «Україну».

— А коли?

— Якомога швидше. Сьогодні. В крайньому разі завтра.

— Добре, дістанемо. Завтра на дванадцятку. Там ізнов пожежа?

— Так,— відповів я вдячно.— Горимо.

— Ходімо,— сказав Михайло і, виходячи з підсобної кімнати, звично проголосив: — Чия черга?

Я не наважився сказати Михайлові, що треба ще й машину, щоб вивезти ці труби за місто. І дарма. Я довго «голосував» коло моста Патона, доки вмовив якогось солдата з ЗІЛа захопити мої труби,— він ішов порожняком до Чернігова. Мені важливо було проїхати ділянку, на котрій за кожним кущем можна зустріти автоінспектора, а далі я мав намір укріпити ці труби по боках мотоцикла. Насос я зразу приладнав на багажнику.

Ну й газують ці солдати. До самого Чернігова цей хлопець у гімнастерці з розстібнутим коміром не знімав ноги з педалі газу.

Я йшов за ним упритул, намагаючись триматися трохи лівіше. Я боявся, що він може несподівано загальмувати. За Черніговом ми вивантажили труби, і я взявся закріпляти їх по боках мотоцикла.

— Привіт,— сказав солдат, а коли я поліз у кишеню по гроші, по-царськи махнув рукою — не візьму, мовляв.

Дивний вигляд мав мій мотоцикл. Спереду й ззаду

стірчали труби, зв'язані в пакет. Повертати мені доводилось обережно, збільшуючи радіус, вибираючи хвилини, коли поворот вільний,— я боявся врізатись у що-небудь цими трубами.

Інструменти я взяв у колгоспного коваля Павла Івановича Филімоненка. Я з'єднав труби муфтами, на кінці зробив щось на кшталт фільтра — набив щебеню у велику діряву каструлю. Від насоса я пустив гнучкий шланг. Такий, яким двірники поливають вулиці. Крім того, я зробив «сегнерове колесо» — під напором води оберталась трубка з загнутими в протилежні боки кінцями. Вона й розбризкувала воду.

Правду кажучи, моя участь у створенні всієї цієї споруди була мінімальна — все робили хлопчачки. Вони ж зуміли так зацікавити моєю установкою місцеве населення, що на пуск прийшло майже півсела.

Та вже цю справу ми організували за всіма правилами. Гадаю, що пуск гідроелектростанції на Єнісеї був не урочистіший. Рубильник я вкріпив у невеличкому ящику на старій акації коло тину. Стежку до акації ми перегородили червоною стрічкою, котру прив'язали до двох кілків. Мене дуже непокоїло музичне оформлення, та Сергійко приніс електропатефон і запас платівок. Я вибрав пісню «Як засядуть наші коло чари» у виконанні Гмирі, котра, якщо б існував інтернаціонал п'яниць, могла б у них бути чудовим гімном. Електропатефон ми з'єднали з двома динаміками, і голос Гмирі звучав досить переконливо.

Ножиці, щоб розрізати стрічку, я урочисто подав Оксані Митрофанівні. Вона почервоніла, засоромилась, але перерізала стрічку з поважним і серйозним виглядом. А рубильник під оплески присутніх увімкнула Люда.

Коли закрутилося моє колесо і в усі боки бризнула вода, хлопчачки почали штовхати одне одного під струмені. Як висловлюється Віля, з великим піднесенням зустріли трудящі.

Так і я ввійшов до числа великих людей села Залісся.

Люда повела мене за село до неглибокого яру, де, за її словами, жили давні люди.

Кілька років тому археологічна експедиція, розкопуючи глибоку вирву, котра лишилася ще з війни, знайшла

глиняне череп'я. Після цього археологія ввійшла до життя села Залісся так само повноправно, як турботи про підкормку льону або збирання картоплі.

Виявилось, що під товстим шаром ґрунту ховалося поселення епохи бронзи і що в кінці другого тисячоліття до нашої ери люди покинули це поселення. Археологи залучили сільських школярів-старшокласників. Тут копали шурфи, щоб визначити межі поселення. Як і в багатьох сучасних селах, житла наших далеких предків були розташовані ланцюжком уздовж берега.

Житла ці були заглиблені в землю на півтора метра, а площа їх сягала вісімдесяти квадратних метрів, тобто була більша, ніж у теперішніх хатах. Майже кожна землянка ділилась на дві кімнати дерев'яною перегородкою. Одна, глибша, як твердили археологи, правила за відпочивальню, а друга — за кухню. Стіни — зі стовбурів, у середині обмазані глиною. В кожному житлі в кутку стояла велика піч. Розташування стовпів-підпорок за-свідчувало, що над землянками були двосхилі дахи, очевидно з очерету.

У житлах знайшли багато знарядь праці: кам'яних сокир, кремінних серпів, зернотерок. Коло печей наді-бали кістки корів і овець, свиней і коней. Археологи вважали, що саме ця територія була заселена предка-ми слов'ян, саме тут сформувалися їхні перші пле-мена.

Тут було знайдено і обстежено тридцять три житла. Поселення загинуло від пожежі. Дерев'яні стінки й під-порки обвуглились і тільки тому збереглися протягом тисячоліть.

— Може, й тоді,— сказав я,— серед цих первісних слов'ян була дівчина на ім'я Люда... Це ім'я слов'янське. Людмила — людям мила... І так само проявила себе на цій пожежі — врятувала життя дружині завферми. І вона так само доливала в молоко корів, од яких залишилися кістки коло печей, воду з цієї ж річки. Може, навіть цю саму воду, бо, якщо закон збереження матерії, який ти вчила в школі, слухний, то від тих часів не пропала жод-на краплина, жодна молекула води. І первісна Люда, так само, як ти, робила цій доярці штучне дихання, розво-дячи їй руки в боки...

— При штучному диханні руки не розводять в боки,— заперечила Люда.— Тепер усе це роблять по-іншому.

— А як саме? Ти б мені показала на практиці. Ось, скажімо, я знепритомнів...

Я ліг на землю горілиць і розкинув руки.

— Ти й справді хочеш, щоб я тобі це показала? — скоса, дивно, злякано, наважуючись на щось дуже важливе, подивилась на мене Люда.

— Звичайно.

— Тепер штучне дихання роблять з рота в рот... Два вдихання повітря і п'ятнадцять поштовхів у груди. Закритий масаж серця.

Вона стала на коліна й притиснулась губами до моїх губ. Це було як поцілунок. Я обійняв її, і руки мої самі потяглися, щоб погладити її так, як я звик і як мені хотілося. Та я не зробив цього. Я обережно підняв її і сам став на рівні ноги. Серце мені калатало так, що не допоміг би ніякий закритий масаж.

Сутеніло. Ми поверталися додому. Люда йшла коло мене, легка, мовчазна, вона зразу ніби подорослішала.

Повітря, добре промите, очищене фільтрами — лісом, лугом, річкою, — застигло й блищало. Воно втримувало всі пахощі, які накопичилися за день, і якби вони мали колір, можна було б побачити, як ми ввійшли у рожево-фіалкову хмарку запаху чебрецю, в зелену калюжу духу глухої кропиви, в коричнюватий потік грибною затхлості.

Микола казав колись, що наука робиться трьома способами: або шляхом суворого планування й послідовного виконання всього наміченого, або способом «спроб і помилок», або, нарешті, раптовими осяваннями, серендіпії.

Та чи не так це відбувається і в звичайному людському житті? І в коханні? І в житті всього не сплануєш, і так само доводиться йти шляхом спроб і помилок, і добре, якщо це такі помилки, що їх можна виправити. А зрідка у всіх людей, у кожної людини, спалахує серендіпії. І ти в таку хвилину не викидаєш клаптя газети, що потрапив тобі на очі, а ховаєш його до кишені, а потім виявляється, що дівчина, до якої ти приїхав, стане твоєю долею, а все, що було до неї, — лише спроби. Спроби і помилки.

Почувся запах хліва. Я осміхнувся. Люда помітила мою посмішку і ображено одвернулася.

— Це я не з тебе. — Вона подивилась на мене недовірливо і вдячно. — Це я з себе. Згадав один випадок зі своєї багатої на пригоди біографії.

Я розповів Людї цю історію, котру наодинці з собою завжди уникав згадувати. Може, я б і зараз не згадав, коли б не цей стійкий запах...

Я тоді вже був школярем. Учився — не пригадаю, в якому — в третьому або в четвертому класі. Влітку мене відвезли до діда. До маминого тата, в село. Дід мій, Гнат Васильович, він уже помер, був людиною міцною, мовчазною, спокійною.

В суботу дід сказав, щоб я ліг раненько, бо ми з ним поїдемо ловити рибу. В селі був ставок, у ньому розводили коропів, але ловити їх, зрозуміло, заборонялося, а на рибалку треба було їхати до річки кілометрів із вісім. Це було дуже привабливо — проїхати на возі, самому поtrimати в руках віжки. А тут ще риболовля.

Я прокинувся вдосвіта. Сам. Раптом дід роздумає мене взяти з собою. Та він не роздумав. Він устав ще раніше від мене, напоїв коня й запряг його. Коли ми виїхали на околицю села, дід притримав коня й запропонував мені: «Набери черви». — «А де?» Дід подивився на мене здивовано: «Он, у купі». Під стінкою хліва лежала велика купа гною.

Я знайшов якусь тріску й почав обережно колупати купу, намагаючись цією ж тріскою набирати хробаків і кидати їх у бляшаницю з-під консервів.

Щось мене вдарило по потилиці. Я впав на купу гною. Наді мною стояв дід. Таким я його ще не бачив. Ні раніше, ні згодом. Обличчя в нього перекривилося від люті, з рота разом зі словами вилітали бризки слини.

«Паскудо!.. Люди... Люди всеньке життя в цьому гної бабраються... А ти... Трісочкою...»

Дід почав руками розгрібати купу гною, набрав у бляшаницю черви, не дивлячись на мене, повернувся до воза. Вихлюпнув бляшаницю під колесо, сів на воза, стьобнув коня батогом і поїхав назад у село. На мене він навіть не подивився.

Люда слухала все це так, ніби те, що я розповів, лише вчора сталося зі мною. Вона почервоніла і навіть втягла голову в плечі.

— А звідки ти все це знаєш — про штучне дихання? — спитав я.

— У школі вчили, — не зразу відповіла Люда.

«Всього в школі не навчишся», — подумав я.

Співали колись таку бадьюру пісеньку:

Когда страна прикажет быть героем,
У нас героем становится любой.

Ховалася в цих словах дуже втішна думка: «Не рипайся. Роби свою справу. Коли треба буде — накажуть. І ти станеш героєм. Не гіршим за інших. Твій героїзм залежить не від тебе, а від того, хто наказує. А ти — тільки виконавець героїчних вказівок».

Та в житті все це не зовсім так, як у пісні, а радше — зовсім не так. Героєм стають не за наказом. І не всі герої, мабуть, навіть усвідомлюють свій героїзм. Як Люда.

А які насправді були ці герої? Письменники, котрі розповідали, ну, хоч про молодогвардійців, люди серйозні. І в своїх творах вони міркували замість своїх героїв і надали їм риси серйозні. Та насправді молодогвардійці не були такі, як ці письменники. Вони були такі, як Люда. А може й такі, як я.

— Ромо,— сказала Люда. Вона дивилася під ноги.— Ми в школі по літературі вчили про дівочу цнотливість... І я все це розумію... Та однаково я мушу тобі сказати... Коли б ти знав, як я не хочу, щоб ти їхав. Не інтересно мені без тебе.

— Мені без тебе так само не інтересно.

Дивовижна дівчина. Справді. Без дурників. Її не можна не поважати. І її завжди поважатимуть, як завжди поважають людину, здатну так беззастережно говорити правду.

Після вечері Ілля Гордійович подався зі мною в кімнату, де я мешкав, сів на стілець і, погладжуючи вуса, сказав:

— Говорили ми з жінкою, з Оксаною Митрофанівною... І навіть із головою говорили. В цілому я вам, наприклад, скажу, що підходяща ви для колгоспу людина. Та не в колгоспі тут, виходить, річ.

Він помовчав, зважився на щось і подивився прямо на мене.

— Є в нас така, наприклад, пропозиція, щоб залишилися ви в нас. Якщо це ви всерйоз про Людмилу. Поживете в нас, як син, тобто, поки Людї законний вік для цього діла настане. Хата — ваша... Не для себе будували, для дітей. Правда, не дожив Стьопа. Його це кімната була.

— А що з ним сталося?

— Втонув.

Виходить, старший Людин брат утонув. Може, тому вони так напружено слухали мою оповідь про те, як Віля навчався плавати? І, може, тому Люда краще, ніж інші, вивчала, як робити штучне дихання?

— Спасибі,— сказав я.— Тільки...

Мені дуже багато хотілося сказати. І про те, як я зворушений тим, що Оксана Митрофанівна й Ілля Гордійович запропонували мені залишитися в них замість сина, й про те, що вони мене визнали гідним своєї дочки, а я, якщо по правді, її й нігтя не вартий. І те, які вони мені всі близькі та рідні люди. Але замість усього цього я сказав:

— А як же завод?

— Ну, з заводом це тепер у вас просто робиться,— полегшено всміхнувся Ілля Гордійович.— Подав заяву й через два тижні ти вже колгоспник.

— Ні,— сказав я,— не буду вас обманювати, Ілля Гордійович, не залишусь я в колгоспі. Чекатиму Люду в місті.

— Зрозуміло.— Ілля Гордійович підвівся зі стільця, важко зітхнув.— Тільки ми з жінкою не зголосимся на це. З ким ми залишимося? Кому хату залишимо?

Співчував я йому страшенно. Та що я міг сказати? Що ми приїжджатимемо на літо? І я вчинив мудро, сказав те, що говорив у таких випадках наш голова завкому Павло Панасович Мокієнко:

— Не будемо поспішати з рішенням. Час покаже.

Найважче мій від'їзд дався курям. Вони наклали головами. Та вийшов знаменитий обід. Смажені кури пурхали по тарілках. Я, за прикладом першого заступника Голови Ради Міністрів, задалегідь припас пляшку з криничною водою, поставив її перед собою, і, як не переконував мене голова колгоспу відмовитись від горілки й випити хоч скляночку меду, котрий буцімто легший, я не погодився.

Люда збирала зі столу тарілки, щоб принести інші, чисті, і раптом усі вони вислизнули в неї з рук, брязнули на підлогу й кілька розбилось. Як вона, бідна, розгубилась, як почервоніла! В очах у неї заблищали сльози.

— На щастя, на весілля,— сказав голова.

— Нічого,— втішив я Люду.— В цьому культурному шарі археологи майбутнього відшукають кожен уламок, склеять їх між собою, виставлять ці тарілки в своїх найвідоміших музеях і навіки прославлять твоє ім'я в своїх дисертаціях.

Справжній спорт — це завжди здорово. Але інколи це буває так здорово, що мороз дере по шкірі.

Якщо мене питають про те, що було найпрекрасніше з усього, що я бачив за всьєке своє життя, я скажу: це було на футбольному матчі «Динамо» (Київ) — «Спартак» (Москва). На стадіоні — голова до голови, як на сіння в соняху. В перерві між таймами в самому центрі зеленого поля розстелили килим. З трибун він здавався носовою хусточкою. Репродуктори, зразу стививши тон, оголосили: Гріг, «Пісня Сольвейг». Пролунав низький жіночий голос, котрий злився з віолончеллю. На килимі з'явилась дівчина й почала виконувати вільні вправи.

Що це таке «взагалі» вільні вправи?

А що це таке «взагалі» література? Або музика?

Але ця дівчина, й ця музика, й це зелене поле, й ці сто тисяч глядачів, котрі дивилися на неї,— все це вкупі й складало те, що робить життя прекрасним, а людей здатними на важливі й розумні рішення.

А коли я прийняв це своє важливе рішення? Я згадав, як ми з Людою сиділи коло річки на містку, з якого жінки перуть білизну. Струмувала вода, і, немов під вітром, погойдувалось довге зелене волосся — підводні трави. На підводному лузі виблискувала хромом зграйка дрібних рибок, як магнітні стрілки, повернутих головами в один бік. Вони були нерухомі, незважаючи на течію. Потім раптом, в одну мить, усі вони повернулися в інший бік і знову завмерли.

Як вони розумілися між собою? Дивна річ. І незрозуміла. Ну от, уявили собі сучасні, забезпечені найновішою, найдосконалішою технікою підводні човни. Або літаки. Хіба б могли вони, навіть при цій техніці, так швидко передавати один одному сигнали й виконувати їх, координувати свої рухи, як ці рибки? Та й втримуватись на одному місці, незважаючи на течію?

А як саме ці маленькі рибки передають одна одній команду?

Очевидно, є в них для цього якийсь пристосування. Хвилі якісь. Або ще щось, що дає їм змогу робити це миттєво.

Кажуть,— інстинкт. Але це — тільки слово. Що таке інстинкт? Він так само повинен якимось чином матеріалізуватися, він має передаватися, щоб так зразу доходили всі ці повідомлення. Сказати, що риби роблять це інстинктивно,— нічого не сказати.

Але якби людина довідалася, в чому сенс цього способу, й опанувала його, зрозуміла, як ці маленькі рибки розуміються між собою, то, ймовірно, можна було б використати це для точного й надійного управління, скажімо, автоматичною лінією верстатів. І у військовій справі така система була б зовсім не зайва. Так можна було б керувати літаками або групами ракет.

Я подумав, що, коли б я був справжньою людиною, я б усе на світі покинув і зосередився на одному: спробував би дізнатись, як удається цим рибкам одночасно повертатися в воді, як вони передають одна одній команду. Цьому, може, варто присвятити все життя.

І ще я думав про те, що вже ніколи цього не зроблю, бо я вже прийняв своє найважливіше рішення.

У двері боязко подзвонили.

Електричний дзвоник влаштований просто. Нема в ньому ніяких пристосувань, за допомогою яких можна було б визначити характер і настрої людини. Та коли цей дзвоник на твоїх дверях, ти завжди почуєш, хто дзвонить. Якщо на кнопку натиснули невпевнено, дзвінок вийде переривчастий, деренчливий. Має значення й тривалість дзвінка.

— Заходьте, заходьте,— почули ми з татом мамин голос.— Гості дорогі...

Так вона це сказала, що ми з татом одночасно підвелися й пішли до дверей.

В передпокої я побачив Іллю Гордійовича та Оксану Митрофанівну.

— Добрий день, добрий день,— говорив Ілля Гордійович.— Непрохані, наприклад, гості... Перепрошуємо, якщо невчасно.

— Вчасно, вчасно,— говорила мама.— В кімнату заходьте.

— А як це ви нас упізнали? — здивувався Ілля Гордійович.

— Від сина чула.

Нічого такого вона від мене не чула. Це просто чергове мамине серендіпіті. Розум у неї так влаштований, що вона з якихось рисочок уміє миттю скласти повну картину й зметикувати те, на що іншим знадобилося б чимало часу.

Оксана Митрофанівна — красива, зашаріла, в новому вовняному костюмі — привітно дивилась на нас своїми вмитими очима й збентежено твердила:

— Та ви не турбуйтеся, ви не турбуйтеся...

— Це, наприклад, привезли ми в Київ кабанця продати, — сказав Ілля Гордійович. — На базарі. М'ясо, наприклад, сало. І вирішили з жінкою зайти познайомитись.

— А Люда? — спитав я. — Не приїхала?

— Вдома Люда, — відповіла Оксана Митрофанівна.

Мама тим часом накрила стіл. Ловко це в неї виходить. Ніби само по собі.

— На автобусі приїхали? — спитав тато.

— Ні. На автобусі кабанця, наприклад, не довезеш. Машина була попутна. З нашого колгоспу, наприклад. Ми й назад нею поїдемо. — Ілля Гордійович погладив вуса. — Ми вам — не гнівайтесь — гостинця невеличкого... Яблучок, меду... Я зараз.

Ілля Гордійович вийшов у передпокій, повернувся з корзиною, дістав з неї поліетиленову баклагу з медом, зо два десятки яблук «пепіна шафранного» — я тепер знав цей сорт — і кусень загорнутого в газету сала, завтовшки — слово честі — в дві долоні.

— Від кабанця? — спитав тато.

— Від нього, — відповіла Оксана Митрофанівна. — М'яке вдалося — хоч губами їж.

— Скільки ж він потяг? — зацікавився тато.

— Два центнери буде. З гаком, — осміхнувся Ілля Гордійович.

Дивна річ. Ілля Гордійович і Оксана Митрофанівна ніколи не бачили моїх батьків, не знали їх, але гостинець був саме такий, який у нашій родині можуть узяти, не відмовляючись, без того почуття незручності, яке виникає, коли тобі дають надто дорогий гостинець.

Тато приніс із холодильника горілку, розлив по чарках.

— За ваш приїзд і добре знайомство, — сказав він.

Мене весь час не залишало тривожне почуття: нащо вони все ж таки приїхали? Привезли на базар свого двохсоткілограмового кабанця? Але простіше й ближче було продати м'ясо в Щорсі, Корюківці або, нарешті, в Чернігові. Чи не скоїлося щось із Людою?

Мама поставила на стіл на хромованій підставці скоровороду з зеленуватого жаростійкого скла з яечнею, що шкварчала.

— Іжте, іжте, будь ласка... Коли б знаття, що ви приїдете... А так — що в хаті... Сардини беріть, ковбасу. Гості були їй до серця.

— Що ж ви самі не вип'єте чарочки з нами? — спитав Ілля Гордійович.— Гірка вона без хазяйки, наприклад.

— Як не випити? Неодмінно вип'ю.

Мама повільно вицідила чарку. Оце вже не сподівався. Я й не згадаю, щоб вона колись пила горілку.

— Згадують Романа Олексійовича,— говорила Оксана Митрофанівна, приязно позираючи на маму.— Можна сказати, все село. І голова питався, і бригадир. А від хлоп'ят проходу нема: що пише, коли приїде.

— Ви, перепрошую, у відпустку куди їдете? — спитав у тата Ілля Гордійович.

— У Кисловодськ збираюсь,— відповів тато.— У санаторій.

— Це справа, звичайно, хороша... А ми гадали... з жінкою... Може, ви до нас поїдете? Щоб усією сім'єю. І рибу в нас можна ловити. І сад, наприклад.

— Спасибі,— сказав тато.— Я, звичайно, не думав... І путівку мені обіцяли... Лікуватися, кажуть, треба. Хоч, звичайно, в селі... Може, колись згодом?.. А як там у вас зараз трудовень?

Ілля Гордійович почав розповідати. Ішлося про село. І тато, й мама робили свої зауваження, говорили про село, яким вони його пам'ятали, дивувалися зі змін, що там сталися; я відчував, що всім їм цікава ця розмова, і мені було цікаво, але разом із тим було за всіма словами ще одне головне питання, про котре не згадували й натяком, та воно однаково було: що ж це далі буде? Невже так все й скінчиться — нічим? І чим симпатичніші ставали один одному мої батьки і батьки Люди, тим більше насичувалась цим питанням уся атмосфера.

Не знаю, як там розмовляють дипломати на своїх конференціях, але гадаю, що не хитріше й не витонченіше.

Оксана Митрофанівна розповідала, який у неї льох і скільки діжечок грибів, огірків, капусти вона ставить туди на зиму, а мама про те, що я скоро закінчу автодорожний інститут і що дітям треба вчитися. Тато говорив про наш шестишпindelний токарний автомат, який сам виконує чорнову й чистову обточку, підрізку торців, виточку канавок, свердління отворів, зенкерування й нарізку різьби і при цьому сам переставляє деталі й змінює позиції, а Ілля Гордійович розповідав про пасіку, про пальметний сад, про свою корову симентальської породи, парне молоко якої корисніше для здоров'я за будь-яку кисловодську мінеральну воду. А про головне — про те, заради чого вони приїхали, так до кінця не було сказано жодного слова.

Гості почали збиратися, хоч і мама, й тато, і я їх дуже умовляли залишитися в нас на ніч — і місце є, й нікому вони не завдадуть клопоту. Але Ілля Гордійович рішуче відмовився, сказав, що машина піде, а завтра понеділок і колгоспна робота не стоїть на місці.

Мама на хвильку вийшла до сусідньої кімнати, зразу ж повернулася й передала Оксані Митрофанівні, як вона сказала, для дочки, коробку цукерок «Асорті» з пам'ятником Богданові Хмельницькому на кришці й яскраву хусточку з тонкої шовковистої тканини.

Ніколи я цього не збагну. Не могла ж вона знати, що до нас прийдуть Людині батьки. Коли ж вона встигла все це приготувати?

Я з нею одружуюсь — і край!

Я одержав від неї листа. Найкоротшого з усіх, які я від неї одержував. І найкращого: «Більше не можу без тебе. Не хочу більше чекати. Приїду. Першим автобусом. Дай мені тільки знати. Надішли мені телеграму з одним словом «Поздоровляю». Для конспірації».

Я надіслав телеграму з конспіративним словом, і тепер ішов по місту, й паховіяло свіжою травою, й листям, і водою.

За скляною стіною кав'ярні був Хрещатик з його вечірніми вогнями, з шерхотом підошов по асфальту й шарудінням шин. Ми сиділи втрьох за столиком — Люда, Віля і я. Перед кожним із нас була порція морозива й

келих. У центрі стола — пляшка терпкого угорського вина «Бичача кров». Власне, це була друга пляшка.

Віля розійшовся, і Люда дивилась на нього радісно й здивовано. Це так уже ведеться — якщо в компанії гарненька дівчина, хай і не твоя, ти однаково розпускаєш хвіст.

— Насамперед,— говорив Віля,— щоб суперечка не була безплідна, треба умовитись про терміни. Хто така людина? Вам здається, що це само по собі зрозуміло. Але це не так, і вчені багато про це думали. Деякі визначали: гомо сапієнс — людина розумна. Інші виділяли здатність людини до членороздільної мови. Треті казали, що людина відрізняється від інших тварин тим, що має вільні передні кінцівки — руки. Був учений, котрий встановив, що в усьому тваринному світі тільки людина має м'які мочки вух, і тому запропонував визначати людину в такий спосіб: «тварина з м'якими мочками». Веніамін Франклін визначив, що людина — це тварина, яка виробляє знаряддя. Гомо фабер — людина техніки. А я вважаю, що визначень «гомо сапієнс» або «гомо фабер» недостатньо. Якийсь розум або зачатки розуму мають і тварини. Так само, як здатність використовувати предмети зовнішнього світу. Але сумління — це те, що має тільки людина. Ось чому люди так мріють про комунізм, так прагнуть до нього. До повного комунізму. Коли відіпре держава, коли не буде влади людини над людиною. Коли не стане кар'єризму, не буде лакуз, зникнуть скнарість, злодійство, зради й запродаństwo. Коли всіма справами людини керуватиме тільки сумління.

— Ні,— заперечив я.— Сумління само по собі нічого не розв'язує. Як нічого не розв'язують ці твої м'які вуха. От у Хіросімі, я читав, на пам'ятнику жертвам атомної бомби написано: «Спіть спокійно, помилка не повториться». Дурниця. Вони там не сплять. Вони там лежать. Вони загинули. Вмерли. І не вони гарантія, що це не повториться. Мертві гарантії можуть зарадити тільки мертвим. Живим потрібні живі гарантії.

— А які саме? — спитав Віля.

— Ракети. Атомні бомби. Підводні човни. Військо. Якщо тільки ти по-справжньому віриш у свою справу... Ти мусиш її захищати. Інакше тебе вб'ють, а справу твою знищать. Зброєю. Тебе присплять красивими словами про сумління й про все таке і знищать твою справу зброєю.

Якщо ти віриш у свою справу, ти мусиш бути наготові. До війни. А я — вірю.

Я відпив ковток вина.

— Ти відхиляєшся вбік,— сказав Віля.

— Ні, не відхиляюсь. Це дуже красиво — голуб миру з гілочкою в дзьобі. Але захищає нашу справу не він. Захищають літаки з бомбами на череві. Ракети. Танки. І ми не можемо від них відмовитись. Ми не можемо перетворитись на непротивленців... Гарно, звичайно, помилюватись нашим начальником цеху, Лук'яненком. З його непротивленством і орнітологією. І можна захоплюватись Ганді. Його духом. І дивуватися, яким був наш Толстой. Такі люди, як Лук'яненко, а тим більше, як Ганді або Толстой, потрібні світові. Вони вчать людей сумлінню. Своїм прикладом. Вони роблять людей кращими, людянішими. Але вони можуть існувати тільки, доки існують ті, котрі їх боронять. Зійшов би фашизм на землю, не було б ні Лук'яненка, ні Ганді, ні Толстого. Лук'яненка забили б, портрети Ганді знищили, а книжки Толстого спалили б.

Ганді казав, що атомну бомбу не можна знищити з допомогою інших атомних бомб, що не можна знищити насильство насильством. Знищити — може, й неможливо. Але захищатися від знищення можна й треба. Такі умови цієї боротьби. І якщо вони такі,— я хочу бути на передньому краї. Ми з Людою знаємо, де найголовніше місце. Добре, звичайно, бути філософом. Справжній філософ багато може. Нам це довели і Маркс, і Енгельс, і Ленін. Та є ще інше місце. Військо. Авіація. Підводні човни. Ракети. І ми — вирішили. Я піду у вище військове училище. Потім — у академію. А Люда — в медичний інститут. Щоб стати військовим лікарем. Хірургом.

Я міг би сказати ще багато. Про мого діда, котрий воював у громадянську в Щорса. Про солдатів, про мого тата, й про Вілиного дядька Петра, і про віце-адмірала Пазова — мого дядька, котрі воювали у Вітчизняну війну, і перемогли, і хочуть, щоб ми зберегли їхню перемогу, бо перемогли вони не тільки для себе, а й для нас і для багатьох, для всіх наступних поколінь. І про те, що рішення це з'явилося в мене не сьогодні, воно з'явилося давно, коли я зрозумів, що ризикувати на кросі, на стіні у «Безстрашному рейсі» — це ризикувати для себе і в ім'я себе, а служити у війську, бути на передньому краї,— це

ризикувати для інших і в ім'я інших. Тільки тоді ризик і має сенс.

Але я тільки пожартував:

— І форма буде нам із Людою до лица.

Віля не осміхнувся.

— То що ж,— сказав він.— Може, це й слушно. Але я так само вирішив. І справою мого життя буде наука. Філософія. Прагнення переконати людей, що абсолютно нема таких цінностей, котрі могли б виправдати нову світову війну. Як волав ще тисячу років тому китайський філософ Лі Тай По: «Прокляття війні! Прокляття справі зброї! Мудрець не може бути причетним до їхнього безумства...» Хоч може статися й так, що я тобі ще позаздрю.

Я подивився на Люду. Радість і кохання відбивалися на її обличчі так яскраво, як розплатаний кимсь на січневому снігу прапор.

А за скляною стіною по завжди святковому Хрещатику йшли люди, і в кожного були свої справи, і в усіх своя радість і своє горе, такі самі, як і у мене, й інші, про котрі я тільки здогадувався, ніби приміряючи їх усіх на себе, а вони приміряли мене, і хтось із перехожих у цю хвилину теж приймав важливе рішення, котре, можливо, визначить його майбутнє й майбутнє інших людей. Їхні рішення — це ж бо і є їхня свобода, їхній вибір. І кожен їхній вечір — звичайний вечір важливих рішень.

Киселєв Владимир Леонтєвич

ВЕСЕЛЬЙ РОМАН. Роман

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор *Б. П. Гуцало*. Художник *О. Л. Губов*.
Художній редактор *М. П. Вук*. Технічний редактор
О. К. Бищенко, Коректор *Г. В. Плачинда*. Здано
на виробництво 27/X 1970 р. Підписано до друку
18/I 1971 р. Формат 84×108¹/₃₂. 8⁵/₈ фіз.-друк.
арк., 14,49 ум.-друк. арк., 15,58 обл.-вид. арк.
БФ 24010. Тираж 65000. Зам. 402.

Ціна в оправі 61 коп.

Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки,
20. Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8.

61 von.

